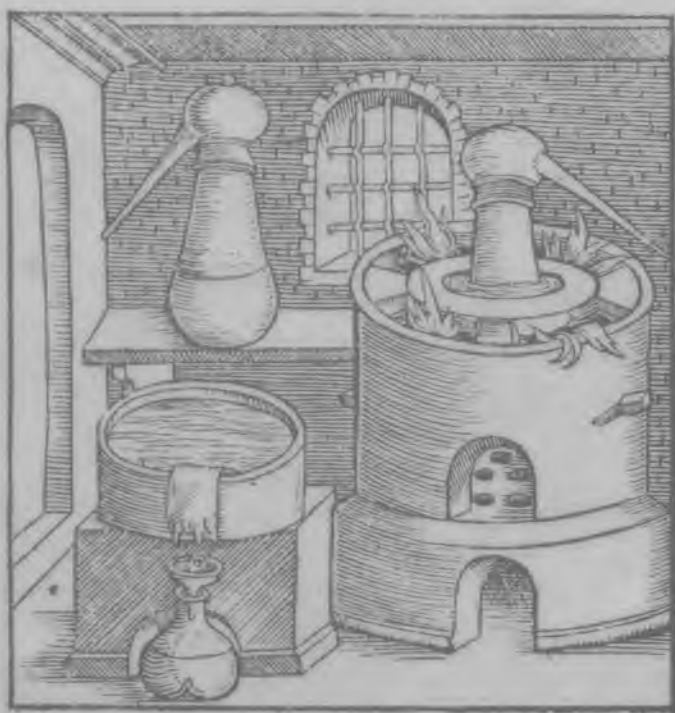

294527451

101 Københavns kommune

MAG

Historiske Meddelelser om København
1986

**HB
His**

Historiske Meddelelser
om København
1986

Historiske Meddelelser
om København
1986

Udgivet af Københavns Kommune
København 1986

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL 5 1986
Kultorget 2 201
1175 København K
0193 60 60 lok. 216

Redaktion: Helle Linde, Egil Skall, Henrik Gautier,

På omslaget destillationsapparater efter Paul Dieppen,
Das Elixier, 1951

Historiske Meddelelser om København er
medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie

© København Kommune 1986

ISBN 87-87526-86-7

Trykt hos Krohns Bogtrykkeri, København

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen, sendes til
redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>Axel Christophersen</i> : Fra Villa Hafn til Portus Mercatorum. Københavns oppkomst og eldste udvikling	7
<i>Rolf Dahl</i> : Kgl. destillerer Niels Holst og laboratoriet i Rosenborg Have	35
<i>Ning de Coninck-Smith</i> : Stadsarkitekt Ludvig Fengers skoler i 1880'ernes og 90'ernes København	63
<i>Vilhelm Jespersen</i> : 37 år i Københavns kommunes tjeneste (1. del)	88
<i>Københavns Stadsarkiv</i> i 1985	170
<i>Selskabet for Københavns Historie</i> i 1985	171

Anmeldelser:

<i>Københavns Stadsarkiv</i> : Københavns Magistrats Arkiv 1275–1805 og Københavns Magistrats Sekretariatsarkiver 1805–57, registraturer. (<i>Dorthe Falcon Møller</i>)	173
<i>Henrik Lundbak</i> : . . . Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere. Rådene i København og Malmø 1516–1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund. (<i>Kai Hørby</i>)	174
<i>Edit Rasmussen</i> : Mester og svend. Studier over københavnske tømrer- og murersvendens lønproblemer og sociale forhold 1756–1800. (<i>Richard Willerslev</i>)	176
<i>Ole Hyldtoft</i> : Københavns industrialisering 1840–1914. (<i>Birgit Nüchel Thomsen</i>)	178
<i>Jeppe Tønsberg</i> : Industrialiseringen af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840–1916. (<i>Niels Peter Stilling</i>)	182
<i>Karen Stougaard Hossy</i> og <i>William Thomassen</i> : Det københavnske Asylselskabs første år. (<i>Ning de Coninck-Smith</i>)	184
<i>Steffen Linvald</i> : Håndværkerstiftelsen i 150 år. (<i>Lykke Pedersen</i>)	186
<i>Kai Lemberg</i> : Alli'vel så elsker vi byen. København og regionen gennem 100 år. (<i>Niels Peter Stilling</i>)	187
<i>Kjeld Kayser</i> : Københavnerbindingsværk. (<i>Allan Tønnesen</i>)	190

<i>Hans Edvard Nørregaard-Nielsen: Kongens København. En Guldaldermosaik. (Paul Nørreslet)</i>	191
<i>Haavard Rostrup: Miranda i Danmark. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787–88. (Egil Skall)</i>	193
<i>Jens Fleischer: Politikens kulturfører, København. (Ulla Kjær)</i>	194
<i>Hans Henrik Fafner: Amagerbanen. (Hans Kofoed)</i>	195

Fra Villa Hafn til Portus Mercatorum

Københavns oppkomst og eldste utvikling

Af Axel Christophersen

1. Innledning – kort historiografi

Som Danmarks – og i fordom tid også Norges – hovedstad, har København ofte påkalt seg historikernes interesse. Bibliografien over de verker og enkeltarbeider, som omfatter byens mange historiske aspekter, er omfattende. Av tidlige samlede fremstillinger av byens historie, skal nevnes L. Both¹ og C. Bruuns² arbeider. Særlig m/ fremheves Oluf Nielsens «Københavns Historie og Beskrivelse», hvorav bind 1 omhandler middelalderen.³ Skjellsettende er også generalmajor H. U. Ramsings «Københavns Topografi og Historie i Middelalderen», bind 1–3.⁴ Ramsings arbeide påkaller i denne sammenheng særlig oppmerksomhet, fordi det i vesentlig grad bygger på arkeologisk kildemateriale fra bygrunnen.

Av nyere behandlinger må trekkes frem A. E. Christensens behandling av middelalderbyen i samlingsverket «København fra Boplads til Storby».⁵ En grei oversikt finnes i Sv. Cedergreen Bechs «Københavns historie gjennom 800 år».⁶ Fra 1980 stammer det nyeste arbeidet om Københavns middelalderhistorie, nemlig 1. bind av Københavns historie skrevet av E. Kjersgaard.⁷ Kjersgaard følger i hovedtrekkene Ramsings arbeide fra 1940, men han har innarbeidet noen synspunkter på byens eldste historie fremsatt av H. Stiesdal i 1975. Disse er hovedsakelig basert på en nytolkning av eldre arkeologiske opplysninger.⁸

Som det fremgår ovenfor, er kunnskapen om byens eldste historie i hovedsak basert på O. Nielsens og H. U. Ramsings grunnleggende arbeider fra henholdsvis 1870–80-årene og 1940. O. Nielsens arbeide bygger først og fremst på et intimt kjennskap til det skriftlige kildematerialet, en kunnskap Nielsen hadde erhvervet seg gjennom et mangeårig arbeide med «Københavns Diplomatarium».⁹ H. U. Ramsings arbeide er fortrinnsvis bygget over hans utallige arkeologiske iakt-

tagelser, innsamlet gjennom en lang periodes observasjoner i byens undergrunn.

Den oppfatning man idag har av Københavns oppkomst og eldste topografisk-historiske utvikling er, at den er relativt godt klarlagt og temmelig uproblematisk: Vi «vet», hvor byen lå, og hvordan den i store trekk så ut. Vi «vet», at den opprinnlig var en landsby, men at den under Absalon ble en livlig handelsby. Denne oppfatningen støttes opp av spredte sitater fra Saxo, og særlig fremheves hans omtale av byen som en «portus mercatorum». Men virkeligheten er anderledes: Det eksisterer ingen samtidige kilder som kan belyse byens oppkomst, langt mindre dens utseende og beliggenhet. Det eksisterer nesten ikke noe bevart arkeologisk kildemateriale fra byens første tid, og Ramsings mange løse observasjoner er beheftet med store kildekritiske, representasjons- og tolkningsmessige problemer.¹⁰

En nødvendig revisjon av Københavns eldste topografi og historie må utgå fra nye arkeologiske undersøkelser i bygrunnen, basert på en grundig gjennomgang av

- 1) Hva finns av primært arkeologisk og skriftlig materiale?
- 2) Hva er det dette kildematerialet rent faktisk opplyser om?

Det er klart, at et slikt opprydningsarbeid ikke kan foregå uten relasjoner til slike problemstillinger og spørsmål omkring byoppkomst, som har røtter i moderne byhistorisk forskning. Nedenfor følger et forsøk på en slik «problematisering» av fremfor alt byens oppkomstperiode.

2. Kildetilgangen – en oversikt

Kildematerialet til belysning av Københavns oppkomst og eldste historie er sparsomt: Det arkeologiske materialet finns først og fremst i bearbejdet form, fremlagt i en rekke arbejder af H. U. Ramsing og H. N. Rosenkjær.¹¹ Som «primærmateriale» finnes dette idag som usystematiserte notater, skisser, fotografier o. l., oppbevart på Københavns Bymuseum, Stadsarkivet og Nationalmuseets II. afdeling.¹² Noe gjenstandsmateriale finns knapt nok fra disse undersøkelserne, og dette avskjærer oss fra en egentlig nytolkning basert på førstehåndsmaterialet.

Hva man står tilbake med av pålitelige, kontrollerbare opplysninger om kulturlag og bebyggelse i det eldste København er således be-

grenset, men det finns muligheter i materialet, særlig sammenholdt med opplysninger fra yngre arkeologiske undersøkelser utført av mag. art. C. A. Jensen, museumsinspektør ved Nationalmuseets II. afdeling og mangeårig leder av Københavns Bymusem. På et område har dog H. U. Ramsing vært banebrytende, og det er i utforskningen av byens grunntopografi: Som den første i Norden kunne han i 1940 på grunnlag av egne og H. N. Rosenkjærs iakttagelser publisere et kart som viste byområdets opprinnelige terrengformasjoner. Særlig viktig var det, at Ramsing på denne måten kunne fastlegge den opprinnelige strandlinjens forløp – et forløp som gjennom senere undersøkelse og kontroller i de store trekk er funnet korrekt (fig. 1).

Det skriftlige kildematerialet til byens eldre historie oppfattes som temmelig stort, selv om O. Nielsen, kanskje den fremste kjenner av byens skriftlige kildemateriale, var av den oppfatning, at kildene var noe ensidig sammesatt og at de «... ej heller (kan) kaldes rige».¹³ Frem til 1537 er det i alt opptatt 1097 dokumenter i Københavns Diplomatarium (KD). Av dokumenter og aktstykker før 1300 er opptatt 44 stykker. Den store veksten i det skriftlige kildematerialet for Københavns vedkommende finner m. a. o. sted i løpet av seinmiddelalderen, særlig i perioden etter ca. 1400. Det er naturlig å tro at denne dokumentfordelingen reflekterer veksten i det lokale forvaltningsapparatet – og det skrevne ords betydning i dette apparat: Det seinmiddelalderse kildematerialet består for en god del av skjøter og adkomstbrev.

For oss er det imidlertid det *eldste* kildematerialet som har betydning. Helt sentralt i denne sammenhengen er det at det *ikke finnes noe bevart skriftlig kildemateriale samtidig med Absalons overtagelse av byen eller tidligere*. Den viktigste potensielle kilde vi har til denne, og eldre, perioder av byens historie er følgelig det arkeologiske kildematerialet – de materielle levningene i bygrunnen. Dette forholdet gjør det nødvendig å ivareta *enhver* sjanse som byr seg til å undersøke og dokumentere de eldste kulturlagene i byen, samt de konstruksjoner og løsfunn som måtte befinne seg i disse.

De viktigste eldre skriftlige kildene er stadsrettene av 1254, 1294 og 1443, utdraget fra Roskildebispens jordebok (ca. 1370) vedrørende byens eiendommer, byens jordebog fra 1443 samt, og ikke minst, de pavelige stadfestelsesbrevene på Absalons overdragelse av staden Kø-

Fig. 1:

Opprinnelige terrengforhold i og umiddelbart utenfor middelalderbyen, dvs. arealet innenfor «Absalons halvkrets vold». Byområdet er markert opdelt i en nedre, lavtliggende strandsone, opprinnelig sivbevekst, og et øvre, høyereliggende parti. Byens høyeste punkt + 9 m o. h., ligger umiddelbart utenfor Nørreport.

Mellom Slotsholmen og Sjællands østkyst var seilrennen på sitt dypeste, nemlig mellom ca. 1,6–3 m. I 1535 kalles dette trange sundet for «Gamlebodyb». (Etter H. U. Ramsing 1940, bind 1, spesialkort over københavnsegnens oprindelige terrain).

benhavn med tilliggende til Roskilde bispestol, den s. k. «Valdemarsgaven».

Helt unikt, og derfor verdt en nærmere omtale er de jordebokopplysninger som Roskildebispen opptok over alle byens grunner omkring 1370. Innførlene inngår i en større fortegnelse over Roskildebispens

jordegods, hvis nøyaktige alder er ukjent. Jordeboken gir opplysninger om eiere og leiere av byens grunner, tomtenes bebyggelse og utnyttelsesgrad, spesifisert som «curia» (gård), «terra» (jord), «fundus» (grunn) samt «taberne» (bod). Innførslene gir dernest opplysninger om spesielle skatter og avgifter pålagt de enkelte tomtene.

Dette materialet er bearbeidet av H. U. Ramsing: På grunnlag av yngre opplysninger om eiendommenes størrelse og eiere i seinmiddelalderen samt Resens kart fra 1674 har han forsøkt å rekonstruere Københavns tomteinndeling og gatenett på jordebokens tid. Denne rekonstruksjonen er på det nærmeste av ettertiden blitt oppfattet som et faktum. Men virkeligheten er, at i de tilfeller den har kunnet kontrolleres ved hjelp av arkeologisk materiale, viser den seg å stemme dårlig overens med de arkeologisk belagte topografiske forholdene.¹⁴

3. Noen eldre teorier om Københavns oppkomst

Oluf Nielsens teori:

O. Nielsen er den første som på grunnlag av en systematisk gjennomgang av det skriftlige kildematerialet formulerer en hypotese om Københavns alder, oppkomst, beliggenhet, utbredelse og funksjon: På grunnlag av en analyse av Københavns forhold til de omliggende landsbyene m. h. t. jordfelleskap, utgår Nielsen fra, at København opprinnelig var en åkerdyrkende landsby.¹⁵ Et viktig argument er, at byen i 1254 hadde gressningsrett til Rosbæk Mølle, og at gressningsretten opprinnelig omfattet Serreslevs bys totale gressningsareal. På dette grunnlag foreslår han, at det har eksistert et «... Fællesskab i Henseende til Udmarker mellem Kjøbenhavn og Serridslev ... fra Arilds Tid ...».¹⁶ Argumentet for at København var en korndyrkende landsby henter Nielsen i noen opplysninger i et dokument fra 1178–1201 vedrørende en tiendeoverenskomst mellom byens sognemenn og deres prest, der det berettes, at tredjedelen av *korntienden* skulle henlegges til Vår Frue kirkes fabrica.¹⁷ Vår Frue kirke oppfattet Nielsen som byens eldste sognekirke, og meningen med å tillegge korntienden kirkes fabrica var etter hans mening, at kirken skulle ombygges fra å være en trekirke til en steinkirke. Nielsen forsøker deretter å bortforklare en eldre teori, som går ut på, at domkapitlets opprettelse i 1209 må ha grunnet seg på eksistensen av flere eldre sognekirker i byen.¹⁸

Denne opprinnelige landsbyen utvikler seg ifølge Nielsen i midten av 1100-tallet til en regulær markeds plass.¹⁹ Her støtter han seg primært til Saxos beretning, og på grunnlag av opplysningene i Roskildebispens jordebok om en særskilt jordskyld pålagt bestemte grunner i byen, slutter han seg til den hypotese A. D. Jørgensen allerede i 1872 har fremkastet, nemlig at jordskylden er en reminisens fra den tid kongen kunne pålegge bodgrunnene på en markeds plass en leieavgift.²⁰ Denne markeds plass skulle være knyttet til sildefiskeriet, og på grunnlag av jordebokopplysningene lokaliserer Nielsen den opprinnelige markeds plassen til egnen omkring Nikolaj kirke. Bebyggelsen, som han visstnok oppfatter som årstidsbestemt, bredte seg etter hans mening ut langs strandkanten i et smalt belte mot vest.

Det er denne markeds plassen som har gitt byen navnet «København». Den senere kjøpstaden har altså sitt utspring i en dobbelt bebyggelse, dels en åkerdyrkende landsby, dels i et årstidsbestemt marked, som var knyttet til sildefiskeriet i Øresund. Absalons rolle i stadsoppbyggingen var ifølge Nielsen, at han bygde borgen, omgav landsbyen Hafn med et festningsverk og «omdannet den til en Købstad». Nielsen ser m. a. o. bort fra, eller i det minste tillegger det mindre betydning, at det i Urban III's stadfestelsesbrev fra 1186 utrykkelig poengteres, at Absalon av Valdemar forlenes med en «castrum de Hafn» med alt dets tilliggende, hvori bl. a. «villa Hafn» inngikk. På dette punktet polemiserer Nielsen mot en eldre oppfatning, som går ut på, at det i nærheten av Kjøbenhavn sto en eldre borg, nemlig den omtalt i stadfestelsesbrevet, og at denne skulle være identisk med den s. k. «Østergård» som omkring 1300 var omgitt av en grav, og iøvrig var i biskopens eie.²¹

H. U. Ramsings teori:

Ramsing støtter sin teori om byens alder og opprinnelse på en kombinasjon av arkeologiske og skriftlige kilder.

Også Ramsing søker byens opprinnelse i agrarbebyggelsen, men tilskyndet av større fantasi og friere omgang med kildematerialet betrakter han Hafn som en opprinnelig kongsgård.²² Navnet «Hafn» forbinder han med leidangordningens (ledingsordningens) havnebegrep, og han oppfatter Hafn som det sted hvorfra leidangskipene utgikk og

senere var opplagret.²³ I og med at han daterer leidangorganisasjonen til vikingtiden, får han en eldste datering på kongsgården «Hafn» til vikingtid.

Det er uklart, hvilke forbindelser han tenker seg mellom leidangen og kongsgårdens eksistens, mens hans belegg for eksistensen av en tidlig kongsgård i Støvnæs halvherred grunner seg på en finurlig utregning av det samlede boltallet i halvherred: Ifølge Ramsing (som bygger på arbeider av Sv. Aakjær, Hertzberg og E. Arup) besto et normalherred av 3 skipæn, motsvarende 126 bol. Et halvherred omfattet m. a. o. 63 bol, men da Ramsing etter nokså vidtløftige sammentellinger av boltallet i Støvnæs halvherred bare kommer til 61 bol, blir det to ubelagte bol. Disse blir tolket som tilhørende en leidangfri gård – kongsgården Hafn!

Ramsings resonnement omkring stedets eldste utvikling fortsetter: «*København*» er opstaaet, ikke som et Fiskeleje, thi noget saadant kendes ikke i Oldtiden (!), men som en lille Købstad, der var fremkaldt ved Sildefiskeriet i Sundet, og som laa som Roskildes Udhavn ved Støvnæs Herreds Ting- og Markedsplads.»²⁴ Kjøpstaden er vokst opp omkring kongsgården og et eldre tingsted, hvis belegg Ramsing finner i en episode gjenfortalt av Saxo, der Olav Haraldson på et unavgitt sted på Sjællands østkyst holder «ting» med bønderne. Saxos omtale av byen som «portus mercatorum» er ifølge Ramsing en måte Saxo skiller mellom kongsgården «Hafn» og kjøpstaden «Kopmanahafn». Ramsing lokaliserer kjøpstadsbebyggelsen til området umiddelbart øst for St. Clemens kirke, der han mener å ha kunnet påvise de eldste kulturlagene.²⁵ At netopp kulturlagene i dette området er eldst baserer han på den omstendighet, at han ikke har kunnet spore teglsten i lagene. Dette kombineres med den antagelse, at det var Absalon som først innførte teglstensbyggeriet til København. De «murstensfrie» kulturlagene er ergo avsatt *før* Absalons overtagelse av byen.²⁶ De murstensfrie kulturlagene er max. ca. 80 cm tykke. Ramsing regner med, at det må ha vært tatt ca. 200 år for å akkumulere så tykke lag, og dermed får han en datering av lagene omkring St. Clemens kirke til ca. 900 e. Kr.! Clemenskirken er byens eldste kirke, opprinnelig bygd av tre, og dessuten herredskirke.

Ramsings teori er knapt annet enn en fri konstruksjon, og er bygd opp på grunnlag av håndbokskunnskaper hentet fra arbeider av Sv.

Aakjær, Sven Tunberg, Kristian Erslev og Lauritz Weibull. Den er sterkt knyttet til det tidlige 1900-tals oppfatning av boltall og leidangsordning, handel og kjøpstadsgrunnleggelse. Det originale innslaget i Ramsings teori er lokaliseringen og dateringen av det eldste anlegget. Men også på dette punkt mangler hans teori konsistens: For det første hersker det allmen usikkerhet om Ramsings faktiske observasjoner.²⁷ For det andre hviler hans datering og tolkning av de s. k. «murstensfrie» kulturlagene på et diskutabelt grunnlag.

Teorier etter Ramsing. A. E. Christensen og H. Stiesdal:

Da A. E. Christensen i 1948 får anledning til å behandle Københavns historie i middelalderen i oversiktsform, har han O. Nielsen og H. U. Ramsings arbeider å bygge på. I alt vesentlig skiller han seg da heller ikke meget fra disse. Hans oppfatning er at «... København var en af de mange gamle landsbyer, der i Valdemarstiden omdannedes til købstæder rundt om ved de danske kyster paa pladser, hvor der var naturlig opland og gode tilsejlingsforhold ... Andre købinger var opstaaet i ly af eller i forbindelse med en befæstning ... Og bedre end nogen anden kilde viser selve navnet, at det ikke var noget tilfældig sted, Absalon valgte til sin borg. Havn hed jo allerede forud landsbyen ved naturhavnen, og med «portus mercatorum» gengav allerede den samtidige Saxo byens senere faste benævnelse «Køpmannæhafn» ... tydeligere kan handelens grundlæggende betydning ved dette dobbeltanlæg af borg og by ikke udtales ...».²⁸ Grunnlaget for Hafns forvandling fra en vanlig landsby til en kjøpstad ser A. E. Christensen i det rike sildefiskeriet i Øresund på 1100-tallet. Ytterligere manifestasjoner av den grunnleggende kommersielle aktiviteten i byen ser A. E. Christensen i, at byens eldste kirke er viet til St. Clemens, de sjøfarendes skytshelgen, og at Saxo først kaller byen for en «vicus», men etter Absalons overtagelse kaller han den for «urbs». Etter A. E. Christensens mening er «urbs» nettopp betegnelsen på «den grundlagte, befæstede købstad».²⁹ I Christensens teori inntar m. a. o. Absalon en helt sentral posisjon: Han er den *egentlige* bygrunnleggeren, og det er på det grunnlaget man må forstå Roskildebispenes stilling som stadsherter, hvis funksjon ble stadfestet og bestyrket gjennom bylovene av 1254 og 1294.

Det første bind av den nye Københavns Historie er skrevet av Erik Kjersgaard: Også her fremstilles København som en før-absalonsk landsby. Det nye er, at han har innarbeidet H. Stiesdals teori om en eldre borganlegning i nærheten av Hafn, nærmere bestemt et «specula», eller et vakttårn. Et slikt tårn er det ikke funnet noen direkte fysiske levninger av, men da L. Both i 1884 undersøkte grunnen under stormagasinet Magasins bygning på Kgs. Nytorv, fant han rester etter en ca. 33 m vid, sirkelrund mur oppbygd av tidlige teglsten. H. Stiesdal har tolket denne muren som en senere tilbygd mantelmur omkring kjernen.³⁰ Denne før-absalonske befestning kan ifølge H. Stiesdal ha stått helt frem til midten av 1300-tallet, da det i 1343 omtales et «turrim ville» – et «Byens Tårn». Dette tårnet synes på grunnlag av de skriftlige kildene å ha ligget nær Østergård, den store biskopelig eide gårdsanlegning i byens østende (der Magasins bygninger nå ligger). E. Kjersgaard følger H. Stiesdal, når han oppfatter Østergård som en opprinnelig kongsgård, og at det «castrum de Hafn» som omtales i pave Urban III's brev (1186) kan være samme anlegg som H. Stiesdals indirekte påviste «specula».³¹

Forutsetningene for en befestet kongsgård på Sjællands østkyst finner H. Stiesdal/E. Kjersgaard i den omstendighet, at nettopp på dette sted finns kystens eneste naturhavn, og det må etter deres mening ha vært et viktig kommunikasjonssentrum på overfarten mellom Sjælland og Skåne. Borganlegningen må da forståes i sammenheng med Valdemars energiske arbeide på å befeste viktige overfartssteder mellom Jylland, Fyn, Sjælland og Skåne. På denne måte blir Absalons overtagelse av borgen i Hafn en direkte parallell til broren Esbern Snares nesten samtidige overtagelse av Kalundborg på Sjællands vestkyst, det sentrale overfartssted til Jylland.

Den forvandling Hafn gjennomgår under Absalon oppfatter også E. Kjersgaard som et resultat av den økte kommersielle aktiviteten i Øresundregionen i løpet av 1100-tallet: Ifølge ham vokser kjøpstaden frem mellom den gamle landsbyen, som han plasserer på samme sted som Ramsing, og det gamle, i seinmiddelalderen belagte fergested ved Højbro Plads, rett vest for Østergård. Her måtte det gamle overfartssted til Skåne ha ligget!

Summen av alle de nå nevnte teorier er, at Københavns opprinnelse skal søkes i en landsby, respektive landsby og befestet kongsgård til

vern om landets viktige øst-vest gående kommunikasjonsåre. Det hersker visstnok også enighet om, at Absalons overtagelse av byen representerer et «systemskifte»: Fra nå av handler det om en «kjøpstad», og grunnlaget for denne er det rike Østersjøsildefisket som utvikler seg til en storinternasjonal affære i løpet av 1100-tallet. Hvilken aktiv rolle Absalon inntar i denne utviklingen fremgår derimot ikke tydelig. A. E. Christensen tillegger dog Absalon stor betydning for denne utviklingen fra åkerbrukende landsby til blomstrende kjøpstad.

Dette bildet av Kjøpenhavns eldste historie passer således ypperlig inn i den allmene oppfattningen af Valdemarstidens kjøpstadsgrunnleggerer. Så hvorfor egentlig befatte seg mere med det? Det var da kanskje heller ikke nødvendig, om det ikke hadde vært for at fremstillingen av byens eldste historie hviler på et fortvilt spinkelt grunnlag, og at nyere byhistorisk forskning, særlig den som i den senere tid har utgått fra et arkeologisk kildemateriale, kan antyde alternative forklaringsmodeller, som står mer i samsvar med, hva man iøvrig tenker seg som generell bakgrunn for høymiddelalderens byoppkomst i Østersjø- og Øresundregionen.

Flere uløste spørsmål trenger seg på, f. eks.

4. *Var Hafn opprinnelig en landsby?*

Er det rimelig å anta, som O. Nielsen gjør, at «villa Hafn» opprinnelig var en åkerdyrkende landsby?

O. Nielsen bygger hele sin argumentasjon på den omstendighet at Hafn, ifølge stadsretten 1254, hadde gressningsrett på Serreslevs marker. I dette ser han restene etter et eldre vengefelleskap. Videre oppfatter O. Nielsen Københavns jordtilliggende som en del av byens opprinnelige engs- og åkerarealer: «... Saa tidlig vi kan vide noget, havde Staden temmelig udstrakte Jorder . . .».³² Poenget er imidlertid, at dette kan vi *ikke* vite noe om før først langt ut på 1500-tallet, og da er situasjonen en ganske annen enn på den tid O. Nielsen behandler. Donasjoner, makeskifter og jordoppkjøp har endret og utvidet byens marker gjennom hele middelalderen, så man kan ikke på grunnlag av seinmiddelalderens bygrenser slutte noe om byens opprinnelige jordtilliggende.

Viktigere er det dog, at borgernes fri gressningsrett «... lige til Ros-

bæk Mølle . . . », ikke var en rettighet de *hadde*, det var en rettighet de *fikk* i 1254. Gressningsrettigheten på Serreslevs mark var formelt erkebiskopens, stadsherrens, i og med at Serreslev i sin helhet inngikk i det godskompleks som var tillagt den borg i Hafn han ble forlent med av kong Valdemar. Som jordherre hadde Absalon fri rett til å disponere over de engs- og markarealer, som inngikk i det samlede godskompleks. At erkebiskoppen gir borgerne i København fri gressningsrett skal vel nærmest oppfattes som en omdisponering av markanvendingen på det erkebiskopelig eide jordegodset, en omdisponering som i dette tilfelle må oppfattes som en favorisering av borgernes interesser fremfor Serreslevs bønder. Indirekte mener jeg, denne fri gressningsrett, som blir byens borgere til del i stadsretten av 1254, er et uttrykk for den betydning København i løpet av 1200-tallets første halvdel fikk for Roskildebispen. Bestemmelsen kan i alle fall ikke anvendes som indikasjon på at Hafn *opprinnelig* har vært en agrar bebyggelse. Dette taler vel egentlig de opprinnelige naturtopografiske forutsetningene enda klarere imot: Hafns lokalisering til en sumpet, sivbevokst strandeng, omgitt av mosehull, våtmarksområder og, lengre vekk, mindre engsareal, gjør det lite trolig, at man her har å gjøre med en kornproduserende landsbybebyggelse.³³ Ser vi lokaliseringen i et større romslig perspektiv, finns det knapt nok noen landsby på Nordsjællands østkyst, som i tidlig middelalder er lagt i eller i direkte tilknytning til strandsonen. Slik bebyggelse er først og fremst mindre fiskeleier opstått under seinmiddelalderen, kanskje med unntak av Skovshoved (som i alle fall går tilbake til slutten av 1200-tallet).³⁴

Alt i alt er det ikke for dristig å påstå, at den eldste bebyggelsen Hafn snarere må settes i sammenheng med dens maritime omgivelser og den virksomhet, som til ulike tider har utspilt seg i Sundfarevannet.

Idag står vi i den situasjon, at vi hverken med arkeologisk eller skriftlig kildemateriale kan beskrive denne bebyggelsens art, utbredelse og funksjon. Imidlertid står vi ikke helt uten et sammenligningsgrunnlag, som kan bringe oss noe nærmere en mulig karakteristikk av det eldste Hafn. Slående paralleller finns nemlig mellom Hafn og de skånske Østesjøbyene Simrishamn, Ystad, Trelleborg og Øresundbyene Malmø og Helsingborg «strandby». I flere av disse byene har nyere arkeologiske undersøkelser vist, hvilken avgjørende rolle sildefiskeriet må ha spilt i etableringsfasen. Det er mulig, at man i et

flertall av Øresund- og Østersjøkystens tettstedsdannelser skal søke etter et «før-urbant» stadium under 1000–1100-tallet, der bebyggelse og aktivitet har vært av sesongmessig karakter og knyttet til torske- og sildefiskeriet i Sundet.³⁵ For noen av disse lokalitetene (f. eks. Trelleborg, Ystad og Malmø) er det mulig å godtgjøre, at kongemakten har vært den drivende kraften bak utviklingen av disse lokalitetene fra sesongsbetonte fiskeleier til små markeds plasser med tilknytning til Øresundsfiskets kommersielle aktiviteter.

Det er naturlig å inndra en første tolkning av Hafns eldste bebyggelse: Med sin gode naturhavn, den eneste på Sjællands nordøstkyst, og med umiddelbar nærhet til de rike fiskeforekomstene, forekommer det nesten utenkelig, at den ressurs som Øresundsfarevannet utgjorde for Nordsjælland (som riktignok må ha vært ganske tynt befolket i tidlig middelalder, skal en gå etter stedsnavnene), ikke har vært utnyttet langt tilbake i tiden. Hafn peker seg da naturlig ut som et sentrum for den maritime aktiviteten på Sjællandssiden.

På dette grunnlag er det ikke urimelig å søke etter et eldre, førurbant stadium for Københavns vedkommende i form av en sesongbestemt bebyggelse knyttet til eksploiteringen av Sundfarevannet. En slik bebyggelse vil kanskje først og fremst manifestere seg i form av det som byene Simrishamn, Skanør, Falsterbo og Ystad, men også andre byer langs Østersjøkysten er så rik på i den eldste perioden, nemlig skålformede lergulv. Fremtidige arkeologiske undersøkelser vil kanskje vise at slike lergulv også finns i de nederste lagene i strandsonen i København, slik de finns i de eldste kulturlagene i Dragør. Kan vi komme dette eldste stadium av byens historie enda nærmere? La oss se på endel av de eiendomsrettslige aspekter ved den eldre bebyggelsen som kan skimtes i det skriftlige kildematerialet.

5. Noen eiendomsrettlige aspekter på Hafn

Om vi holder fast ved tanken om Hafn som et tidlig fiskeleie forankret i den lokale bondebefolkningens utnyttelse av fiskeforekomstene i Sundet, så er det grunn til å se nærmere på forholdet mellom dette fiskeleiet og de kongelige interessene i Støvnæs herred: Det jordegods som Absalon omkring 1160 fikk i forlening av kong Valdemar kjenner vi ikke omfanget av annet enn gjennom Urban III's stadfestelsesbrev fra

Fig. 2:

Den 21. oktober i år er det 800 år siden pave Urban 3. stadfestet overdragelsen av Hafn osv. til Roskildekirken. Bildet viser stadfestelseskortet, som er det eldste bevarte dokument på Rigsarkivet.

1186.³⁶ Her fremgår det, at det må ha dreid seg om et *samlet* gods kompleks som ble lagt inn under «castrum de Hafn». Dette gods kompleks besto foruten av «villam ipsam de Hafn», av Utterslev *med alt sitt tiliggende* («... cum omnibus pertinentiis suis . . .»), hvilket var landsbyene Serreslev, Solbjerg, Vanløse, Vigerslev, Valby, et bol i Brønshøj samt Emdrup.³⁷ At Utterslev var en hovedgård fremgår av betegnelsen «... mansionem de Otherslef». Denne hovedgården opptar 3 av i alt de 9 bol Utterslev står oppført med i Roskildebispens jordebog.

Kjernen i det gods kompleks, Valdemar forlener Absalon, er m. a. o. hovedgården Utterslev med sitt omfattende jordtilliggende. Det er *dette* gods som i sin tur legges til «castrum de Hafn» sammen med «villa Hafn». Det ligger i sakens natur, at hovedgården med sitt tilliggende har hørt inn under kongen. Kan vi her stå overfor restene av et gods kompleks som opprinnelig også har omfattet den andre, nordre del av det opprinnelige Støvnæs herred, nemlig den del som senere ble omtalt som Sokkelund herred (1349),³⁸ og som Svend Estridsen ifølge Saxo donerte domkirken i Roskilde?³⁹ Kan vi i disse dunkle og forsåvidt usikre skriftlige opplysninger fremmane et østsjællandsk konge-

Fig. 3:

Landsbyer og jordfordeling i Støvnæs herred i nyere tid: Herredet avgrenses naturlig i øst av Øresund, i nord av et stort våtmarksområde (Utterslev Mose) og i vest av Harrestrup å. Opprinnlig har nok Solbjergs grenser mot Serreslev i nord og Valby i syd gått helt ut til Sundet. Københavns eldste jordtilliggende har vel bestått av Serreslevs, Solbjergs og Valbys fuktige, sivbevokste strandenger.

De yngre bebyggelsene Nyby og Hammerstrup er usikkert lokalisert. (Etter H. U. Ram-sing 1940, bind 1, fig. 16).

lev, som opprinnelig omfattet en naturtopografisk avgrenset enhet, Støvnæsset, med et sentrum i Utterslev? (fig. 3).

Vår tolkning av Hafn forutsetter imidlertid ikke en så vidtgående oppfatning av disposisjonsretten over det opprinnlige Støvnæs – det

viktigste er, at villa Hafn opprinnlig har inngått i et samlet kongelig disponert godskompleks, og at dette jordegodskompleks sammen med Hafn er lagt til borgen i Hafn, før Absalon overtar hele godskomplekset. Jordegodset er selvfølgelig lagt inn under borgen til underhold, hvilket antyder, at det ikke utelukkende har dreid seg om et temporært eller et ubemannet «specula»: Borgen «Hafn» må ha vært kontinuerlig bemannet med en del av kongens hushold og hird.

Alt dette antyder imidlertid, at det økonomiske og forvaltningsmæssige tyngdepunkt på Støvnæsset kan være forskyvet fra innlandet til den umiddelbare kystsonen. Når og hvorledes dette har funnet sted, vet vi intet om, bare at det har skjedd, før Absalon overtar hele gods/borg-komplekset.

Om det vi inntil nå har lagt frem motsvarer en historisk realitet, må denne omdisponering av det kongeeide jordegodset forklares med, at det har skjedd en gjennomgripende interessforskyvning i området, først og fremst knyttet til endrede økonomiske forutsetninger i regionen: Regionen må på et tidspunkt ha utviklet aktiviteter eller blitt tillagt funksjoner, som det sentrale kongedømmet har søkt å sikre eller få kontroll med. Interessen må først og fremst være knyttet til de kystnære eller maritime aktivitetene, som hurtig utviklet seg i Øresundsområdet i løpet av 1100-tallet: Kongen kan, for å ha sikret seg andel i den tiltagende kommersielle aktiviteten knyttet til høstsildfisket, ha omgjort det sesongbetonte men meget gunstig beliggende fiskeleiet Hafn til en lokalitet med markeds plass, funksjon og handel med sild. I kjølvannet av dette utvikles raskt en permanent bebyggelse, hvortil knyttet seg sekundære aktiviteter som håndverksaktiviteter av ulike slag og et lokalt varebytte basert på egnens agrarproduksjon og husdyrhold. Det rent rettslige grunnlaget for et slik kongelig initiativ bør kunne knyttes sammen med, at kongen var den feudale jordherren i området, og som sådan besatt han såvel disposisjonsrett som beskatningsrett. Strandsonen, der Hafn opprinnlig må ha ligget, var dessuten omfattet av den gamle regaleretten til fri disposisjon over rikets strender.

Det er rimelig å se en sammenheng mellom bebyggelsen Hafn og den borg som omtales i 1186. Selv om borgen i Skanør tilhører 1200-tallet,⁴⁰ og således er yngre enn borgen i Hafn, kan den sistnevnte borganlegning i utgangspunktet ha hatt en tilsvarende funksjon vis a vis en

markeds plassbebyggelse under kronens beskyttelse og kontroll. Men borgen i Hafn kan også ha hatt en dobbelt verneoppgave, som foruten å fungere som beskyttelse for de kommersielle aktivitetene i området også omfattet en sikring av den eneste naturhavnen på Sjællands østkyst.

Det Hafn som Absalon overtar fra Valdemar, og som kongemakten siden hen under høymiddelalderen gjentatte ganger prøver å vinne tilbake, er hverken en landsby eller et sesongsutnyttet fiskeleie, men en permanent markeds plass-bebyggelse vokst frem av de kommersielle interessene i Øresundsregionen. Det Valdemar forlener Absalon er visse et stort jordegods, men det er et spørsmål om ikke de strengt økonomiske aspektene ved forleningen – og det er de vi primært har beskjeftiget oss med i det foregående, (uten dermed å si, at ikke de rikspolitiske aspektene ved forleningen er vel så interessante) – primært var bundet til de gevinster, som lå i å belegge denne kommersielle aktiviteten med ulike former for fiskale avgifter.

At Øresundfisket og tilknytningen til Skånemarkedet har vært av vital betydning for Hafn, fra første stund den dukker frem i det skriftlige kildematerialet, sees bl. a. i de bestemmelser og privilegier som byen blir til del gjennom 1200-tallet: De eldste privilegiene fra 1254 omfatter nettopp fritaking for skatt på skipsfart til Skanør og fritaking for «ølgjeld» – formodentlig en betyngende avgift! – samme sted. Samtidig pålegges imidlertid de som fisker sild om vinteren en særlig skatt.⁴¹

På et punkt stemmer imidlertid ikke den oppfatning jeg nå har gitt uttrykk for, nemlig Hafn som et opprinnelig fiskeleie beliggende i strandsonen ved en naturhavn og H. U. Ramsings lokalisering av den eldste bebyggelsen til området omkring St. Clemens, et godt stykke ovenfor strandsonen. Jeg vil avslutningsvis presentere en tidligere lansert lokaliseringsteori i lyset av det vi hittil har fremført.

6. Hvor lå det eldste Hafn?

H. U. Ramsing lokaliserer det eldste byanlegget til et område, hvor de eldste kulturlagene etter hans eget utsagn ikke inneholder teglsten. Dateringen av disse kulturlagene til «før-absalonsk» tid er basert på

Ramsings oppfatning av, at det var Absalon som innførte teglstensbyggeriet i København.

For det første er Absalons rolle som den som introduserer teglstensbyggeriet i København mer av mytisk enn reell art. I virkeligheten er det ikke belagt teglstensbyggeri i København før tidligst i begynnelsen av 1200-tallet, og da dreier det seg om kirkebygg. For det andre er det ingen tvingende grunn til, at fraværet av teglstensbrokker i kulturlagene utelukker, at det andre steder i byen kan være bygget i tegl. Ser man dessuten nøyere på Ramsings notater, blir det klart, at årsakene til at kulturlagene i «Clemensstaden» ikke inneholder teglsten nøye henger sammen med den samtidige byggemåten: Ramsing noterer, at i Frederiksberggade er tykkelsen på kulturlagene fra steril bakke 50–80 cm, og de inneholder rester etter bulverks- og bindingsverkshus med leirstampete gulv. En slik bebyggelse av små trehus har han også avdekket i Clemensstadens sydligste ende (i Farvergade) og i samme nivå over steril bakke som lenger nord. *Denne* bebyggelsen daterer han imidlertid til «henved år 1400». Intet taler imot, at den spinkle trehusbebyggelsen i Frederiksberggade ikke også kan dateres til samme tid – det foreligger i alle fall ingen tvingende grunner til å betrakte denne bebyggelsen som «før-absalonsk»⁴² (fig. 4).

Den hestekoformede «vold» og «voldgrav» som angivelig omgir denne bebyggelsen kan heller ikke taes som indikasjon på et opprinnelig bebyggelsessentrum i Clemensstaden, hva Ramsing for så vidt ikke gjør, men hva forfattere etter ham i rikelig mon har spekulert i.⁴³ Profiler gjennom voldanlegningen langs vestsiden av Nytorv viser tydelig, at voldfyllen ligger på *eldre* avsatte kulturlag. Dette faktum har heller ikke forbigått Ramsing, som setter anlegget i forbindelse med det mølleanlegg, som lå ved stranden i den nåværende Vandkunstens omgivelser, først kjent fra seinmiddelalderen⁴⁴ (fig. 5).

Et særlig problem i denne forbindelse er St. Clemenskirken, som enstemmig oppfattes som byens eldste kirke, ikke minst på grunn av, at H. N. Rosenkjær i 1909 fremsetter den påstand, at stenkirken har hatt en forgjenger i tre.⁴⁵ Denne påstanden bygger Rosenkjær på arkeologiske iakttagelser: Ifølge Rosenkjær er kirken bygd av munkesten, men mellom stenene i den øst-vestlige rekke sto med ca. 4 fots avstand 3 svære eikepåler, rammet litt ned i leira: «De har raget godt 1 fod op over muldlaget, og de var flade foroven. De var åbenbart

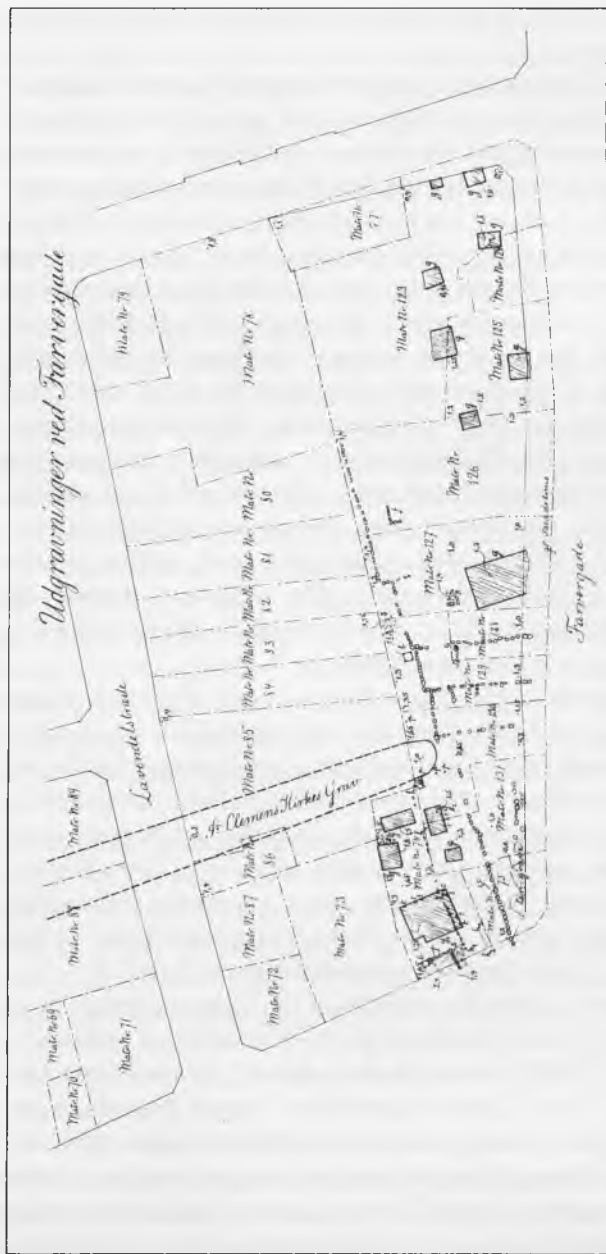

Fig. 4:

H. U. Ramsings skisse av husgrunner og hegn i området nord for Farvergade. Det er interessant å se hvordan det øst-vestgående hegnet sammenfaller med matrikelgrensen mellom nr. 85 og 126. Denne igjen sammenfaller med Lavelandstrædes orientering. Farvergade derimot har en avvikende orientering, og skjærer dessuten flere av de inntegnede leirgulvene. Farvergade må m. a. o. være yngre enn disse husene. I det hele tatt passer ikke Farvergade inn i den eiendomsstruktur som de arkeologiske iakttagelsene klart belegger har rotter tilbake til tiden før Farvergade anlegges. I dette eldre systemet må også Lavelandstræde ha inngått.

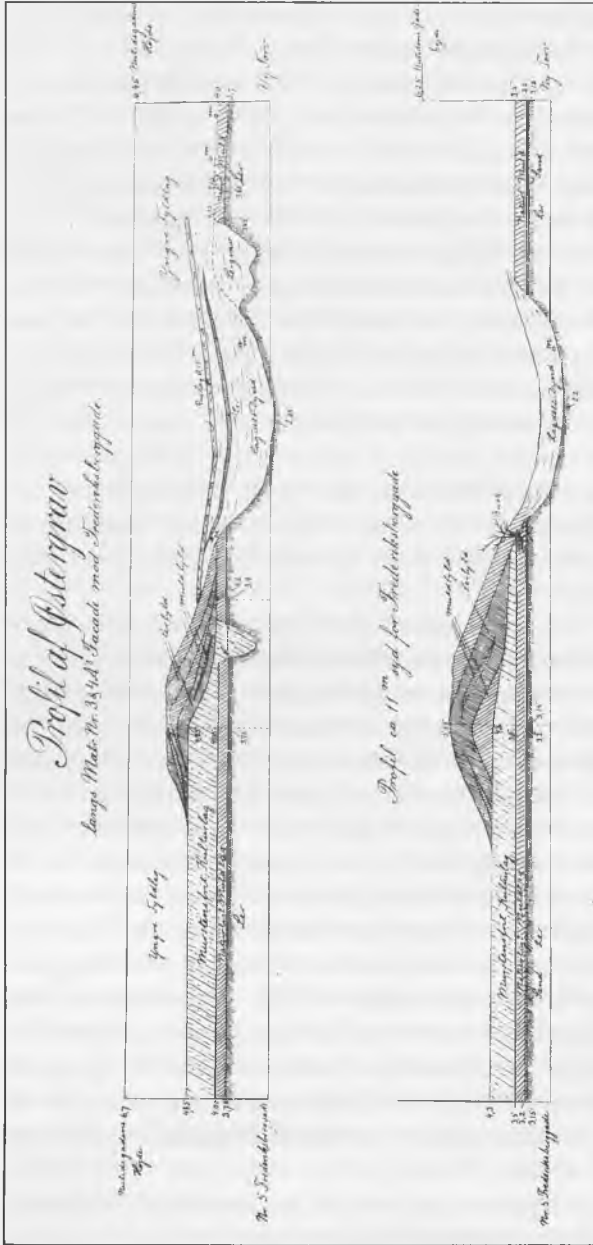

Fig. 5:

H. U. Ramsings snittegning gennem Østergrav. I snittet fremgår det tydelig at de utgravde massene fra graven er lagt ovenpå et lag «murstensfrit Kulturlag». Det gjør at vi må betrakte graven som yngre enn dette eldste avsatte kulturlaget. I snittet ser vi også hvordan fyllmassene i «volden» ligger lagvis. Dette kan tolkes som at «volden» ikke er anlagt på en gang, men er blitt dannet ved at masse fra graven ved gjentatte opprensninger er kastet opp langs gravens vestsida, kanskje bevisst for å hindre at vannet i en flomsituasjon oversvømmer området i vest. En slik tolkning passer godt med H. U. Ramsings oppfatning av at hele anlegget er en møllegrav som ledet vann til møllem ved Stranden. At «volden» og graven er rester av en meget gammel halv-kretsvoid omkring det eldste byanlegget bekreftees i alle fall ikke av Ramsings snittegninger fra Frederiksberggade.

ældre end granitfundamentene, så de har sikkert båret en ældre træbygning . . . »⁴⁶ I E. Kjersgaards versjon utlegges dette slik: « . . . Det viste sig, at den høj- og senmiddelalderlige murstenskirke havde haft en forgænger af træ bygget i bulhusteknik . . . Af en trækirke at være var den temmelig stor, idet skibet målte en halv snes meter i længden . . . »⁴⁷ At St. Clemens i København skal ha hatt en trekirke som forgjenger inngår også som et argument i E. Cinthios sammenkobling mellom Clemenskirker og tidlig anlagte kongsgårder.⁴⁸ Men denne eldre trekirken hviler på et svært tynt arkeologisk grunnlag: I alt har det fremkommet tre eikepåler fra Rosenkjærs undersøkelser, og noe senere har Ramsing påvist ytterligere en påle. På en illustrasjon hos Ramsing gjengies disse pålene med et *firkantet* tverrsnitt.⁴⁹ Dette passer dårlig hvis det dreier seg om de vertikale bære-elementene i en stavvegg. Merkeligere er det kanskje at pålene ifølge H. N. Rosenkjær stikker *opp gjennom fundamentene* til den yngre teglstenskirken. At man har lagt steinfundamentene til en yngre kirke opp omkring en eldre trekirkes nedre deler virker svært lite rimelig – det er i så fall et unikt tilfelle.

Mer sannsynlig er det, at de firkantede trepålene av eik, Rosenkjær og Ramsing har observert i Clemenskirkenes ruiner, er trevirke som er *slått ned fra et høyere nivå* – dette er en situasjon, som utallige ganger er iaktatt i moderne byarkeologiske undersøkelser, og som gjør den stratigrafiske situasjonen umiddelbart vanskelig tolkbar. At denne omtolkning av H. N. Rosenkjærs observasjoner ikke er helt tatt ut av den blå luft, fremgår av Rosenkjærs redegjørelse i en avisartikkel 1906 om at undergrunnen forøvrig var full av yngre, nedrammete påler. Det er da slett ikke utenkelig, at noen slike påler fra en yngre bebyggelse er rammet ned gjennom steinkirkens fundamenter, og følgelig at de slett ikke har noe som helst med en eldre St. Clemens kirke å gjøre, en kirke som i øvrig først omtales sikkert i 1304. Vi vet ikke når den nedlegges.⁵⁰ På grunnlag av ovenfor summariske gjennomgang av det arkeologiske grunnlaget for Ramsings lokaliseringsteori – og annet grunnlag finns ikke – er det et spørsmål, om man lenger er tvunget til å være bundet av en lokalisering av den eldste bebyggelsen til området omkring St. Clemens kirke.

Med bakgrunn i den hypotese, jeg ovenfor har lansert, om Hafn som et opprinnelig sesongsutnyttet fiskeleie, som senere får tillagt markeds-

plassfunksjon under oppkomsten av det rike sildefiskeriet i Øresund, er det nærliggende å søke etter den eldste bebyggelsen nærmere strandsonen. Her er det A. D. Jørgensen og O. Niensens lokalisering av den opprinnlige *markeds plassbebyggelsen* langs Gammelbodehavn igjen må taes opp til fornyet behandling. Og takket være Ramsings bearbeiding av jordeboksmaterialet og yngre adkomst og skjøtebrev, er vi idag mer enn O. Nielsen i stand til eksakt å lokalisere de eiendommene som ifølge Roskildebispens jordebok var belagt med en særlig, og alderdommelig, skatt: En kartlegging av disse eiendommene viser, at det dreier seg om en samlet bebyggelse i en ca. 500 m lang og 100 m bred stripe beliggende i den direkte strandsonen, umiddelbart ovenfor den beste og dypeste delen av naturhavnen. I øst avgrenses dette området av St. Nikolajs vestre kirkegårdsgrense, i vest grenser den opp til Østergrav (fig. 6).

Innenfor dette området var grunneierne pålagt å betale en særlig avgift til erkebiskopen, kalt «jordskildh». ⁵¹ Denne særlige grunnavgift kan spores tilbake til midten av 1200-tallet, for i Jakob Erlandsens stadsrett bestemmes det, at de som bor på erkebiskopens grunner skal betale 12 penninger i jordskyld. ⁵²

I Roskildebispens jordebok står disse jordskyldbelagte grunnene innført én bloc. Det at de er pålagt en særlig grunnavgift, som skulle betales til erkebiskopen qua grunneier, forlener dette området med en særlig eiendomsrettslig og økonomisk status: Jeg mener dette forholdet best kan forklares ved, at vi her står overfor det areal, hvor det «villa Hafn» lå, som sammen med det øvrige jordegods og borgen ble forlent til Absalon. Det topografisk sammenhengende grunnareal belagt med en avgift, som juridisk hviler på erkebiskopens særlige eiendomsrett kan gå tilbake på kongemaktens opprinnelige disposisjonsrett over en bebyggelse og aktiviteter, som til ulike tider var lokalisert til dette areal i strandsonen. Denne rettigheten, som kongen hadde, både i kraft av sitt embede og i kraft av å være den lokale jordeier, medførte en prinsipiell rett til å skatte/avgiftsbelegge forskjellige anvendelser av og aktiviteter på kongelig eid mark. Erkebiskopens rett til å oppkreve en særlig jordskyld på grunnene langs stranden kan med andre ord gå tilbake til en langt *eldre* jordskyldavgift, som var pålagt disse grunnstykkene *av kongen*.

I alle fall må vi regne med at forleningen av bl. a. Hafn også om-

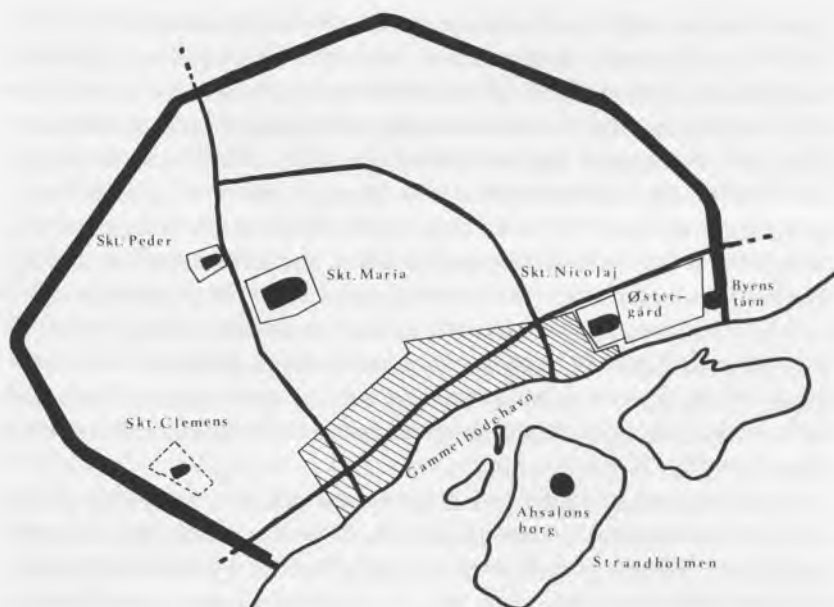

Fig. 6:
Jordskyldområdet (skravert) innlagt på grunnlag av H. U. Ramsings rekonstruksjon av eiendomsfordelingen i Roskildebispens Jordebok. Området er satt i forhold til mulige eldre gjennomfarts- og innfallsveier: Langs stranden den nåværende veistrekning Kompagnistræde-Læderstræde samt forlengelsen bak Østergård, Østergade. I vest og øst to innfallsveier fra nord, nåværende veistrekninger Nørregade-Rådhusstræde og Købmagergade, som opprinnelig nok har grenet seg ut fra hovedinnfallsveien og gått i en bue mot byens østende, der det eldste fergeleiet muligvis har ligget (tegnung forf.).

fattet retten til å innkreve de kongelige inkomstene i form av jordskyld og eventuelle andre avgifter. Den eldre kongelige jordskyldoppkrevningen må vi regne med i alle fall kan gå tilbake til et stadium, da Hafn fungerte som markeds plass under høstsildfiskeriet, da fiskere og andre måtte betale en leie for den grunn, de disponerte på forskjellig vis under fiskeriet. Muligvis kan man tenke seg området avgiftsbelagt allerede på et *enda* eldre stadium, da den lokale bondebefolkning periodisk utnyttet området som utgangspunkt for sesongfiskeri etter sild og torsk i sundet.

Men vi kan komme ennå et stykke videre på vår karakteristikk av den eldste bebyggelsen: I den yngre tekstvarianten av Johs. Krag's

stadsrett fra 1294 (innført i Roskildebispens jordebok), omtales for første gang «Gamlebothæhafn».⁵³ Dette er en betegnelse, som i yngre kilder betegner den del av havnen, hvor seilrennen er dypest. Det er nettopp i strandsonen ovenfor Gammelbodehavn, at vi kan belegge det særlige jordskyldområdet. Navnet antyder, at akkurat i dette området har det stått en gammel bodbebyggelse. I den opprinnlige teksten til stadsloven av 1294 omtales dessuten en «endebod» lengst vest i byen.⁵⁴ Denne endebod, som i 1294 åpenbart har hatt en særlig funksjon, kan ha utgjort en siste rest av en gammel bodbebyggelse langs stranden: kanskje er dette den bebyggelse, som representerer den eldre markedsplassen? Litt etter litt har vel denne bodbebyggelsen måttet vike for større og mer permanente anlegg, og når vi kommer frem til 1370, fremgår det av Roskildebiskopens jordeboksopplysninger, at strandbredden var bebygd med et stort antall «curia»-anlegg: Hele 53 % av samtlige curiae var i 1370-årene konsentrert til selve strandsonen. Grunnenens betydning er m. a. o. ikke blitt mindre i og med Roskildebispens erhvervelse av Valdemars østsjællandske markedsplass, den markedsplass som i 1416 i sterkt utbygget form atter kom i kronens eie, og som i takt med Øresundfarevannets hastig voksende betydning for kronens økonomi ble Danmarks rikes hovedstad og et av de viktigste kommersielle sentra i seinmiddelalderens og renessansens Norden.

7. Konklusjon

- a) København vokser frem fra et eldre fiskeleie «Hafn», beliggende på kongelig eid grunn ved Østsjællands eneste naturhavn.
- b) Med bakgrunn i det tiltagende sildefiskeriet og den dermed økte kommersielle aktiviteten i Øresundsfarevannet og Østersjøen i første halvdel av 1100-tallet omgjøres det favorabelt beliggende fiskeleiet til en kongelig kontrollert markedsplass og et østsjællandsk sentrum for fiskehåndtering. Det dannes en permanent bodbebyggelse belagt med kongelige jordskyldavgifter. En kongeborg anlegges i direkte tilknytning til bebyggelsen. Den tidligere kongsgården i Utterslev legges med alt sitt jordegods – nesten hele Støv-næs halvherred – inn under borgen i Hafn.
- c) Borgen med markedsplass og øvrig jordegods forlenes Absalon av

Valdemar. Han anlegger en ny borg ute på «Strandholmen» og omgjør den eldre borgen til ladegård. Markedsplassen blir liggende som en «suburbium» (en «forstad») inne på land, godt beskyttet av erkebiskopsborgen på Strandholmen. Under Absalon og hans nærmeste etterkommere får byen i formell forstand bystatus, med egne privilegier, bylov, segl, byråd etc.

Teorien om København som et resultat av to uavhengige bebyggelsesentra, nemlig en eldre landsby og en yngre under Absalon anlagt markedsplass, mener jeg ikke lenger kan opprettholdes som eneste forklaring på byens eldste historisk-topografiske utvikling. Ei heller kan Absalon betraktes som «bygrunnlegger» i dette ords tradisjonelle forstand: Men under Absalon ekspanderer markedsplassen sterkt, og får bystatus i formell forstand.

Muligvis omgies den også med festningsverker. København er ikke et resultat av en manns verk. København er heller ikke et i byhistorisk forstand entydig fenomen: Den har gjennomlevd ulike stadier med tids- og stedbundne aktiviteter og funksjoner lenge før Absalon overtar «villa Hafn» og omformer den til «Kopmanahafn». Bare nye arkeologiske undersøkelser kan belyse denne prosessen.

Etterskrift

I forbindelse med ombygningsarbeider i Frederiksberggade 30, matr. nr. 24 i november 1984, foretok Københavns Bymuseum en mindre undersøkelse i sidehusets kjeller. (Rapport i Københavns Bymuseums arkeologiske arkiv, v/ A. Christophersen). Undersøkelsen fant sted innenfor et område, som ifølge H. U. Ramsing skulle ligge på grensen til, og delvis ute i den s. k. «Clemenskirken grav». Ramsing har rekonstruert denne graven som en ca. 2 m dyp og ca. 8 m bred grøft løpende langs Clemenskirkegårdens østside. Graven utgjør ifølge denne rekonstruksjonen den vestre del av et grav- og voldsystem som Ramsing ser ut til å mene har utgjort det eldste forsvarsanlegget omkring en vikingtids bebyggelse.

Undersøkelsen i Frederiksberggade 30 viste imidlertid, at noen slik grav ikke har passert gjennom området, slik Ramsing antar. Det for-

hindrer selvfølgelig ikke, at en slik grav har eksistert, bare at den har gått et annet sted enn foreslått av Ramsing.

Allikevel knytter den betydeligste interesse seg til 2 C₁₄-dateringer av de eldste bunnlagene: Prøvene er tatt på en tømmerstokk som lå på overflaten av et ca. 25 cm tykt, kompakt kulturlag direkte over steril bakke. Over dette laget lå et ca. 1 m tykt påført lag oppgravd moreneleire med en mengde torvstykker i bunnsjiktet. Torv og leirlag er etter all formodning tilkommet som et resultat av større gravearbeider nær ved. Arbeidet må ha hatt anselige dimensjoner, for det tykke leirlaget ble observert flere steder over et større areal innenfor kjelleren.

Hva kan det dreie seg om for gravearbeider? Enten har leira kommet fra oppgravningen av den før omtalte Clemens kirkens grav, eller også fra gravningsaktivitet i forbindelse med oppføringen av selve Clemenskirken: Rosenkjær opplyser således, at det rom, som Clemenskirkens fundamenter omsluttet, var senket ca. 1,4 m i forhold til den omgivende morenebakken (H. U. Ramsing 1908, s. 419f). Clemenskirkens fundamenter ligger ikke mer enn ca. 30 m vest for undersøkelsesområdet, så av den grunn er det ikke umulig å tenke seg, at leirlaget er tilkommet i forbindelse med Clemenskirkens oppføring.

Tolkningen av leirlagets tilkomsthistorie er usikker. Viktig er det, at den C₁₄-prøve som ble tatt av et ubrent stykke tre umiddelbart under leirlaget, gav som resultat en datering på 1160 ± 50 år (kalibrert etter Stuiver 1982).

Både standardavviket og usikkerheten i relasjonen mellom prøvematerialets alder og tidspunktet for avsetningen av kulturlagene gir ikke grunnlag for alt for bastante slutninger. Men vi kan ikke unngå å peke på at dateringen antyder, at bosetningen oppe omkring Clemenskirken først etableres i løpet av 1100-tallet, kanskje ikke før i løpet av 1100-tallets 2. halvdel. Med de nye resultatene blir det i alle fall vanskeligere å opprettholde den hevdvunne tesen om, at vi i dette området skal finne den eldste kjernen i Københavns bebyggelse – vikingtidsbebyggelsen. Den må vi – som det er redegjort for ovenfor – snarere søke nede langs strandkanten.

Den andre C₁₄-prøven ble tatt fra et dyrebein som lå direkte på overflaten av den naturlige moreneleira, under det eldste avsatte kulturlaget. Prøven gav et betydelig videre dateringsalternativ, idet den kalibrerte dateringen gav som resultat 1040–1150 ± 50 år.

Resultatene fra de arkeologiske undersøkelsene i Frederiksberggade 30 er tolkningsmessig problematiske, ikke minst på grunn av undersøkelsens mikroskopiske omfang (ca. 6 m²!). Allikevel er det resultater, som i kombinasjon med fremtidige arkeologiske undersøkelser vil vise seg å kunne kaste nytt lys over Københavns eldste historie. Og allerede nå kan vi slå fest, at vi ikke lenger uten videre kan ta H. U. Ramsings over 50 år gamle teorier om byens oppkomst for god fisk.

HENVISNINGER OG NOTER

1. L. Both i 1865.
2. C. Bruun i 1887.
3. O. Nielsen i 1877.
4. H. U. Ramsing i 1940.
5. A. E. Christensen i 1948.
6. Sv. Cedergreen Bech i 1967.
7. E. Kjersgaard 1980.
8. H. Stiesdal 1975.
9. O. Nielsen: «Kjøbenhavns Diplomatarium. Samling af dokumenter, breve og andre kilder til oplysning om Københavns ældre forhold før 1728», bind 1-8. København 1872-1888.
10. En vurdering av H. U. Ramsings arkeologiske virksomhet finns summarisk vurdert hos R. Frederiksen 1979, s. 31 og s. 35, og hos A. Christophersen 1983, s. 18 f.
11. Se bibliografi i A. Christophersen: «København og omegn gennem 6000 år», 1985.
12. Dette materialet foreligger i Københavns Bymuseums arkeologiske arkiv.
13. O. Nielsen i innledningen til K.D., bind 1 (1872).
14. H. U. Ramsing har selv foretatt undersøkelser i Farvergade av en bebyggelse som etter eget utsagn kan dateres til ca. 1400. Se H. U. Ramsing 1909-10, s. 491 f. Denne bebyggelsen er m. a. o. ikke særlig mye yngre enn hans eget rekonstruksjonsforslag, men hverken gateløp eller tomteinndelingen ovenstemmer med hans egen oppmåling av de fysiske bebyggelsesrestene i forhold til rekonstruksjonen. I 1984 foretok forfatteren en mindre undersøkelse i Frederiksberggade nr. 30, på et sted hvor H. U. Ramsing har lagt den ca. 7 m brede St. Clemens kirkes grav. Noen slik grav kunne ikke spores, knapt heller rester etter bebyggelse. Fra de nederste kulturlagene ble tatt C₁₄-prøver som vil kunne gi en indikasjon på når disse lagene er avsatt, bl. a. for å kontrollere om H. U. Ramsings påstand om at det er i dette området vi finner den eldste, før-absalonke bebyggelsen, stemmer.
15. O. Nielsen 1877, s. 13.
16. Ibidem, s. 12.
17. Ibidem, s. 13 f.
18. Ibidem, s. 14 f.
19. Ibidem, ss. 15 ff.
20. A. D. Jørgensen 1872, ss. 258 ff.
21. O. Nielsen 1877, s. 23 f.

22. H. U. Ramsing 1940, bind 1, s. 54.
23. *Ibidem*, s. 63.
24. *Ibidem*, s. 77.
25. *Ibidem*, s. 81.
26. *Ibidem*, s. 80.
27. Slike «murstensfrie kulturlag» er nemlig observert andre steder i København – også av H. U. Ramsing. F. eks. i Nørregade og på Gammeltove (H. U. Ramsing 1907–08, s. 426) og av S. Fritz i Købmagergade (H. U. Ramsing 1907–08, s. 430 og 433).
28. A. E. Christensen 1948, s. 12.
29. *Ibidem*.
30. H. Stiesdal 1975, s. 2f. Se også L. Both 1873.
31. E. Kjersgaard 1980, s. 32f.
32. O. Nielsen 1877, s. 13.
33. Københavnsegnens geologi er undersøkt og beskrevet av H. N. Rosenkjær 1906, og av H. U. Ramsing 1940, bind 1, ss. 3–37.
34. Skovshoved (1275), Tårnbæk (1613), Skodsborg (1645), Vedbæk (1613), Rungsted (1346), Nivå (1370–80), Humlebæk (1516), Espergærde (Esperød 1555) og Snekkersten (1582). Etter B. Jørgensen 1981.
35. S. Tesch 1983, ss. 98ff. Se også L. Stenholm 1981.
36. K. D., I, s. 1.
37. Det hersker uklarhet om hvor omfattende Valdemars forlening egentlig var: En del av de lokalitetene som er oppramset i Urban III's stadfestelsesbrev er nemlig tilkommet senere. (Se H. U. Ramsing 1940, bind 1, s. 94f.).
38. Stokkelund, senere Sokkelund herred har på et tidlig stadium troligvis utgjort den nordre delen av det som hos Saxo omtales som «Steffnica provincia» (H. U. Ramsing 1940, bind 1, s. 63).
39. H. U. Ramsing 1940, bind 1, s. 94.
40. L. Ersgård 1984, s. 63.
41. K. D., I, s. 16, § 3, og s. 17, § 17.
42. Grunnlaget for redegjørelsen finns i H. U. Ramsing 1907–08, ss. 410–33, og *ibidem* 1940, bind 3, ss. 79–84.
43. F. eks. R. Frederiksen 1979, s. 32 og R. Holmberg 1977, s. 76.
44. H. U. Ramsing har behandlet dette anlegget ved flere anledninger, f. eks. i H. U. Ramsing 1907–08, s. 411 og s. 422, *ibidem* 1909–10, s. 500 og s. 504 samt *ibidem* 1940, bind 3, ss. 49–50.
45. H. N. Rosenkjær 1909, ss. 48ff.
46. Etter H. U. Ramsing 1907–08, s. 419f. Se også *ibidem* 1940, bind 1, ss. 84–86.
47. E. Kjersgaard 1980, s. 30.
48. E. Cinthio 1968, s. 106f.
49. H. U. Ramsing 1940, bind 2, s. 33, fig. 24.
50. H. Rørdam 1859–63, s. 234.
51. «... De omnibus istis fundis siue curias habeat dominus episcopus annuati circa festum beati Johannis baptiste debitum dictum jordskildh, videlicet j sterlingum de quolibet fundo et curia ...» (K. D., I, s. 97).
52. «... Quicumque habitant in fundis domini episcopij, soluere debent pro yorthskyld Xij denarios ...» (K. D., I, s. 18).
53. K. D., I, s. 59, note 75.
54. K. D., I, s. 53, § 65.

LITTERATUR

- Both, L. 1865: Kjøbenhavn. Historisk-topografisk beskrevet. Kjøbenhavn.
- Both, L. 1873: »Et udgravet Stykke af Kjøbenhavns Fortid«. *Nær og Fjern 1873*.
- Bruun, C. 1887: Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner. Kjøbenhavn.
- Cedergreen Bech, Sv. 1967: Københavns historie gennem 800 år. Kjøbenhavn.
- Christensen, A. E. 1948: »Middelalderbyen«. *København fra Boplads til Storby*, red. H. Jørgensen. Kjøbenhavn.
- Christophersen, A. 1983: »Arkæologien i Kjøbenhavn. Status og fremtidsudsigter«. *Københavns Bymuseums Årbog 1982*. Kjøbenhavn.
- Christophersen, A. 1985: Kjøbenhavn og omegn gennem 6000 år. En kortlægning af de arkæologiske interesseområder i Københavns Kommune. Kjøbenhavn.
- Cinthio, E. 1968: »The Churches of St. Clemens in Scandinavia«. *Res Mediaevales. Archaeologica Lundensia III*. Red. A. W. Mårtensson. Lund.
- Ersgård, L. 1984: »Skanør – Falsterbo«. *Rapport Medeltidsstaden 53*. Göteborg.
- Frederiksen, R. 1979: »Københavns befæstning 1100-1380«. *Strejflys over Danmarks bygningskultur*. Kjøbenhavn.
- Holmberg, R. 1977: Den skånska Øresundkustens medeltid. Lund.
- Jørgensen, A. D. 1872: »Det ældste Kjøbenhavn«. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Kjøbenhavn.
- Jørgensen, B. 1981: Dansk Stednavneleksikon. Øerne øst for Storebælt. Kjøbenhavn.
- Kjersgaard, E. 1980: Københavns historie. Bind 1, indtil år 1600. Kjøbenhavn.
- Kjøbenhavns Diplomatarium. Bind I-VIII. Udg. af O. Nielsen, 1872-87. Kjøbenhavn.
- Nielsen, O. 1877: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. Første del: Kjøbenhavn i Middelalderen. Kjøbenhavn.
- Ramsing, H. U. 1907-08: »Bidrag til det gamle Københavns Topografi«. *Historiske Meddelelser om Kjøbenhavn, bind 1*. Kjøbenhavn.
- Ramsing, H. U. 1909-10: »Bidrag til det gamle Københavns Topografi«. *Historiske Meddelelser om Kjøbenhavn, bind 2*. Kjøbenhavn.
- Ramsing, H. U. 1940: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen. Bind 1-3. Kjøbenhavn.
- Rosenkjær, H. N. 1906: Fra det underjordiske Kjøbenhavn. Geologiske og historiske undersøgelser. Kjøbenhavn.
- Rosenkjær, H. N. 1906: »Sct. Klements Kirke«. *Nationaltidende* 30. juli 1906.
- Roskildebispens jordebøger og regnskaber. I: Danske Middelalderlige Regnskaber 3. rk. bind 1. Udg. af C. A. Christensen 1956.
- Rørddam, H. F. 1859-63: »Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen«. Kjøbenhavn.
- Stenholm, L. 1981: »Lerbottnar til belysning«. *Ale 1981:2*.
- Stiesdal, H. 1975: »Absalons borg«. *Christiansborg Slot, bind 1*. Red. Hvid, K., Ellehøj, S., Norn, O. Kjøbenhavn.
- Tesch, S. 1983: »Ystad II. En omlandsstudie«. *Rapport Medeltidsstaden 45*. Göteborg.

Kgl. destillerer Niels Holst og laboratoriet i Rosenborg Have

Af Rolf Dahl

På de næste sider følger historien om kgl. destillerer Niels Holst – eller rettere det, som det har været muligt for mig at samle sammen om ham nu, over 300 år efter hans død.

I begyndelsen af 1630'erne blev han tilknyttet det kongelige laboratorium i Rosenborg Have som »thiener« (og kusk og dreng) for den berømte dr. Peter Payngk. Efter dennes død i 1645 overtog han ledelsen af laboratoriet, og som kongelig destillerer var han ansat ved hoffet under tre konger lige til 1672. Da var hans modstandere fra tidligere tider forlængst døde, eller sad og rådne op i Blåtårn. Selv blev han en holden mand – under Københavns belejring i 1659 betalte han lige så meget til garnisonen som proviantskriveren – og ved sin død 18 år senere efterlod han sig betydelige grundejendomme og en stor bryggergård i Rosenborggade, samt nogle mindre lejegårde.

Men lad os begynde med begyndelsen. Da Christian den 4. i 1606 erhvervede et stort antal grunde nord for byen, var det blandt andet for at opføre et slot og anlægge en have uden for byens volde. Slottet – Rosenborg – kan man fremdeles se omtrent som det stod på bygherrens tid, men haven har gennemgået mange forandringer i de år, der er gået.

Oprindelig var haven ikke blot en »lysthave«, men i lige så høj grad en nyttehave. Dermed forstod man den gang ikke alene en køkkenhave, men også blandt andet en medicinsk-botanisk have, hvor man dyrkede krydderurter, lægeplanter o. a. Til en sådan have var det sædvanligt, at fyrsten knyttede nogle af tidens førende videnskabsmænd og kunstnere. Christian den 4., og i øvrigt også hans efterfølger Frederik den 3., danner i så måde ingen undtagelse, og til at behandle de medicinske planter videnskabeligt knyttedes allerede i 1609 den berømte Peter Payngk, som var både mediciner og kemiker, til haven.

Der blev indrettet et laboratorium, »destillerhuset«, til ham, hvor han kunne udføre sit arbejde.

Af rentemesterregnskaberne kan man se, at kongen i juli 1609 sluttede kontrakt med Niels Jacobsen om at opmure tvende skorstene samt skillerum og gavle, som behov gøres i »Destilerhuset, som er udi det Hus, som apotekeren skal have sin værelse udi«. I den samme kontrakt står der senere »udi et af de Huse«, men hvis man kaster et blik på tegningen af laboratoriet, forstår man godt, hvorfor skriveren ikke har kunnet bestemme sig for, om der var et eller to huse!

Rimeligvis var huset (eller husene) opført af en tidligere grundejer, for af regnskaberne fremgår ikke, at det er bygget for kongens regning. Det lå i det vestlige hjørne af haven, hvor eksercerpladsen nu ligger, halvt ude i det nuværende Gothersgade.

Her bringes en oversigt over håndværkernes gang i destillerhuset 1609–1618:¹

1609. September og oktober spækkes væggene og slages loftet med ler, og der hugges stenbro.

1610. April 7. Niels Jacobsen har med sine folk arbejdet på det hus, som Peter Payngk skal have sin værelse udi.

September 30. Jacob Hansen har skelnet taget, forhøjet en skorsten og lagt nogle gulve i Peter Payngk, destillerers hus.

1611. Marts 3. Till Deckenberge har gjort et skab med adskillige rum udi til Peter Payngk, item to hakkebænke og en sylle.

1614. Maj 1. Hans Ridder, kandestøber, har gjort en del instrumenter udi kgl. Majt's destillerhus.

1617. September 29. betales der for murerarbejde »paa huse, som Peter Payngk og Robbert Urtegårdsmand skal have deres værelse udi«.

December 22. Hans Wegner, snedker, leverer vindueskarme i destiller- og apotekerhuset.

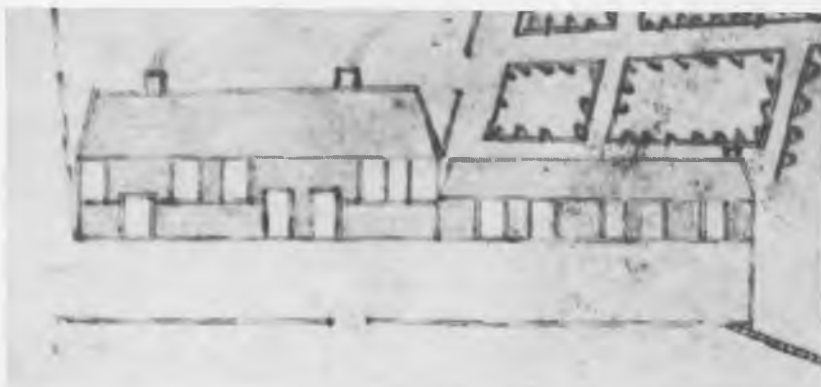
1618. Februar 12. Hans Wegner har lavet et stort nyt skab til destillerhuset.

Februar 20. En skorsten afbrydes i samme hus.

Februar 21. En ovn sættes op i destillerhuset.

Maj 10. Simon Simonsen, murmester, har muret 22 destilleroevne op for Peter Payngk.

August 3. Hans Wegner betales for et stort nyt skab med 72 skuffelæddiker udi apotekerens lossemente.

Det kongelige laboratorium eller destillerhus, som det er afbildet på et udateret kort over Rosenborg Have i Det kgl. Biblioteks kortsamling.

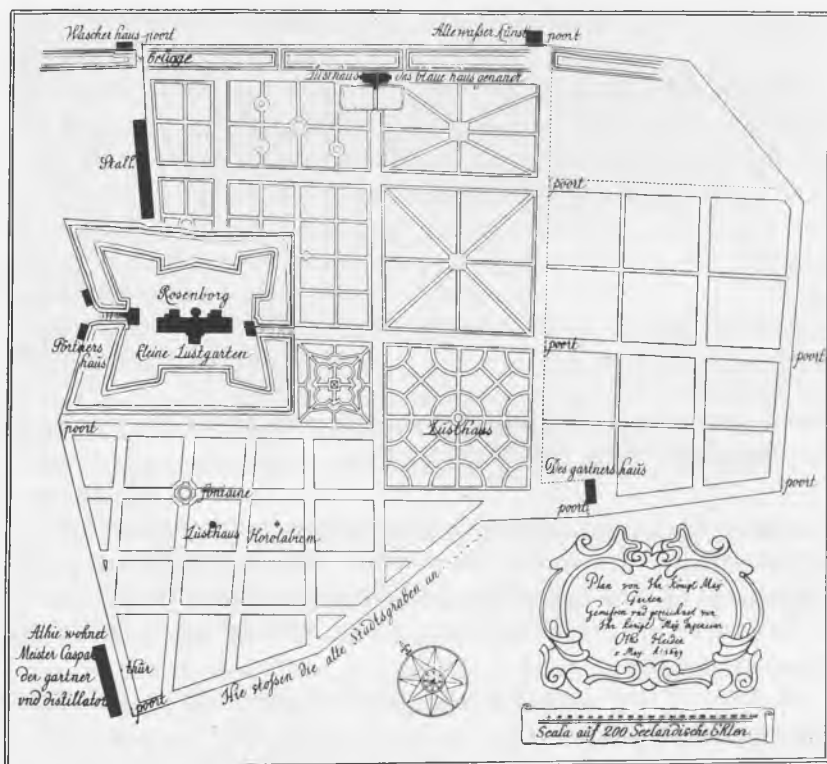
August 28. Lorenz Steenwinkel betales for to mortere, den ene af »thudtzsten«, den anden af marmorsten, samt en »gødtsten« af gullandsk sten til Peter Gagelman, kgl. Majst's apoteker i Haven.

November 27. Peter de Meier, maler, stafferer og stryger ovennævnte store skab.

Af dette får man indtryk af, at laboratoriet må have været rummeligt og veludstyret.

Dets leder var, som sagt, hofdestillereren, kemikeren, dr. med. Peter Diderichsen Payngk. Hvem var så han? Antagelig var han født i Husum omkring 1575. Han studerede i udlandet, hvor han tog medicinsk doktorgrad, og var som kemiker nogle år knyttet til kejserhoffet i Prag, hvor han i 1602 fik våbenbrev af Rudolf den 3., ved hvis hof forøvrigt også kapaciteter som Tycho Brahe og Johannes Kepler opholdt sig. I 1609 knyttede som sagt Christian den 4. ham til sit hof som destillerer, og i de følgende år foregik det meste af hans virksomhed i laboratoriet i Rosenborg Have. Desuden virkede han her i byen som læge, og han nød også som sådan stor anseelse.

Peter Payngk blev efterhånden en velhavende mand. I 1621 forlænedes han med et vikarie ved Århus domkirke og et kanonikat i Lund. Han ejede en stor gård på Gammeltovej, og desuden var han aktionær i Det islandske Handdlskompagni og medlem af Det danske Kompagni.

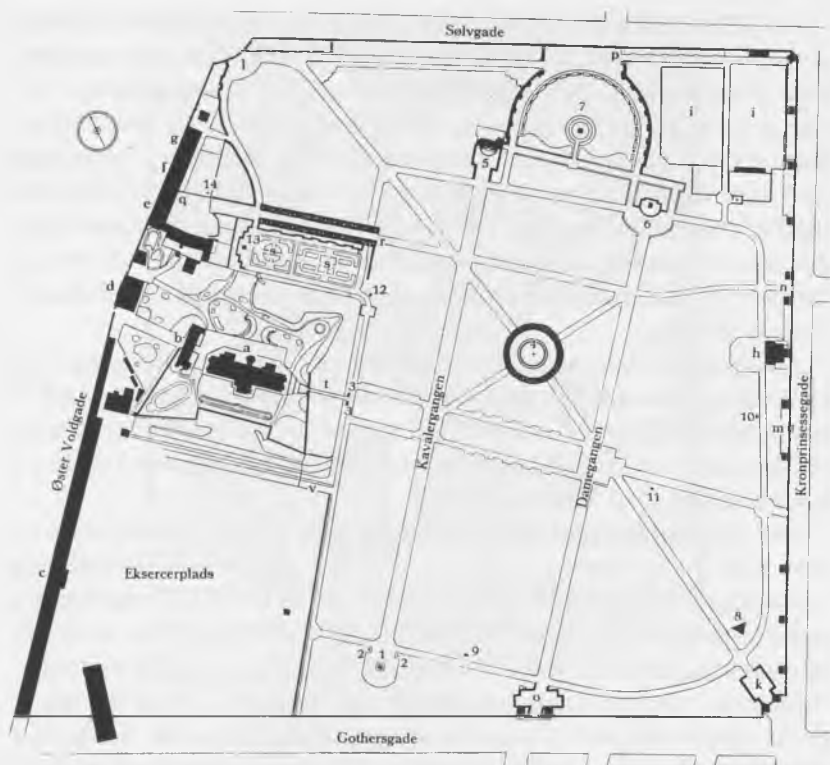

Otto Heiders plan over Rosenborg Have fra 1649 (efter Bering Lüsberg, Rosenborg og lysthusene i Kongens Have, 1914). Laboratoriet ses nederst til venstre: Alhie wohnet Meister Caspar (d. e. Ublacher) der gartner vnd distillator (d. e. Niels Holst).

I litteraturen har Peter Payngk kun efterladt sig en enkelt medicinsk afhandling om rosen, men i håndskrift foreligger der en omfattende tysk samling af recepter på medikamenter, eliksirer, likører, essenser, kosmetika etc., kemiske og alkymistiske optegnelser, samt en »Rapsodia vitæ Theophrasti Paracelsis«.²

I destillerhuset var Peter Payngks vigtigste opgave at tilberede forskellige slags eliksirer, plante- og frugtekstrakter, som var populære på den tid, og brugtes ved hoffet i vid udstrækning. Mange af kongens breve indeholder ordrer til ham om at sende spiritus vini, svovlspiritus, eliksirer af valnødder, muskatnødder, citronskaller, anis, karde-

Laboratoriet indtegnet på et moderne kort over Kongens Have.

momme, »kyssebær«, jordbærvand, hjortetakvand, maveakvavit og lignende. Denne sidste drik var tilberedt med vand fra St. Helene Kilde ved Tisvilde, og blev drukket af kongen i felten.

Christian den Yngre af Anhalt, som besøgte Haven i 1623, fortæller i sin dagbog om et besøg »ins Laboratorium oder Distillirhaus, welches mit vielen vnd mancherley köstlichen Extrakten, darzu der König grosse Lust, versehen«.³

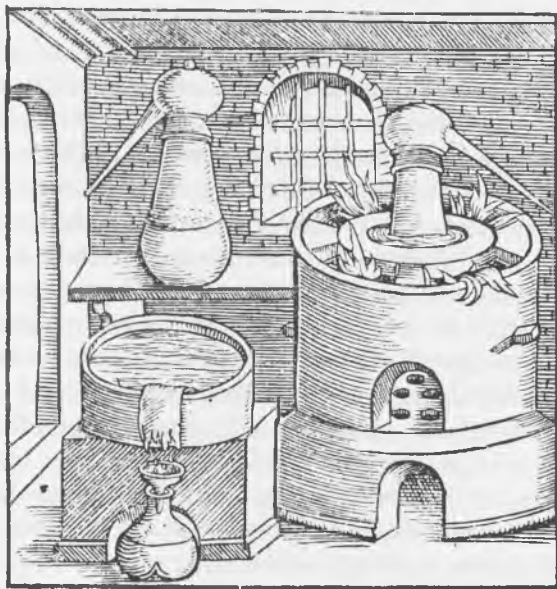
For at man skal kunne danne sig et indtryk af, hvad man egentlig syslede med i laboratoriet, bringer jeg her et par af de mere farverige af Peter Payngks recepter:

Om »Das rothgelbe, hochteurbar Aqua-vita regia« skriver Payngk, at det kan tages mod al slags sygdom og drikkes både morgen og aften. Ikke mindre end 23 forskellige plantedroger, bl. a. krusemynte, merian, rosmarin, lavendel, pæon, aloe, rabarber og kanel, skulle tillige med ambra, moskus og pulveriserede perler hver for sig udtrækkes med vin. Efter 12 ugers forløb blev ekstrakterne blandet i en stor stenkrukke og tilsat malvasiervin med sukker. I brugsanvisningen hedder det, at denne akvavit giver en god ånde og en god mave. Har man drukket for meget vin eller øl, vil en skefuld om morgenen få ubehaget til at forsvinde.

Blandt opskrifter på kosmetiske væsker og salver, som dengang blev almindeligt anvendt af begge køn, findes en udførlig recept på »Ein ausbündlich Wasser, welches das Angesicht schön vnd glentzend macht«, som indeholder blyhvidt, rosenolie m. m., og som kan få en moders ansigt til at ligne datterens.

Her er en anden opskrift, hvis fabelagtige virkning skulle svare til dens pris: Pulveriserede perler blev opløst i eddike og citronsaft, og opløsningen blev gentagne gange inddampet til tørhed på vandbad og inddampningsresten opløst i destilleret vand. Medicinen blev givet i et udtræk af kanelbark og skulle være virksom mod apopleksi og lunge sygdomme. Som et fortrinligt middel mod epilepsi nævnes et præparat af menneskeblod – »von einem gesunden Menschen, so ihm zu Ader gelassen wirt« – destilleret med spiritus. Både hjortefedt og destilleret hjorteblood anbefales mod podagra, en sygdom, for hvilken Payngk anfører mangfoldige medikamenter, og om et præparat af hjortetakker, »Bezoar cornu cervi«, siger Payngk, at det »ist seiner Krafft vnd Tvgend wegen nich genugsam zu loben«, især som modgift. I sammenligning med sådanne farmakologiske rariteter falder et beskedent præparat af pulveriserede regnorme med rabarber som ormemiddel for småbørn helt igennem. Tilslut endnu et middel mod epilepsi. Det såkaldte »Schwalbenwasser« bestod af en spirituøs ekstrakt af svaleunger blandet med bævergejl og svovlsyre, og for at mildne smagen var der tilsat kamfer og sukker.

Det omkring 45 meter lange hus, hvor destillereren arbejdede, afgav også plads til apotekeren, og tidvis også til gartneren, botanikeren og metallurgen. Dengang, endnu mindre end idag, fandtes der klare skillelinier mellem kemi, farmaci, botanik og medicin, og forholdet

Destillationsapparater: Forskellige kolber, en destillerovn og nederst til venstre destillation gennem et filter (efter Paul Dieppen, *Das Elixier*, 1951).

mellem de videnskabsmænd, som arbejdede her, var vel skiftevis præget af både veneration og irritation, samarbejde og intrige. Det er blandt andet det, denne historie handler om.

En mand, som siden 1642 havde haft sin daglige gang i laboratoriet, var Mester Caspar Herbach. Han var indkaldt fra Sachsen som kongelig kunstsnedker, instrumentmager, guldsmed og metallurgisk konsulent. I 1648 flyttede han over i det da nyopførte smeltehus, og den 1. maj 1649 overtog gartneren Caspar Ublacher hans plads i laboratoriet.

Hofapotekeren, der også havde til huse i laboratoriet, var fra 1618 og, efter nogle års afbrydelse, igen fra 1630 til 1633 Peter Gagelmann. Efter ham overtog Esaias Fleischer embedet. Fleischer var født i Schlesien ca. 1586, og var kommet til København før 1613. I 1620 havde han fået privilegium på Løveapoteket, et privilegium han senere fik gjort arveligt. I 1650 oprettede han apotek i Roskilde.⁴ I

Rosenborg Have lavede han ikke blot medicin, men også konfekt og syltetøj.⁵

Esaias Fleischer blev i 1639 afløst som hofapoteker af Samuel Mejer, som vi skal høre nærmere om senere. En anden herre, som vi også skal høre nærmere om, Otto Sperling, var kommet til Haven den 7. juni året inden. Botanikeren, dr. med. Otto Sperling, en af sin tids ledende inden for botanikken, havde et betydeligt videnskabeligt arbejde bag sig da han kom til Rosenborg Have. Hans nære forhold til Corfitz Ulfeldt, rigshofmesteren, og Leonora Christine, som han ikke ville afsværges selv efter deres fald, førte til, at han kom til at tilbringe de sidste 17 år af sit liv i Blåtårn, men inden da havde venskabet bragt ham nogle fordele. Dem skal vi også høre nærmere om.

Til dette sprænglærde miljø kom Niels Jensen Holst, efter hvad han selv fortæller, i 1633 17 år gammel. I et brev til Frederik den 3. skrev han i 1648,⁶ at han da havde »paa en 3 Aars tid . . . været hannss laboratorio Betroet, och ellers Till forne thientd der Wdj paa en 12 Aars tid«, og det bringer os tilbage til 1633.

Det har ikke været muligt for mig at fremdrage noget konkret om, hvad han var beskæftiget med de første mange år, han var i laboratoriet, kun at i 1642 fik »1 Thiener udi laboratorio (og det kan ikke være andre end vor mand) aarlig 11½ Dlr. cour. 24 s. (i løn) Monatlig 4 Dlr. cour. (i kostpenge) er 50 Rixdlr. 2 Ort 16 s.«,⁷ og det er hvad en »karl« i kongens tjeneste på den tid normalt fik. Man kan altså gå ud fra, at Niels Holst i disse år har fungeret som karl. Og kusk. En for-kærlighed for heste beholdt han – som vi skal se – hele livet igennem.

Nogen akademisk baggrund havde han jo nok altså ikke. Men en praktisk uddannelse i laboratoriet har han vel fået under Peter Payngks kyndige ledelse, og sikkert er det, at han efterhånden må have lært sig at udføre de pligter, kongens destillerer var pålagt, således som de er beskrevet ovenfor: at lave eliksirer, ekstrakter og meget andet af de urter, der dyrkedes i den medicinske urtehave.

Imidlertid fremgår det af rentemesterregnskaberne, at hans årsløn i efteråret 1644 havde gjort et ordentlig spring opad til 40 rigsdaler⁸ (Peter Payngks løn var på 50 rd.), og det kan vel næppe forklares på anden måde, end at han da var blevet en slags »konstitueret« destillerer. Måske var Peter Payngk blevet syg, han døde i hvert tilfælde et halvt år efter, den 12. april 1645, 70 år gammel. Nu fik med et

Niels Holsts ubemærkede tilværelse i laboratoriet en brat afslutning.

Dengang boede han endnu hos Payngks på Gammeltorv. I et mandtal fra samme år ses han af Catrine (Peter Payngks enke) opført som »Niels Kutsch«,⁹ selv om han altså da allerede havde fungeret som destillerer i et halvt år. For den gamle enke fandtes der kun én destillerer, og Niels var og blev blot kusk!

Uanset at arvefølgen i destillerhuset således må være fastlagt inden Peter Payngks død, virker det som om Christian den 4. har været noget tvivrrådig med hensyn til hvad der nu skulle ske i laboratoriet i Haven, for først efter at have tænkt sig om i 2 måneder, besluttede han sig til at overdrage ledelsen af destillervirksomheden til Niels Holst, dog foreløbig uden at give ham titel af destillerer. Den 17. juni blev bestillingen udfærdiget,¹⁰ og af den fremgår, at kongen i årlig løn har bevilget ham 12½ kurantdaler og 24 skilling, en sædvanlig hofklædning, 4 kurantdaler om måneden til kostpenge og 16 rdl. til årlig husleje. Tydeligvis havde kongen (eller hvem det nu var) glemt, at Niels Holst allerede året inden havde fået bevilget en årsløn på 40 rigsdaler, men det tog ikke vor mand lang tid at bringe orden i sagerne. To dage efter opsøgte han kongen på Rosenborg Slot og gjorde ham opmærksom på lapsusen, og på en lille seddel¹¹ bevilgede kongen »naadigst Niels Jenssen Holst som oss Betiener udi voris laboratoris Aarligen thil løn Fyrretyffue Rixdaler vdj den sted han thil forn haffde halff Trettende Corant daler«. Endvidere gav kongen sin sekretær befaling om at indføre den nye løn i Niels Holsts bestalling. Også den nye, næsten enslydende bestalling er bevaret.¹²

I og for sig er det vel ikke til at undre sig over, at det vakte en del forbitrelse blandt nogle af videnskabsmændene i Haven, at en mand uden akademisk baggrund på denne måde blev gjort til forstander i laboratoriet. Otto Sperling, som selv gik med en lille kemiker i maven, var for øjeblikket forhindret i at reagere, da han året inden var faldet i unåde og afskediget som botaniker. Han var blevet anklaget for underslæb og forsømmelighed, og dømt til at betale 1000 rdl. i erstatning. Men han skulle komme frygteligt igen.

I første omgang var det apotekeren Samuel Mejer, som kom til at give udtryk for sine følelser. At dømme efter det brev, han sendte oversekretær i kancelliet, Otte Krag, en måned efter at Niels Holst havde fået sin bestalling, kan der næppe have hersket et særligt hjerte-

ligt forhold mellem de to. I brevet,¹³ som må være skrevet i stærk affekt (det har voldt klarere hoveder end mit adskilligt besvær at dechiffrere det), meddeler han, »i hvilken grad han sidste lørdag blev forulæmpet af karlen Niels H., Peter Payngks tidlere kusk og dreng, som nu en tid lang har været og fremdeles er i Hans Majestæts laboratorium«. Videre siger han, at han ikke for sin egen persons skyld vil volde Hans Majestæt besvær (»molestieren«) med sin henvendelse, da han selv godt ved, hvordan han kan revanchere sig, men mener dog, at uoverensstemmelsen bør ordnes af Hans Majestæt. Hvilken udgang sagen fik, ved jeg ikke, men brevet viser i hvert fald, at forholdene omkring Niels Holst ikke just var idylliske på denne tid.

Vor helt må dog have klaret ærterne, men at følelserne mellem ham og apotekeren forblev kølige, kan man ane af et brev, Christian den 4. skrev på Flensborghus den 15. december samme år til rentemesteren.¹⁴ Kongen beder her nærmest om, at rentemesteren skal garantere Niels Holst frit lejde på apoteket: Kongen har bestilt »nogen Elixirie« hos ham, »som er in laboratorio ij haffuen«, og rentemesteren bedes være behjælpelig, »at hand aff Apoteckit kan faa ded dertil, som hand dertil behøffuer, naar hand Eder derom besøger«.

Her går det, trods alt, altså godt. Niels Holst må have følt, at hans stjerne var for opadgående, for under et af kongens ophold på Rosenborg Slot i februar 1647 androg han om »sin besoldings forbedring«. Kongen var også denne gang lydhør, og den 10. februar skrev han egenhændigt til sine rentemestre, at »epterdi (besoldingen) falder hannem heel knap«, skal de undersøge sagen.¹⁵ Rentemestrene så også det rimelige i andragendet, og allerede to dage efter blev der tilstået Niels Holst en årlig løn på 50 rigsdaler, en æresklædning så god, som vores sølvpop den bekommer, og 24 rigsdaler til husleje, udover 6 kurantdaler månedlig til en gemeen arbejdskarl og en gemeen hofklædning til denne til en værdi af 7 rdlr. 1 ort. Det var en klækkelig forbedring, som satte Niels Holst i stand til at gifte sig. Brylluppet fandt sted året efter, og den udkårne var Maren Augustdatter, 32 år gammel, som sin gemal.

Nu kunne man tro, at den hellige grav var vel forvaret, men sorte skyer skulle om kort tid tårne sig op i horisonten. Den politiske situation udviklede sig i slutningen af 1647 i rigshofmesteren Corfitz Ulfeldts og »svogerpartiets« favør, og han udvirkede, at hans protegé,

Otto Sperling, fik Christian den 4.s løfte om at blive kongelig kemiker i laboratoriet i Haven. Helt kan kongen dog ikke have glemt skandalen bare tre år tidligere, for løftet blev ikke indfriet i den gamle konges levetid. Den 28. februar døde imidlertid Christian den 4. på Rosenborg Slot – i øvrigt under tilsyn af blandt andre dr. Sperling.

Der gik nu nogle måneder inden den nye konge, Frederik den 3. blev kåret. Det skete først den 4. maj, og i mellemtiden havde Ulfeldt nærmest kunnet skalte og valte, som han ville. Det havde da heller ikke taget ham lang tid at udnævne Sperling til hofkemiker, og han tiltrådte stillingen allerede i marts måned. Det har formodentlig været Ulfeldts mening, at Sperling skulle arbejde side om side med Niels Holst i laboratoriet, men de to mænd har ikke kunnet komme overens. Sperling, som i sin selvbiografi¹⁶ ikke omtaler Holst som andet end Peter Payngks kusk nærede en bundløs foragt for ham, mens Niels Holst på sin side ikke ville lade sig vippe af pinden uden kamp.

Som bekendt bestod der allerede på dette tidspunkt et stærkt modsætningsforhold mellem på den ene side Leonora Christine og Corfitz Ulfeldt, og, på den anden side, dronning Sophie Amalie og Frederik den 3. Dette modsætningsforhold var det, Niels Holst spillede på, da forholdene i laboratoriet ud på sommeren blev utålelige for ham. Den 22. juli 1648 skrev han et brev til den nye konge, hvor han beklager sig over Otto Sperling, som jo var protegeret af Corfitz Ulfeldt og var Leonora Christines nære personlige ven.¹⁷

Brevet indledes med en bemærkning om, at Sperling altid har »eftertragtet« at blive laboratoriet betroet, men først blev indsat i bestillingen af hovmesteren (Ulfeldt) *efter* Christian den 4.s død. På den måde får Holst præsenteret Sperling som Ulfeldts opfindelse. Han siger videre, at betingelsen dog var, at »jeg skulle opvarte som tilforn, og beholde en nøgle til gård og den yderste dør, som pligtkarlene altid har haft, og S (Sperling?) den nøgle til Hans Majestæts medikamenter alene (være) forbeholden«. Men nu har Sperling »imod hovmesterens egen befaling ladet nøglen fra mig at fordre, som jeg skulle have haft«, og Holst anmoder derpå kongen om »mig underdanigst bevilge og tillade at måtte bruges på Rosenborg«. Han nævner, at Christian den 4. har »jinventeret« et af de smeltehuse, som var under bygning, til at destillere i, »hvoraf Eders kongelige Majestæt kunne have sin daglige lyst, og da selv fornemme min dygtighed og kundskab i, hvad Eders

Majestæt har lyst at lade laborere«. Smeltehusene var under opførelse, for at man der skulle tage sig af det norske gulderts, men Niels Holst fik aldrig noget der at gøre. Som tidligere nævnt blev de overladt til Caspar Herbach. Senere kom de til at danne rammen om den farverige guldmager Frantz Borris virke.

Om kongens reaktion på brevet vides intet, men Niels Holst har nok på et eller andet tidspunkt fået sin nøgle tilbage.

Nu kom imidlertid stærkere kræfter til at virke imod Otto Sperling, idet kongens livlæge Jacob Fabricius angreb ham og påstod, at han var idiot i kemien. Om det så er Niels Holst eller dr. Fabricius, som skal tilkendes æren for at have skubbet Otto Sperling ud af laboratoriet i Rosenborg Have, får stå hen. Sikkert er det dog, at han fik sin afsked derfra i februar 1649, mindre end et år efter, at han var tiltrådt. Dog fik Ulfeldt udvirket, at han måneden inden blev udnævnt til hofmedicus, for at det ikke skulle se ud, som om han var faldet i unåde igen. Men Frederik den 3. benyttede ham aldrig som læge. Sperlings forbindelse med Haven var dermed definitivt endt, og efter nogle omskiftelsesrige år endte han, som berørt i indledningen, i 1664 i Blåtårn som Leonora Christines medfange. Her døde han 17 år senere, 79 år gammel.

Efter Sperlings exodus stod vor mand alene tilbage med sejren, og allerede den 15. marts udnævnte Frederik den 3. ham til hofdestillerer.¹⁸ Løn, husleje og kostpenge var de samme, som han tidligere havde haft, og kongen gjorde desuden i udnævnelsen opmærksom på, at han i sin bestilling »sig troligen och flitteligen schall lade befinde«. Det har Niels Holst nok også gjort, og alt tyder på, at den lærde kong Frederik var vel tilfreds med hans arbejde i laboratoriet, for da den efter nogle år igen var gal i laboratoriet, og Niels Holst var gået til kongen og havde beklaget sig, skar Frederik den 3. resolut igennem, og i et brev¹⁹ erklærede han, at »Niels Destillerer skal herefter uden vores egen mundtlige eller skriftlige ordre ingen følgagtig være«. Hvem antagonisten denne gang havde været, ved jeg ikke, men hans forsøg på at blande sig i Niels Holsts affærer kronedes i hvert fald ikke med held.

Konkrete oplysninger mangler også i den næste stridighed, Niels Holst var indblandet i. Den eneste kilde er et brev fra kongen til hofmarskal Adam Heinrich Pentz²⁰ med befaling om at »holde gårdsret,

som dem kan imellem kende og adskille«, vedlagt endnu en supplik fra Niels Holst. Gårdsretten på Københavns Slot var værneting for personer ansat i kongens tjeneste, og det må således være en anden »hof-tjener« Niels Holst har været i klammeri med, om hvad og hvorfor ved vi ikke, da hverken supplikken eller retsprotokollerne eksisterer længere.

Men forholdet til kongen lader altså til at være det bedste, for tre år efter udnævnelsen i 1649 fandt Niels Holst igen tiden moden til at søge om lønforhøjelse. Den 10. maj 1652 skrev han til kongen, at han nu i tre års tid på egen bekostning havde lejet vogne til at hente urter i marken til brug i laboratoriet og havde lejet folk for rede penge til at plukke urterne. Da han ikke havde fået hverken tøj eller kostpenge i tre år og »gud ved jeg sidder med mine mange små børn«, bad han kongen om enten at betale for vogn og hjælpere eller »også noget der imod af kongelig mildhed at forunde«, det vil sige lønforhøjelse.^{20a}

Han fik lønforhøjelse, også denne gang, men hvor meget fortaber sig i det uviste. Da rentemester Henrik Müller i 1672 skulle finde ud af, hvad Niels Holst egentlig tjente, måtte han konstatere, at i »reglementet (derom) intet formeldis, mens derudj at vere Vdelat och reducerit«. Rentemesterregnskaberne fra disse år kaster dog noget lys over sagen. I 1654 gjorde nemlig hans indtægter et hop opad,²¹ og det skal nok sættes i forbindelse med den to år gamle ansøgning. Også den gang var der nemlig ebbe i statskassen, og lønningerne blev ofte ud-betalt med store forsinkelser.

En anden ting, som måske skal sættes i forbindelse med ansøgningen, er en post i rentemesterregnskaberne, som første gang dukkede op den 24. september 1652: »Givet Niels Jensen Holst destillator 32 dlr., som er betaling i stedet for 24 favne stakket bøgeved ham årlig til form. laboratoriums fornødenhed at forbruge er bevilget«.²²

Men tilbage til brevet. Så ynkeligt, som det lyder med alle de sultne små børn osv., var hans situation nu slet ikke. For på dette tidspunkt var Niels Holst forlængst begyndt at lægge grunden til en solid velstand gennem omfattende grunderhvervelser.

Ikke længe efter 1645, da hans økonomiske situation var blevet radikalt forbedret, var han flyttet fra Payngks på Gammeltorv, hvor han indtil da havde boet, til en gård han havde ladet opføre uden for Nørreport. Men i forbindelse med de omfattende fæstningsanlæg og

Laboratorium o. 1650, stik af le Bas i Science Museum, London (efter C. A. Burland, *The arts of the alchemists*, 1967).

byudvidelser omkring 1650 blev denne gård eksproprieret, og som erstatning fik han 22. maj 1650 anvist en grund i Frederiksborggade²³ i den gamle Østervold, eller rettere i graven uden for den. De nye fæstningsanlæg fra Nørreport til Kastellet overflødiggjorde nemlig den gamle Østervold, som gik fra Nørreport til nuværende Kgs. Nytorv. Den blev derfor nu udparcelleret til byggegrunde. Betingelserne for de nye grundejere var de samme her som i »Ny København«, nemlig, at de selv skulle planere grunden, anlægge, brolægge og vedligeholde gaden for egen regning, bygge »god kiøbstads bygning« og siden vedligeholde den. Til gengæld fik de 12 års skattefrihed.

Den 21. juli samme år²⁴ fik Niels Holst skøde på endnu en grund, denne gang i Rosenborggade »indenfor festningen«, står der. Selvfølgelig er det den nye festning, der sigtes til, for, som det fremgår af skitsen, lå også denne »grund« mestendels i den gamle grav, og var heller ikke så ligetil at bebygge. Men Niels Holst var ikke rådløs. Efter nogen tid gik han til kongen og besværede sig over sine vanskeligheder og bad om 20 års skattefrihed, og det fik han!

Af kongens svar²⁵ fremgår det, at hans »byggeplads (ligger) langs udi den dybe gamle grav uden for den gamle vold, hvor han ikke alene med stor bekostning har måttet nedbryde den gamle vold, men endog hente jord andetsteds fra til at opfylde graven«. Derfor har kongen bevilget »at han på 20 års tid må nyde . . . alle friheder och privilegier, som andre der udi den nye by byggende vorder paa 12 aars tid er forundte«.

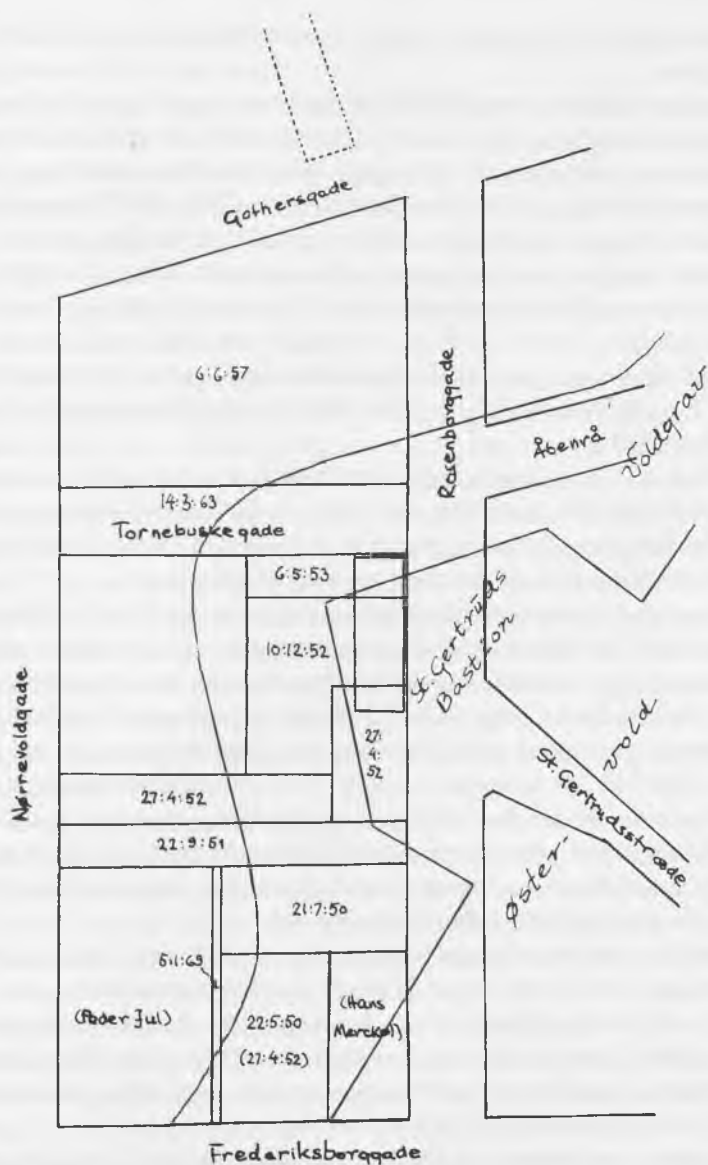
Med kongens brev på 20 års skattefrihed i hånden gik Niels Holst for alvor igang med grunderhvervelserne.

22. september 1651 erhvervede han et smalt stykke jord mellem nuværende Nørrevoldgade og Rosenborggade.²⁶

27. april 1652 fik han »skiøde paa trende pladse«.²⁷ Den første var blot en bekræftelse på skødet af 22. maj 1650, den anden var en grund i Rosenborggade i forlængelse af den, han allerede ejede, mens den tredje strakte sig fra denne og op til Nørrevoldgade.

10. december samme år kom der nok en grund i Rosenborggade til, og den 6. maj 1653 endelig hjørnegrunden mod Tornebuskegade.²⁸

Efter disse betydelige grunderhvervelser slog Niels Holst sig foreløbig til tåls. Nu ejede han ikke længere kun grunde i den bundløse grav, de tre sidste erhvervelser havde gjort ham til ejer af en del

Niels Holsts grunderhvervelser i Rosenborggade-kvarteret 1650-69. Tegningen viser det nuværende gadenet, den gamle dybe voldgrav og Niels Holsts grunde med tidspunktet for deres erhvervelse. I Rosenborggade ved bastionens spids er bryggergården markeret.

af den gamle St. Gertruds Bastion, og den egnede sig ypperligt til bebyggelse.

Og her – på nuværende Rosenborggade nr. 7 og 9's grund – byggede han en rummelig gård, som stod færdig i 1656. At det har været en fornem bygning fremgår af grundtaksten fra 1661, hvor den værdsattes til 600 rdlr., i 1668 blev den takseret til 650 rdlr.²⁹ Senere er den blevet udbygget og påbygget, men det skulle undre mig, om det ikke var den bygning, der stod på grunden endnu i 1728, og da blev beskrevet som: 29 fag bindingsværk mod gaden, 32 fag bindingsværk mod gaarden, bredde mod Rosenborggade 44 alen 1 q 3 t, lang mod vest 50 alen, lang mod øst med huk 46 alen 3 q 5 t, bred bag til 24 alen 2 q. På denne gård fik Niels Holst bryggerprivilegier den 7. november 1656.³⁰

Trods alle disse forretninger havde Niels Holst dog tid til at passe arbejdet i destillerhuset. Fra den 7. januar 1654 er der bevaret et brev fra Frederik den 3., der befaler ham at sende Otte Krag »tholff Potter Mauffue Aqua vita aff det slags som vii sielff bruger«.³¹

Disse år er rentemesterregnskaberne rige på poster, der vidner om aktiviteten i destillerhuset.³² 2–3 gange om året var Niels Holst på rentekammeret for at hente større eller mindre beløb for at få dækket udgifterne til laboratoriets drift. Det drejer sig som regel om indkøb af »specier«, men nærmere oplysninger om, hvad det egentlig var, gives som regel ikke, da bilagene mangler. Dog får vi under den 25. august 1653 at vide, at det drejer sig om »to pund kardemomme« (ca. 1 kg), og 19. april året efter havde han til kongen fremstillet »Reformeret sterch hoffuidvand«. Var det mon en forbedret udgave af en af Peter Payngks dagen-derpå-vidundermediciner?

Endelig nævner regnskaberne under den 28. maj 1655, at Niels Holst har fået 68 rdl. til at købe et oksehoved brændevin (ca. 225 liter!) som skulle »Destileris och omsettis«. Det er nok »spiritus vini« eller alkohol, som vi ville sige, der skulle fremstilles. Den blev dengang fortrinsvis fremstillet af brændevin, men ikke i synderlig koncentreret form, den »absolutte« alkohol kendes først langt senere.

I disse år attesteredes Niels Holsts ekstraudgifter i laboratoriet af statholderen på Københavns Slot, Joakim Gersdorff, som havde været en ledende skikkelse blandt modstanderne af »Svogerpartiet«, hvortil Ulfeldt (og Sperling) havde hørt. Det er ikke umuligt, at Gersdorff

kan have hjulpet Niels Holst til at komme sejrende ud af genvordighederne med Otto Sperling.

Imidlertid må bryggeriet i Rosenborggade have gået glimrende, for allerede året efter det var startet, var Niels Holst igen igang med nye, store grunderhvervelser. Den 6. juni 1657 drejede det sig om ikke mindre end hele den karré, som afgrænses af nuværende Rosenborggade, Tornebuskegade, Nørrevoldgade og Gothersgade.³³ Denne grund kaldtes i skødet »it støcke Jord og haugeplads«, og var ikke belagt med nogen byggeklausul. Vi skal senere vende tilbage til, hvad den blev benyttet til.

At Niels Holst nu var blevet en holden mand kan man se af, at han under Københavns belejring i 1659 månedlig ydede et bidrag til garnisonen på 27 rdlr., og det er lige så meget, som den daværende proviantskriver Hans Hansen ydede. Men dette var langt fra hele Niels Holsts bidrag til byens forsvar. I det mandtal, som i februar blev optaget »over dem, der kan gaa til Volds« figurerer Niels Distelerer med 4 karle,³⁴ og sammen med de andre 634 mand, som Klædebo Kvarter kunne stille, stod han stormnatten den 11. februar under bagermester Mikkel Røbcke på kurtinen fra ny Nørreport Bastion til Rosenborg Bastion. I november samme år, da borgerne var blevet afløst af soldater, blev der optaget et nyt mandtal, denne gang over »antal af soldater, der kan tages i Indkvartering«, og heraf fremgår, at Niels Distelerer skaffede husly til 6.³⁵

Men lad os høre hvad destillereren selv havde at berette i et brev til Christian den 5. 15 år senere: »udi sidste belejrings tid holdt jeg på min egen bekostning 4 karle og dem udmunderede med heste og tilbørlig godt udvalgt gevær (bevæbning), med hvilke jeg også var udkommanderet udi 7 fornemme udfald, tilmed lod jeg og dem holde hele natten udi reserve, og om dagen køre med tørv, sten og tømmer til voldenes reparation og derforuden holdt (jeg) 3 karle på volden kontinuerligt udi form. 2 år alt på min egen bekostning og begærede imidlertid ej nogen besoldning derpå.«³⁶ En indsats udover det sædvanlige!

Som bekendt kronedes forsvarernes indsats med held, og svenskerne forlod Sjælland i 1660. Men da havde de levet af landet i 2 år, og der herskede mangel på nær sagt alle ting.

Også ved. Skovene var forhugget, og mange opsøgte lensmanden

over Københavns len (senere rigsmarskal) J. C. von Körbitz for at få deres behov dækket. Blandt dem var Niels Holst, for til destillering kræves der store mængder brænde. Efter et bevaret brev fra Körbitz til Frederik den 3. at dømme må destillereren have fremført sit ærinde med gusto, for i brevet siges, at han »prætenderer 40 favne stakket ved, han hvert år plejer at bekomme, til det kgl. laboratoriums behov, og hvoraf han nu på 3 års tid intet eller lidet har bekommet, mens det af hans eget er blevet forskudt, og af ham dyrt indkøbt . . . « Om det var sandheden, Niels Holst henholdt sig til, eller om han blot benyttede sig af, at lensmanden kun havde siddet i embedet i 2 år, skal være usagt. Resultatet blev i hvert tilfælde, at han fik veddet. 2. september svarede kongen nemlig Körbitz, at ingen skulle »bekomme efter gamle udvisninger nogen træer . . . , vi er dog nådigst tilfreds at vores destillerer bekommer 40 favne stakket ved af den ved som ved Vedbæk i favne sat er«.³⁷

Næste år fik vor mand igen en kongelig gunstbevisning. Som jeg tidligere har nævnt, var grundejerne i den »Ny bye« for egen regning bl. a. forpligtet til at brolægge gaden foran deres grunde. Rundt om Niels Holst sidste grunderhvervelse var det tydeligvis gået trægt med brolægningen, for de sten, som var til at få, var, som vi har hørt, under belejringen gået til voldenes reparation. Men nu, da den akutte fare var drevet over, gik han til kongen og bad om materiale, og som sædvanligt fik han det, som han ville. I et brev til ingeniøren og »alle andre officianter«, som leder voldarbejdet ved Nørreport befales,³⁸ at de skal lade Niels Holst få »så megen kampesten og sand, som kan behøves til en bro (brolagt gade) fra vores lønport og til porten på vores lysthave« (det svarer omtrent til nuværende Gothersgade fra Rosenborggade til Nørrevoldgade) »og det uden nogen ophold, så og i lige måde at være ham herudi beforderlig at såmeldte bro som højest er fornøden kan forfærdiges, medens vejrliget dertil er bekvemmelig.«

2 år efter var man imidlertid ikke længere tilfreds med den ca. 6 meter brede gade, Niels Holst havde brolagt. Den kom til at indgå i »Den store Kongens Gade« (nuværende Gothersgade), som nu blev anlagt, og en del reguleringer blev i den anledning foretaget. Tornebuskegade blev nedlagt, da den »nu ikke længere til gade behøves«, og givet til Niels Holst som erstatning for den jord, han tabte.³⁹ Herefter

ejede han hele den nordlige side af Rosenborggade med undtagelse af hjørnet af Frederiksborggade.

Men hvad blev dette store område – mestendels ubebygget – brugt til? En del af det blev i 1674 omtalt som »hoesliggende Indplanchet Hauffe«,⁴⁰ og så sent som i 1701 som »en stor Hauge . . . med Frugttræer udi«.⁴¹

Selv om det ikke kan dokumenteres, er det sandsynligt, at Niels Holst flyttede den medicinske urtehave herhen. Bering Liisberg formoder i hvert tilfælde, at den grund, den havde ligget på i Rosenborg Have allerede i Frederik den 3.s tid, blev inddraget under lysthaven, og at det var her han og dronningen afholdt deres ringridningsfester. Men ikke nok med det. Her var også stutteri.

Den 13. september 1665 tillod nemlig kong Frederik destillereren »af vores rige Danmark fri for told at udføre udi vores fyrstendømme Holsten otte hopper«. ⁴² Otte hopper til eksport – det er mere end et tilfældigt biprodukt af hesteholdet i bryggeriet – det er hesteopdræt i stor stil, en ny beskæftigelse i tillæg til destiller- og bryggervirksomheden, der her er tale om. Hvilke forbindelser Niels Holst i øvrigt havde med Holsten vides ikke, kun at han 4 år tidligere havde fået bevilget en ansøgning om »paa nogen tid till vor Fyrstendomb Holsten (at måtte) forløffuis«. ^{42a}

Nu skete der i en hel del år ikke noget usædvanligt. Kun blev grænsen mellem Niels Holsts grund i Frederiksborggade og hans nabos, da afdøde Peder Juls grund den 5. januar 1669 reguleret.⁴³ Af en passus i skødet: »desligeste skal formeldte Niels Holst være pligtig på samme plads og grund inden tre års forløb at lade bygge og opsætte god købstads bygning . . . under pladsens fortabelse«, må man formode, at bebyggelsen af Niels Holsts vidstrakte grunde lod noget tilbage at ønske på dette tidspunkt. De 20 skattefrie år var ved at være tilende, men det skulle forundre mig, om ikke vor helt klarede skærene denne gang også.

Men i 1670 døde Frederik den 3. og efterfulgtes på tronen af Christian den 5. Niels Holst, som kun alt for godt vidste, hvad et tronskifte kunne betyde for ham, var ikke sen til at forhøre sig om sin stilling under den nye konge. Svaret fik han den 6. september 1671:⁴⁴ Viider at Vi allernaadigst haffuer Bevilget at Niels Holst distillerer maa fremdelis hereffter for distillerer udj Voris tieniste forbliffue, og derfor

niude dend Løn som han udj seniste giordte reglement . . . er tillagt.« Ordren om at give Niels Holst brev på dette gav kongen til sin kammersekretær Peder Griffenfeld, som netop dette år var blevet medlem af Gehejmekonseilet, og endnu altså havde ansvaret for småtingsafdelingen. Da sagen kom op igen året efter – for det gjorde den – var Griffenfeld allerede på vej mod magtens tinde, og det blev en anden embedsmand, som kom til at tage sig af sagen. Men endnu var der altså ingen ko på isen, og Niels Holst blev trolig ved med sine sysler i destillerhuset, nu under sin tredie konge.

Imidlertid kan den nye konge ved nærmere eftertanke ikke have brudt sig om den gamle destillerers kunster, for det fremgår af partikulærkassens regnskaber, at han året efter ansatte Mester Caspar Ragi som ny destillerer i Haven.

Dette slog dog ikke Niels Holst ud. Han satte sig ned og komponerede en »Memorial«⁴⁵ til kammerkollegiet, hvor han henviser til den »skriftlige, forseglede ordre«, hvorefter han var »bevilget at nyde sin bestilling«, og beder kollegiet observere de efterskrevne punkter:

1) »Att Jeg maate bekomme huiss forderffuit win och winbrenne som vdi kongl: Maij^{tt} win kielder kunde forfalde och til anden brug eij nøtig (er) . . . och det (til) min Aller Naadigste herris och kongis Nøtte Anvende.

2) Disligiste Aff kongl: Maij^{tt} Lyst hauge huis forNøden giøres thil Min Naadigst herris och kongis Behuff som Altid nu paa 33 Aars tid (jeg) bekommit haffuer.

3) Och att jeg maatte beholde mine Vesiker (blærer) och disteller instrumenter frij for ald affgifft och lisent ligesom Apoteker nyder her vdi byen.«

Til sidst foreslår han, da den nye destillerer får 600 rdlr. årligt i løn, at han selv får det halve i løn, og for »den anden halve part at levere for hvad min nådigste konge behøver af de specc. (d. e. urteekstrakter og eliksirer osv.) som jeg kan præparere og derfor rigtig regnskab at gøre«.

Rentemester Henrik Müller, som skulle forelægge sagen for kongen, har været noget i tvivl om, hvorledes det skulle foregå. Dels har han nok syntes, det var pinligt, at vor mand var blevet afskediget mindre end et år efter, at kongen havde »anbefalet (dvs. befalet) at forfærdige Niels Holst destillerers bestallingsbrev på at forblive herefter frem-

deles som destillerer«, dels kunne han, som tidligere nævnt, ikke finde noget om mandens løn, der jo skulle være som i det sidste lønningsreglement. Han måtte blot konstatere, at »om bemeldte Niels Holsts løn udi samme reglement intet formeldes«. Imidlertid refererede han loyalt de tre punkter, Niels Holst havde fremsat i sin »Memorial«, men tilføjede, at han derom »ej noget endeligt har kunnet udfærdige«, fordi det »alene beror på Eders kgl. Majestæts egen allernådigste vilje og resolution«.

Den kongelige resolution lod ikke vente på sig. I marginen på brevet har den unge enevoldskonge skrevet: »huad accavit Jeg wil haffue hos ham wil Jeg betalle ham for, og der med er det giort.«

Denne gang gik den altså ikke, og med disse kongens lakoniske ord var Niels Holst karriere ved hoffet forbi. Men han havde da været i 39 år ved laboratoriet i Rosenborg Have, de sidste 27 som dets leder.⁴⁶ Hans fjender fra tidligere tider var forlængst borte fra Haven, Otto Sperling sad i Blåtårn på 8. år, og selv om Niels Holst nu var afskediget fra kongens tjeneste, havde han sit bryggeri og sit hestepdræt at falde tilbage på.

Hvorfor Niels Holst blev afskediget kan man så spekulere over. Var tiden ved at løbe fra de fantasifulde recepter, som Peter Payngk havde lært ham, eller var han blot ikke længere dygtig nok til at fremstille dem? Eller var afskedigelsen af den nu aldersstegne destillerer kun en del af den »hovedrengøring«, som et lederskifte ofte fører med sig? Kilderne giver ikke noget svar.

Men hvis Christian den 5. troede, at han var så enevældig, at han kunne blive Niels Holst kvit med et pennestrøg, tog han fejl. Den gamle destillerer havde nemlig »besolding« tilgode, og det ville ligne ham dårligt ikke at gøre krav på den.

Riget, som allerede i Christian den 4.s tid fattedes penge, havde ikke netop forbedret sin økonomi under Frederik den 3., situationen havde snarere udviklet sig fra galt til værre. At Niels Holst i 1655 havde over et års løn til gode⁴⁷ var ikke noget nyt, så galt havde man tit oplevet i Christian den 4.s senere regeringsår. Nyt for ham var derimod, at han i 1660 fik anvisning på toldindtægter for at dække de løbende udgifter i laboratoriet. Den 15. maj bad Frederik den 3. tolder Johan Smidth om »at indkøbe og til vores laborant levere fransk brændevin et oksehoved holdende ungefær 12 ankere (452 liter), annis

3 lispund (24 kg), topsukker 8 lispund (64 kg). Desligeste ham (alle andre forrige assignationer uagtet) at levere 205 rdl., 4 ort, 4 s., som han selv andre adskillige specier . . . skal indkøbe«. ⁴⁸ At Niels Holst stod højt i gunst ses af, at han fik pengene anvist frem for andre »forrige assignationer«.

Rigets økonomi udviklede sig nu fra værre til værst, og i 1660'erne var man i stor stil slået ind på den politik at give kronens gods ud til dækning af løntilgodehavender. I løbet af årene 1663 til 1665 havde Niels Holst fået tildelt krongods på Sjælland og i Haderslev Amt af anselig størrelse til dækning af restancer, ⁴⁹ og den 17. marts 1668 androg han på egne og sin »broder, salig mester David«s vegne om at få udlæg for nye restancer i »det kannikegods, som kansler Lente havde udi Sjælland«. Supplikken, som er den rene kaligrafi og for øvrigt er et af Niels Holsts mesterstykker, afsluttes med formodningen om, at en imødekomme »vil Gud rigelige belønne«. Om Han også gjorde det, kan jeg ikke afgøre, men kongen imødekom i hvert fald ansøgningen. Theodor Lente, lederen af det tyske kancelli og medlem af Roskilde kapitel, var død tidligere på året, og den 17. marts fik Niels Holst »vdlæg vdj det Cannichegods . . . ham . . . haffuer verrit forleenet«. ⁵⁰ Skødet blev udstedt den 25. august. ⁵¹

Men som nævnt havde Niels Holst igen penge i klemme da han 4 år senere blev afskediget af Christian den 5. Intet var dog mere naturligt for ham end at andrage hos den nye konge om »noget bøndergods udi Sorøe Ampt«, og den 13. marts 1673 ⁵² bad kongen kammerkollegiet udtale sig om sagen. Her indstillede man, at Niels Holst fik sine tilgodehavender, og derefter fik han det »milde og trøsterige svar med ordre til skatkammeret at de . . . ham . . . herudi skulle kontentere«, som han selv skrev i en ny ansøgning 17. juni året efter. ⁵³ Sagen havde, som han fortsætter, »for sine årsager . . . henstået til nu«, og hvad værre var, »alt det jordegods som var nogenledes ved magt . . . til andre er udlagt, og intet videre er nu tilbage end det ganske øde, af hvilket ikke kan bekommes matriklen (skat) meget mindre landgilde«. Brevet fortsætter med en opregning af navnene på indehaverne af den »øde« jord, han nu kunne tænke sig i stedet, og han siger videre, at det om 3 år skal yde sine skatter og være i brug »om Gud ellers vil spare mig livet«. Til slut sukker den »udmattede gamle hoftjener . . . at (han) på (sin) alderdom jo skal have noget at leve af og ej geråde udi

største elendighed eftersom mine huse og værelser til kreditorerne er udsatte og mit forsæt er min armod på landet at forborge«.

Helt så dramatisk var det virkelige liv nu ikke. 8 dage efter at brevet var skrevet indfrie Niels Holst gælden på sin bryggergård,⁵⁴ og 11 dage senere optog han et nyt, over dobbelt så stort lån.⁵⁵ Hans kreditværdighed kan altså ikke have været så ringe endda.

Hvorom alting er, brevet gjorde næppe synderlig indtryk på kongen, selv om det som supplik-kunst betragtet er en perle – han henviste det, nøjagtig som året før, til kammerkollegiet.

Til disse vor mands fortrædeligheder kom samtidigt en »stridighed om it støcke jord«. Sagens udfald kendes ikke, men den drejede sig om den smalle tarm i Frederiksborggade, som han havde fået skøde på af Frederik den 3. fem år tidligere. Vor mand androg – sin vane tro – til Christian den 5. »huorledis eendeel hans Naaboer . . . ville hindre hannem adgang«, og beredvilligt lod kongen sagen henvise til byens borgmestre og råd.⁵⁶ Den unge konge var altså ikke helt ufølsom overfor den aldrende destillerers supplik-kunst, blot han ikke forsøgte at slå ham for penge!

Imidlertid havde kammerkollegiet behandlet sagen om den øde jord i Sorø Amt den 31. juli,⁵⁷ og nu skete der noget. Den 19. september fik Niels Holst skøde på en hel stribe af kronens grunde til en samlet værdi af 1447¾ rdl. 6 s. til dækning af sine fordringer, blandt andet løn fra 1. januar 1668 til 1. maj 1670, 540 rdl. 16 sk. og for kul og brændevæd til laboratoriet fra 1. januar 1669 til 1. maj 1670, 72 rdl.⁵⁸ Hermed var omsider – over 4 år efter afskedigelsen – hans mellemværende med kongen bragt ud af verden.

Niels Holst kom altså ikke til at »forborge sin armod på landet« af den enkle grund, at der ingen armod var at skjule. Nogen skulle der jo også være til at tage sig af bryggeriet og hestene i Rosenborggade.

Men otiet blev ikke langvarigt. I 1676 døde både Niels Holst og fru Maren, og blev begravet i Trinitatis Kirke. Ligstenen bar følgende inskription:

Det som var taget af Jorden
Er her igien kommet til Jorden
da tilforn
det Himmelens var

Er Himmelen oc gifven
Huer hafuer sit Fanen intet
Jorden Legemerne, Himmelen Sielerne
Af de tuende erlige echtfolch

huilche her neden under huiler, Manden Nicolaus Holts forðum K: M: Kunsterfarne Destillator i 36 Aar, sampt Brygger oc Borger her i Byen, Hustruen Maren Aug:datter, begge vdi Herren hensofvede, da de hafde lefuet huer i 60 Aar, af dem vdi Ehteskab 28 Aar. De lefde Vel, de døde Vell, nu lefver oc lider de ævig Vel. Anno 1676.⁵⁸

Her hentydes til det gamle ordsprog: »når alle får sit, får djævelen intet«. Om talemåden fik gyldighed i destillereren og hans kones tilfælde er imidlertid ikke det eneste spørgsmål Niels Holst efterlader sig.

Hvordan var denne mand egentlig? En pengepuger og slagsbroder? En middelmådighed med særlige evner i hofintriger og supplikskrivning? En spurv, der overlevede tranernes dans? Eller en naturbegaelse i kemien, som i 28 år (ikke 36!) kunne forsyne rigets ledende mænd med de medikamenter de behøvede, dertil en begavet forretningsmand, som efterlod sig en betydelig formue, og som ved sit talent avancerede fra stalden til hoffet?

Kilderne giver ikke noget entydigt svar, måske ligger det – hvis der overhovedet findes er sådant – etsteds imellem.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Bering Liisberg: Rosenborg, Kbh. 1914.
2. En samling biografiske skitser om Paracelsus, alkymisten og mystikeren, som Payngk beundrede. Dele af dette håndskrift (KB Gl. kgl. samling 272 2°) er offentliggjort af August Fjelstrup i Dr. Peter Payngk, Kong Kristian IV's Hofkemiker, Kbh. 1911.
3. Efter Fjelstrup.
4. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., bd. 4.
5. Carl Bruun: Kjøbenhavn I, Kbh. 1887, s. 511.
6. RA Da. Kanc. B 160, Niels Holst til Fr. III 22/7 1648.

7. Da. Mag. 1. rk. 5. bd. s. 210. (Efter P. Brock: Historiske efterretninger om Rosenborg, Kbh. 1881-83).
8. RA Rentemesterregnskaberne 1644-45, 20. april, givet til besoldning, og 1645 udbetaling til adskillige hof-tjenere.
9. Københavns Diplomatarium VI s. 231 og 287.
10. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1645 fol. 372 med indlæg.
11. RA Da. Kanc. Indkomne Breve og Indlæg 1640-45.
12. Som 10.
13. RA Da. Kanc. B 160. Samuel Mejer til Otte Krag 21/7 1645.
14. RA Kongehuset. Chr. IV's egenhændige breve 15/12 1645 til rentemestren.
15. RA Kongehuset. Chr. IV's egenhændige breve 10/2 1647 til rentemestren.
16. Dr.med. Otto Sperlings selvbiografi v. S. Birket Smith, Kbh. 1885. Genudgivet af Kildeskriftselskabet 1974.
17. RA Da. Kanc. B 160.
18. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1649.
19. RA Da. Kanc. B 57 Sjæll. tegnelser 1651-53, fol. 42 med indlæg.
20. RA Da. Kanc. B 57 Sjæll. tegnelser 1657-58, fol. 11.
- 20a. RA Da. Kanc. B 162.
21. RA Rentemesterregnskab, udgift 1654-55, p. 21.
22. RA Rentemesterregnskab, udgift 1652-53, fol. 254.
23. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1648-50, fol. 359.
24. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1648-50, fol. 435.
25. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1648-50, 21/12 1650.
26. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1651-56, fol. 149, koncept.
27. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1651-56, fol. 236.
28. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1651-56, fol. 302 og 377.
29. Københavns Diplomatarium I, s. 751, og II, s. 826.
30. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1651-56, fol. 875.
31. RA Da. Kanc. Koncepter og indlæg til sjællandske missiver 4.7.1654.
32. RA Rentemesterregnskaber. Udgifter 1650 fol. 140, 189, 190, 203, 1651 fol. 194, 256, 1652-53 fol. 155, 250, 254, 271, 1653-54 fol. 78, 105, 106, 1654-55 fol. 139.
33. RA Da. Kanc. B 54 Sjæll. registre 1657-60 fol. 65.
34. E. Marquard: Kjøbenhavns Borgere 1659, 1920, s. 46.
35. E. Marquard: Kjøbenhavns Borgere 1659, 1920, s. 113.
36. RA Da. Kanc. C 9 Sjæll. tegnelser 1672-74, indlæg nr. 244.
37. RA Da. Kanc. B 57 Sjæll. tegnelser 1659-60 fol. 912 med indlæg.
38. RA Da. Kanc. C 8 Sjæll. tegnelser 1661-63 fol. 197.
39. RA Da. Kanc. C 6 Sjæll. registre 1661-64.
40. Landsarkivet, Kbh. Københavns bytings tinglæsninger. Ekstraktprotokol nr. 4 1667-80, nr. 89.
41. Landsarkivet, Kbh. Skødeprotokol IV, s. 410.
42. RA Da. Kanc. Koncept til Sjæll. registre 1665 nr. 158.
- 42a. RA Da. Kanc. C 8 Sjæll. tegnelser 1661 fol. 197.
43. RA Da. Kanc. Koncept til Sjæll. registre 1665-67 nr. 5.
44. RA Da. Kanc. Indlæg til Sjæll. missiver 1670-71 nr. 725/26.
45. RA Rentekammeret. Originale kgl.

- resolutioner 1660-79 B I 3⁴ med indlæg.
46. Om destillerhusets videre skæbne under Caspar Ragis ledelse vides ikke meget. Ragi døde i 1676 (Fjelstrup), og huset må være nedrevet inden 1692, for, som man kan se af Wilcken Ribolts tegning af København fra dette år, havde Christian den 5. da inddraget området, hvor urtehaven og destillerhuset tidligere havde ligget, under lysthaven, og langs den nyligt anlagte Østervoldgade opført to væksthuse, det ene op mod det skarpe hjørne til Gothersgade, omtrent hvor destillerhuset havde ligget.
47. RA Da. Kanc. B 57 Sjæll. tegnelser 1654-56 fol. 449.
48. RA Da. Kanc. B 57 Sjæll. tegnelser 1659-60 fol. 730.
49. Kronens Skøder II (Kbh. 1908) s. 144, 151, 224 og 271.
50. RA Da. Kanc. C 8 Sjæll. tegnelser 1667-70 fol. 385 og indlæg nr. 220/1668.
51. Kronens Skøder II s. 281.
52. RA Da. Kanc. C 8 Sjæll. tegnelser 1672-74 fol. 389.
53. RA Da. Kanc. C 8 Sjæll. tegnelser 1672-74 fol. 755 med indlæg nr. 244.
54. Landsarkivet, Kbh. Københavns bytings tinglæsninger. Ekstraktprotokol nr. 4, 1667-80 s. 47.
55. Landsarkivet, Kbh. Københavns bytings tinglæsninger. Ekstraktprotokol nr. 4, 1667-80 s. 89.
56. RA Da. Kanc. C 8 Sjæll. tegnelser 1672-74 fol. 453.
57. RA Ekstraktprotokol over kammerkollegiets ekspeditioner 1673-79, nr. 4 fol. 46.
58. Kronens Skøder II s. 425.
59. Reesen: Kiøbenhafns Inscriptiones (1683) s. 307.

Stadsarkitekt Ludvig Fengers skoler i 1880ernes og 90ernes København

Af Ning de Coninck-Smith

I år er det 100 år siden, stadsarkitektembedet blev oprettet. Som den første stadsarkitekt ansattes i 1886 professor Ludvig Fenger. I de 18 år han bestred dette embede tegnede han et utal af offentlige bygninger, som Københavns Brandstation og Vestre Fængsel og forestod restaurering og ombygning af andre, f. eks. Københavns Børs. Mindre kendt er det måske, at han også tegnede 14 ud af de 15 skoler, som kommunen lod opføre i tiden 1886–1904. Fenger var ikke selv en mand af mange ord – men sammenholdes hans tegninger med den debat om skolebygningernes indretning, som blev ført af bl. a. arkitekter som Hans Holm og Ferdinand Meldahl og af læger som Emil Hornemann og Axel Hertz er det tydeligt, at de »fengerske skoler« udkrystalliserede datidens idealer. De vidner om en tid, hvor troen på skolens centrale betydning for den samfundsmæssige udvikling var stor og nærmest urokkelig – og hvor mange sejl blev sat til, for at det københavnske skolevæsen kunne håndhæve en status som det mest veludviklede og fremskridtsorienterede i Danmark. Noget der unægtelig har ændret sig siden.

Går man en tur på ydre Nørre-, Vester- eller Østerbro i København, er det ikke utænkeligt, at man kommer forbi mindst en skole. Herude ligger skolerne ofte »klumpet sammen« en to, tre, fire stykker i nærheden af en kirke. De ligger ofte lidt væk fra boligbyggeri og – til dels – fra industri. Mange af disse gamle skoler har i disse år 100 års jubilæum, og det er først inden for de sidste 10–20 år, at deres fysiognomi, både den ydre og den indre er blevet ændret. Der var behov for nye faglokaler, sagde lærere og inspektører. Men ellers har de i tre-fire generationer udgjort en passende ramme for undervisningen af den allerstørste del af de københavnske skolebørn.

Måske er det også derfor, at kun de færreste, der går forbi en sådan bygning, vil være i tvivl om, at det er en skole. Det siger vores erfaring

Ludvig Fenger (1833–1905). Københavns stadsarkitekt 1886–1904. (Foto i Det kgl. Bibliotek, Kort- og billedsamlingen).

os, hvad enten vi selv har gået der eller ej. Men hvorfor ser de gamle københavnske skoler egentlig sådan ud? Hvilke tanker havde arkitekter, ingeniører og andre fagfolk om skolernes udseende og indretning og deres placering i lokalmiljøet i slutningen af 1800-tallet, og hvordan kan det være, at disse skoler har kunnet bruges i over 100 år på trods af den samfundsmæssige og skolemæssige udvikling? Det er nogle af de spørgsmål, jeg vil forsøge at besvare i det følgende.

De gamle skoler var naturligvis ikke blevet til uden planlægning. Graver man de gamle byggesager frem på Københavns Stadsarkiv, vil man nemlig opdage, at der rent faktisk var tale om et slags »udviklingsarbejde« i årene 1844 til midten af 1890'erne. Derfor ligner næsten alle skolerne fra 1890'erne også hinanden til forveksling, f. eks. skolerne på Enghavevejen, Istedgade (nu Enghave Plads) og ved Østre Gasværk.

Det var især to arkitekter, der kom til at tegne denne udvikling, nemlig Hans Holm, der tegnede 10 skoler i perioden 1874–1885, og stadsarkitekt Ludvig Fenger, der tegnede 14 skoler i den tid, han var stadsarkitekt, dvs. fra 1886 til 1904.

Sammen med 3–4 andre arkitekter, som også tegnede skoler for Københavns kommune i denne periode, var de medvirkende til, at borgerskabets syn på arbejderklassen og opdragelsen af dens børn gennem offentlig skolegang blev materialiseret – man fristes til at sige forevigt – i de gamle skolers ydre og indre planløsning.

Gennem en analyse af de gamle skolers anatomi og de diskussioner, der gik forud for deres opførelse, i skoledirektionen, i Magistratens 1. afdeling, hvorunder skolevæsnet sorterede, på stadsarkitektens kontor og i pressen, kan vi danne os et billede af dette »ideologiske og politiske mønster«.

Ludvig Fengers skoler

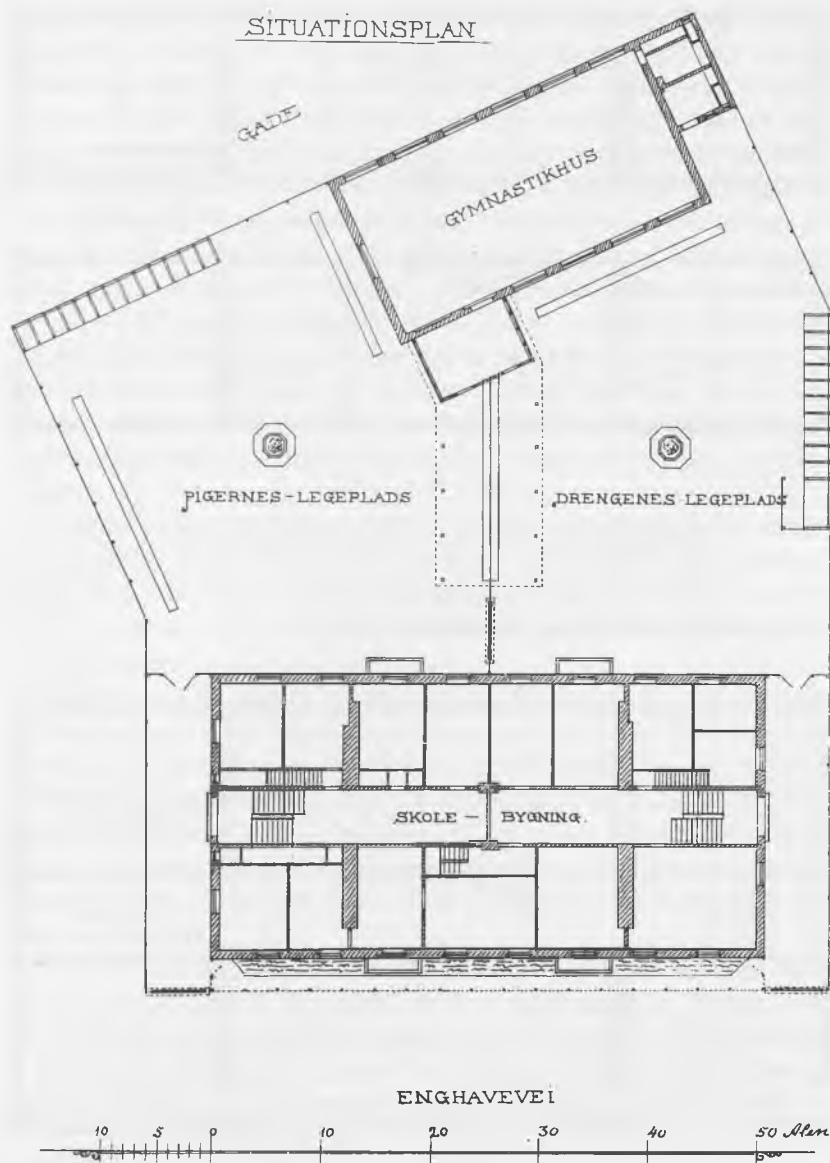
I den anden halvdel af det 19. århundrede skete der nærmest en eksplosiv udvikling i det københavnske skolevæsen. 25 nybyggede skoler på 25 år (1875–1900) siger noget om udviklingstakten, og for sin samtid var det københavnske skolevæsen da også overordentlig progressivt. Kommunens løbende udgifter steg meget voldsomt i perioden 1875–1900. I årene 1875–85 var der tale om en stigning på 79% og i

Kommuneskolen på Enghavevej. Opført 1894-95 af stadsarkitekt Fenger. Facade og situationsplan.

årene 1885-1900 var stigningen på 72%. Det offentlige skolevæsen kom i den samme periode til at udgøre en stadig mere tungtvejende post, i modsætning til sundheds-, politi- og fattigvæsenet, hvis andel af driftsbudgetterne var relativt konstant. I femåret 1875/80 var skolevæsenets andel af driftsbudgettet 12%; i femåret 1885/90 13% og i femåret 1900/05 19%.¹ Det er intet under, at kommunen gerne ville skilte med sin indsats, og Magistraten udgav løbende samtlige tegninger og tekniske oplysninger om de nye skoler.

Af de 15 skoler, som blev bygget i Fengers tid som stadsarkitekt, havde han selv tegnet de 14.² I det femtende tilfælde var tegnearbejdet overladt til »yngre kræfter«, nemlig arkitekt Fritz Koch, men Fenger

havde haft »kontrol« hermed, og pudsigt nok så lignede bygningen alle de andre – stort set.³

Lad os tage en rundtur i en tilfældig valgt skole, nemlig Friskolen på Enghavevejen. Den var tegnet af Ludvig Fenger og opført i årene 1894–95 på det yderste Vesterbro på en fritliggende grund ejet af kommunen. Skolen havde fire etager med fuld kælder og udnyttet tagetage. I stueetagen var der indrettet bolig for inspektør, viceinspektør og skolebetjent samt lærer-lærerindeværelse og et kontor til inspektøren. På hver af de tre følgende etager fandtes 8 klasseværelser og en midterkorridor, med skabe til overtøj og madkasser. Klasseværelserne, som var beregnet til 36 elever, havde en gennemsnitlig størrelse på ca. 42 m² med en loftshøjde på ca. 3,5 m. Lyset kom fra et stort vindue i klassens venstre side eller fra to gasbrændere. Inventaret bestod af 18 to-mands pulte, et kateder, der var hævet ca. 12 cm over gulvet, en sort tavle på stativ, et dobbeltskab, et vaskebord og en spytebakke. Samtlige døre i bygningen var forsynet med glas i øverste halvdel.

I kælderen fandtes dels rum til det sindrige opvarmnings- og udluftningssystem – deraf de mange skorstene på taget – dels bespisningsrum til de børn, der blev bospist på skolen af diverse velgørende foreninger. Endvidere var der et skolebad, køkkener og pigekamre til funktionærboligerne.

Skolen var delt med et lodret snit i en drenge- og en pigeafdeling. Snittet fortsatte ud på legepladsen, som var stor – 823 m² – hvoraf kun de 65 m² var overdækket (beregnet til 5–600 børn). På hver af de to asfalterede legepladser var der »1 Udtræksvandhane, 1 Kasse til Madpapir, 2 Fejeskarnsbeholdere, ca. 117 løb. Fod Bænk (35 m) og 1 Træ«. ⁴ Desuden var der retirader med tremmedøre og glas i taget. Endelig fandtes et gymnastikhus, hvor drenge og piger undervistes adskilt i gymnastik.

Af ydre var der tale om en stor massiv murstensbygning af røde sten, forsynet med en »Sgraffitto-frise« under gesimsen. Frisen, som løb rundt om hele bygningen, forestillede stjernetegnene. Byens våben – de tre tårne – prydede forsiden og indgangsdørene. Hele indgangspartiet havde iøvrigt en slående lighed med indgangen til en kirke.

Skolevæsenets udvikling i København fra 1844 til ca. 1899

For at forstå hvorfor skolerne i 1880erne og 90erne fik den udform-

ning, som de fik, er viden om udviklingen af byens skolevæsen vigtig.⁵

Som bekendt blev tvungen almen skolegang fra 6-7 års alderen og indtil konfirmationen indført i 1814. I 1844 blev den københavnske skoleordning genstand for en revision, der bl. a. havde til formål at opnå kontrol med antallet af skolepligtige børn og deres skolegang. Byen blev inddelt i skoledistrikter og eleverne delt mellem offentlige fri- og betalingsskoler, hvis de ikke gik i private skoler. Privatskolerne kom nu også til at stå under skoledirektionens tilsyn, ligesom fattigvæsnets skoler, der først blev nedlagt i 1870ernes begyndelse. De berygtede aftenklasser blev nedlagt i løbet af 1850erne, og samtlige elever i de københavnske skoler gik herefter i halvdagsskole, dvs. enten fra kl. 8 til 12 eller 13 til 18. Hermed mente skoledirektionen at have taget tilstrækkeligt hensyn til børnearbejdet.

Selvom der i årene herefter blev opført 3 betalingsskoler og 3 nye friskoler kunne kommunen kun med store vanskeligheder opfylde skolerens lokalebehov som følge af det stærkt stigende antal skolepligtige børn. På Nørrebro var der indtil 1874 kun 2 offentlige skoler, og på Vesterbro blev den første kommunale skole bygget i 1879. Den første offentlige skole på Østerbro blev opført i 1884-85. Af årsberetningerne om det københavnske skolevæsens tilstand fremgår da også, at byen vrimlede med private skoler, hvoraf langt den største del var ganske små med 10-20 elever.

Hvor mange børn, der under disse forhold slet ingen skolegang fik, er svært at sige. Ifølge årsberetningernes oplysninger var der, f. eks. i 1870erne, tale om 12-13% af de skolepligtige børn, og langt de fleste af disse boede ude i brokvartererne. For årtierne efter giver årsberetningerne desværre ingen oplysninger herom, måske et tegn på at fænomenet var overvundet – eller også fordi man bevidst søgte at minimere problemet.

Private skoler var altså ikke kun forbeholdt overklassens børn. Tallene viser, at indtil 1876 gik over halvdelen af de skolesøgende børn i private skoler, og mellem 1880 og 1900 faldt tallet fra 44% til 11%.⁶ De private skoler havde en meget forskellig karakter, og i et forsøg på at ensrette dem og bringe dem mindst på »højde« med kommunens friskoler indførtes i 1847 en institutbestyrer/inde-prøve, som samtlige private skolebestyrere skulle indstille sig til. Den var gradueret efter, om man ønskede at bestyre en opsynsskole for børn indtil den skole-

pligtige alder, en borgerskole, som mindst skulle være på linie med de kommunale friskoler eller en højere pige- eller drengeskole (dvs. bl. a. latinskoler).⁷ Endvidere førte de lokale skolekommissioner tilsyn med privatskolernes elevlister, lærerpersonale, undervisning og eksamen.

Fra 1844 og til 1870ernes midte skete der således en »lovliggørelse« af de private skoler i København, men meget tyder på, at der til trods herfor alligevel fandtes en del ulovlige skoler – de såkaldte smugskoler – der i form havde rødder tilbage til det gamle lærermoderprincip. Gamle koner eller enker samlede således en lille skare børn fra nabolaget omkring sig og lærte dem de mest elementære færdigheder samt bibelhistorien og deres egen børnelærdom. For forældrene havde smugskolerne den fordel, at de lå i nærheden af hjemmet, og at man her kunne få passet og undervist flere søskende samtidig, uanset at nogle af dem endnu ikke var fyldt 7 år. Sandsynligheden taler også for, at lærere og bestyrere af disse skoler ofte så igennem fingre med børnenes forsømmelser. De var jo økonomisk afhængige af at stå på god fod med forældrene.

Disse »ulovligheder« trivedes i smugskolerne, men også i autoriserede private skoler – især i skoler ude på broerne.⁸ For lidt mere end man skulle betale i de kommunale betalingskoler – fra 1876 1 kr. månedlig – havde forældrene således mulighed for bedre at disponere over børnene, end de havde, hvis de satte dem i en offentlig skole. Her idømtes forældrene en mulkt, hvis barnet i større udstrækning forsømte uden tilladelse.

Hvor stort omfanget af smugskoleriet var i 1880erne og 90erne kan man ikke ud fra det bevarede materiale i skoledirektionens arkiv sige noget om. Bl. a. fordi skolerne jo var hemmelige, og man altså ikke havde tal på børnene. Nogle blev dog opdaget af skolekommissionerne eller af privatpersoner og indberettet til skoledirektionen. Af disse sager kan vi se, at skoledirektionen fra midten af 1880erne regnede smugskolerne for et mindre problem. Det var tilsyneladende i høj grad børn, der af fysiske eller psykiske årsager havde svært ved at klare sig i de kommunale skoler, som blev undervist her. Endvidere fandtes fortsat nogle opsynsskoler, hvor en ældre kvinde passede og underviste 5–10 børn under den skolepligtige alder.⁹

Faldet i antallet af smugskoler skyldtes sandsynligvis, at kommunen efter den nye reform af skolevæsenet i 1876 dels var gået i gang med at

bygge flere skoler – især i brokvartererne – dels havde skærpet kontrollen med de skolepligtige børn og deres skolegang. Undervisningsmetoderne var også blevet ændret. Kommunens skoler havde forladt den indbyrdes undervisningsmetode til fordel for den lærercentrede anskuelserundervisning, og timetallet var blevet forøget både for drenge og piger, uden at dette dog berørte halvdagsskoleordningen. Efterhånden som der også blev bygget eller oprettet betalingskoler på broerne blev disse et reelt alternativ for den småborgerlige og bedrestillede del af arbejderklassen med de »honnerte ambitioner«.¹⁰

I kommunens skoler var de »hygiejniske standarder« generelt meget højere end i det private skolevæsen – og det var et problem for borgerskabet i København. For hvordan kunne de sikre deres børn bedre fysiske rammer uden selv at skulle betale højere skolepenge? Kommunen valgte at give en indirekte støtte til private skoler fra 1880ernes midte ved at fritage dem for arealskat på de lokaler, der blev brugt til undervisning.¹¹ Presset fra det offentlige skolevæsen var nok en meget væsentlig årsag til, at de private skolers antal faldt. De, der blev tilbage, var primært de gamle, fine med traditionerne, som havde haft råd til at bygge nye skolebygninger efter de moderne hygiejniske standarder. Og disse skoler var, alene af økonomiske årsager, uden for menigmands rækkevidde.

De monumentale og symmetriske skoler og deres historiske forudsætninger

Som en konsekvens af reformen i 1844 blev det i 1846 besluttet at dele de betalende børn mellem to skoler, nemlig Østre og Vestre betalingskole. I den forbindelse udtalte skoledirektionen, » . . . at det ikke blot maatte ansees for nødvendigt til Vedligeholdelse af Børnenes Sundhed, at der havdes Skolebygninger med rummelige, lyse og luftige Værelser, hvilket vanskeligt kunne opnaaes ved Leje, men ogsaa antages at hyggelige og smagfulde, omend simple Lokaler vilde bidrage væsentligt til at forædle Sindet, hæve det over det i Hjemmet Tilvante, samt allerede ved det ydre Præg af Orden og Zirlighed vække Følelsen af, at Skolen er et Sted, som Barnet skylder Agtelse og Ærefrygt«.¹²

Disse retningslinier udgør en slags rød tråd for skolebyggeriet i

resten af århundredet. Dels skulle skolerne ikke kunne anklages for at være medvirkende til, at børnenes helbred blev yderligere undergraved, dels skulle bygningernes budskab have en moralsk og civiliserende indflydelse på børn fra fattige hjem i København. Skolen skulle bringe orden, renlighed og disciplin ind i børnenes liv. Og samtidig skulle respekten for viden og skolegang indskærpes.¹³

Hvordan løste datidens arkitekter nu denne opgave? Skolernes grundplaner er fra de allertidligste skoler i 1840erne helt symmetriske og velordnede. Klasser lå f. eks. i Østre Betalingsskole (nu Sølvgades skole) fra 1847 symmetrisk omkring trappeafsatsen, og symmetrien prægede også facaden. Dagligdagen i skolen var præget af orden, funktionsdeling og renlighed. Børnenes tøj, madkasser og bøger skulle placeres på faste steder, maden skulle indtages i skolegården eller i rummet i kælderen, bordene stod i snorlige rækker. På legepladsen herskede de lige linier, og ingen kunne undgå at få øje på affaldskurvene.

Placeringen af funktionærboligerne på skolerne skulle tjene til at ro og orden blev opretholdt, eller som stadsarkitekten udtalte i 1890, da der var tale om at fjerne funktionærboligerne fra skolerne for at skaffe flere undervisningslokaler: »Det maa dog have sin Betydning for Orden og Disciplin, at selv udenfor Kontortiden Inspektøren eller Viceinspektricen med et Øjeblikks Varsel kunne være tilstede personligt, at enhver støjende eller højroestet Lyd i Skolen vanskelig kan undgaa at tiltrække sig den enes eller den Andens Opmærksomhed. Gjælder det i Landbruget med Rette, at det »Er Herrens Øje som gjør Studen fed«, saa gjælder det vel ogsaa med Hensyn til Skolegjerningen, at Inspektørens stadige og opmærksomme Tilsyn med Lærere og Elever er af største Betydning, hvis Inspektøren lever for og i sin Gjerning, og at dette Tilsyn lettes ham i høj Grad ved at han, før nogen ved det, kan være, hvor han mindst ventes . . .«. ¹⁴ Inspektøren og viceinspektricen kunne således overvåge legepladserne fra deres lejlighed, hvilket lettedes af, at der ingen »krinkelkroge« var. M. h. t. placering af lærer/indeværelser tog arkitekterne hensyn til, at så mange klasser som muligt skulle kunne overvåges fra dørtærskelen. Glasset i den øverste halvdel af alle skolernes døre taler også deres tydelige sprog om den overvågning og kontrol, børn og lærere daglig var udsat for.

Respekten for viden og skolegang blev fastholdt gennem bygninger-

nes monumentale ydre med inspiration fra italiensk middelalder- og renaissancebyggeri. Netop disse stilarter mente datidens arkitekter udtrykte dyd og visdom.¹⁵

Bygningernes monumentalitet og alvor understregedes også på anden måde. For det første ved indgangspartiet, der som nævnt var kopieret over indgangen til en kirke. Dette var tydeligst i de friskoler, som blev opført i slutningen af 1880erne, hvor sparekravene ikke var helt så voldsomme som i 1890erne, f.eks. skolen i Husumgade (nu Havremarken). Sammenlignes indgangspartiet i denne skole med partiet i betalingskolen i Vestervoldgade – begge er tegnet af Ludvig Fenger og bygget næsten samtidig – ser man endvidere, at kommunen i sine skolebygninger havde så at sige udmejslet forskellen mellem betalende – og ikke betalende elever. Vestervoldgade skoles indgangsparti syner således mere imponerende end indgangspartiet i Husumgade. Forklaringen på, hvorfor det netop var kirkebygge-stilen, arkitekterne havde valgt, gav arkitekt, professor F. Meldahl, da han i 1877 holdt et foredrag i Medicinsk Selskab. Her sagde han bl. a. : »Det er vistnok ikke for Intet, at Regenter og Kirkens ledende Kræfter har tyet til den Hjælp, som Kunsten kunde give. Læg blot nøje Mærke til det enkelte Menneske, naar det kommer under Indflydelse af virkelig stemningsfuld, monumental Kunst. Se paa Den, der træder ind i skjønne Kirker og Gravkapeller eller i Slottenes og Paladsernes Pragtlokaler, i festlig smykkede Theatre, i alvorfulde Raadhuse eller Kloster-gange eller i vor Tids Museer. Selv det raaeste, mindst udviklede Menneske, den Kaade Dreng, bliver beskeden, ophører med at tale højt, søger at gaa lydløst paa Tærne, undlader at spytte og skjændes o. s. v. Hvor ofte har jeg ikke glædet mig ved at iagttage dette!«.¹⁶

Et andet forhold, som understregede bygningernes monumentalitet, var deres placering.¹⁷ De fritliggende bygninger virkede utroligt meget større, end de reelt var. Skoler, som i dag er bygget ind i gadelinien, f.eks. skolen i Sankt Hansgade eller Husumgade, syner af meget mindre. Dette arkitektoniske »kneb« kom til at koste politiske problemer i slutningen af 80erne og i 90erne. Kommunen blev både i Borgerrepræsentationen og i pressen angrebet for at bygge »pragtbygninger«, og de bygningskyndige i Borgerrepræsentationen måtte da gå til bekendelse: det var ikke ydre pragt der var tale om, derimod så bygningerne større ud på baggrund af deres omgivelser. Borgmesteren

for 1. afdeling forsvarede i 1889 skolebyggeriet således: »Det maa i Forbindelse hermed være mig tilladt at nævne, at naar man saa ofte taler om, at vi bygge for overdaadigt, saa er dette neppe begrundet. En Bygning med de Dimensioner, med de store Vinduer, med de Murriller, som en Kommuneskole maa have, vil, hvor økonomisk der end bygges, altid gjøre sig gjældende mellem sine Omgivelser, som oftest ligge de jo endnu i de ubemidlede Kvarterer, stundom blandt mindre godt byggede Huse. Dette kan ikke være andet. Men om en Luxus, der kunde borttages ved vore Skolebygninger, er der ikke Tale . . .«. ¹⁸

Hvordan børnene oplevede at blive undervist i institutioner, der adskilte sig totalt fra de fysiske rammer, de ellers kendte til, er ikke godt at vide. I en- eller toværelseslejligheder var det jo ganske umuligt for 4, 5 eller 6 børn og voksne at holde pinlig orden og renlighed. Desværre har kun meget få af de københavnske friskole- eller betalings-skoleelever skrevet deres erindringer ¹⁹ og datidens skolefolk interesse-rede sig heller ikke synderligt for, hvad børnene mente om skolen.

Vores viden om »kultursammentød« i skolen må derfor hovedsage-ligt basere sig på lærernes vidnesbyrd om børn, der i deres øjne ikke opførte sig, som man skulle. Følgende »scene« udspillede sig i en drengaeftangsklasse i betalings-skolen i Prinsesse Charlottesgade på Nørrebro i sommeren 1901 – i hvert fald hvis vi skal tro klassens nye klasselærers referat i protokollen. Historien viser, hvordan ikke alle børn fandt, at skolens krav om orden, renlighed og disciplin var de selvfølgeligste ting i verden. Om drengen »Nakskov« bemærkede lære-ren således: » . . . Nakskov er i ualmindelig Grad næsvis og trodsig. Han mener, at han ikke behøver altid at have sit Tøi paa et og samme (af mig ham anviste) Sted. »Hvad skulde jeg det for?« siger han og samme Dag, som det derefter er ham strengt befalet at anbringe det paa det ham anviste Sted, forsynder han sig igen mod forbudet – med *Overlæg* . . .«. Samme Nakskov nægtede i øvrigt at være ordensdux, med den bemærkning at han ikke brød sig om det. ²⁰

Skolebyggeri og skolehygiejne

Lokaliseringen af skolerne var ikke blot et arkitektonisk virkemiddel. Det var også et resultat af skolehygiejniske overvejelser, som netop i disse år havde en stor indflydelse på skolernes fysiognomi. Hertil kom

et yderst tungtvejende argument, nemlig de stigende grundpriser i København. Skolerne skulle helst bygges på grunde, som kommunen ejede i forvejen, eller som var billigt til salg. Og derfor kom så mange skoler til at ligge i yderkvarterer eller på områder, hvor det ikke var så attraktivt at bygge, f. eks. op ad Assistens Kirkegård. Men det betød samtidig også, at for en del børn blev skolegang en begivenhed, der foregik isoleret fra børnenes daglige miljø. Selvom der ikke på dette tidspunkt fandtes en egentlig byplanlægningslov for København,²¹ så var skolebygningernes placering et skridt på vejen til, at byen gradvist blev inddelt i forskellige aktivitetszoner. Beboelse for sig, arbejde for sig og skolegang for sig. Man genkender her funktionsdelingen og ønsket om orden og symmetri, som var så udtalt i den herskende ideologi i perioden.

Den skolehygiejniske bevægelse kom oprindeligt fra udlandet, fra Tyskland, Schweiz og Østrig og kan spores tilbage til 1840erne. I 1856 satte skolehygiejnen sine første spor i dansk skolelovgivning, idet Rigsdagen vedtog en lov, der pålagde alle landets sogne at sørge for det nødvendige antal skoler bygget efter bestemte hygiejniske forskrifter. Opmærksomheden var især rettet mod lys- og luftforhold i klasserne samt retirade- og legepladsforhold.²²

I 1860erne foretog bl. a. lægerne Emil Hornemann og A. G. Drachmann undersøgelser af sygelighedsforholdene blandt piger og drenge i de højere københavnske skoler. Også teknikere, som arkitekter og ingeniører, blandede sig i debatten.²³ I 1880erne og 90erne intensivredes den skolehygiejniske debat, dels som følge af nye videnskabelige opdagelser – børnesygdommene bl. a. – dels som følge af den eksplosive vækst i antallet af skolesøgende børn og afledt deraf behovet for nyt skolebyggeri.

Fremlæggelsen af nye rystende forskningsresultater om sygeligheden i de højere pige- og drengeskoler i København i 1881 var således den direkte anledning til, at Rigsdagen nedsatte en skolehygiejnekommission i 1882. Kommissionens medlemmer indhentede oplysninger om sygeligheden hos 30.000 børn fordelt over hele landet fra alle sociale klasser. Heraf fremgik det, at 1/3 af drengene var syge og 2/5 af pigerne. Og jo lavere socialt lag, jo større sygelighed. Hos drengene var kirtelsygen mest udbredt, hos pigerne blodmangel.²⁴ Kommissionen udarbejdede et udkast til en skolehygiejnelov, som dog aldrig kom

til realitetsbehandling i Rigsdagen. Nedsættelsen af skolehygiejnekommissionen betegnede en nyudvikling inden for skolehygiejnen; det var ikke længere kun overklassens børn, der stod i fokus. Interessen omfattede nu børn fra alle sociale lag, og her vejede de fattigste børn tungt, alene af den grund at problemerne her var størst og flest.

Igennem hele perioden var det emner som lys, luft, renlighed og arbejdsstillinger, som stod forrest i den skolehygiejniske debat. Spørgsmålet om, hvordan problemerne skulle løses, blev derimod besvaret på forskellige måder afhængig af økonomi og udviklingen inden for såvel læge- og naturvidenskaberne som de mere teknisk betonedede videnskaber.

I pagt med datidens dominerende videnskabsideal – positivismen – foretog skolehygiejnikerne et utal af opmålinger af lysforhold, af luftens sammensætning og af forholdet mellem elevernes lemmer og inventarets mål. Således nåede man i slutningen af 1870erne frem til, at forholdet mellem vinduer og vægge burde være 1:6, og at lyset altid skulle komme fra elevernes venstre side. Vinduerne skulle være firkantede og sidde så højt som muligt. Dette gav ikke bare det bedste lys, men forhindrede også eleverne i at blive forstyrret af livet uden for skolen. Der blev også drevet en del forskning i udviklingen af gasbrændere, der ikke gav et uroligt og flakkende lys.²⁵

Den natur- og lægevidenskabelige udvikling aflæses særlig tydeligt i diskussionerne om skolernes beliggenhed og om luftforholdene i klasserne. Indtil 1870erne holdt den ældre miasmatiske smitteteori stand; lægerne mente således, at det var fra jorden og dens uddunstninger at smitten kom. 1856-loven indeholdt derfor nøje bestemmelser m. h. t. skolernes beliggenhed, og det var ikke uden problemer at få Borgerrepræsentationen til at godkende placeringen af Kapelvejens skole på en del af den gamle kirkegårdsjord bag Assistens Kirkegård i 1878. Men da skoledirektionen 10–15 år senere ønskede at placere Jagtvejens skole, Hellig Kors skole og Hans Tavsensgades skole på det samme område fremkaldte dette ikke de store indvendinger.²⁶ Nu havde lægerne nemlig forladt den miasmatiske smitteteori til fordel for teorien om, at smittebakterier spredes gennem luften. Afledt heraf blev det især udluftning i timerne og i frikvartererne, som kom i centrum. Der blev forsket meget i ventilationsanlæg, og børnene blev pålagt at gå ned i skolegården i hvert frikvarter. Uanset at deres tøj ikke var af en sådan

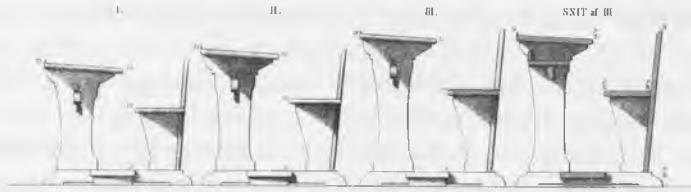
beskaffenhed, at de var rustede til at opholde sig ude i regn og sne. Efter flere indvendinger mod denne overdrevne frisk-luft-dyrkelse begyndte kommunen i midten af 1880'erne at lade en mindre del af skolegården overdække.²⁷

Arbejdsstillinger og renlighed

Den skolehygiejniske bevægelse legitimerede sine krav til skolernes fysiognomi dels gennem fremlæggelse af læge- og naturvidenskabelige forskningsresultater, dels ved at slå til lyd for det berettigede i at civilisere den rå – i betydningen uciviliserede – arbejderklasse og dens børn. Inden for områderne lys og luft var det de humane og natur/lægevidenskabelige betragtninger, der dominerede. Går man derimod over til debatten om arbejdsstillinger og renlighed, havde de moralske og opdragende argumenter overtaget. Undersøgelser af børnenes arbejdsstillinger havde godtgjort, at rygskævhed og nærsynethed måtte være resultater af, at børnene og bordene ikke passede sammen.

At det var andet end dårlige rygge og øjne denne debat handlede om, vidnede diskussionen i 1874–75 om inventaret til skolen i Prinsesse Charlottesgade om. Skoledirektionen havde ønsket at indføre et nyt inventar; det gamle inventar var firemandsborde og -bænke, om hvilket det hed, at det »i flere Retninger (er) skadeligt for Børnenes Sundhed, og desuden umuliggjør en gennemgribende god og energisk Disciplin og Orden i en Klasse.«²⁸ Derfor havde skoledirektør Holbech været en tur i Stockholm for at se på svensk skoleinventar, tegnet efter de nyeste skolehygiejniske principper. Herefter havde det svenske inventar – enmandspulte – og det norske inventar – tomandspulte – været afprøvet i to københavnske skoler. Skoledirektionen henstillede, da forsoegene var afsluttet, til Borgerrepræsentationen, at man valgte det norske, der ikke var helt så pladskrævende som det svenske. Fra det svenske system ønskede man at overtage det forhøjede kateder, idet dette ville lette lærernes opgave med at overvåge eleverne.

Herefter lod man arkitekt Hans Holm tegne det nye inventar, der med mindre forbedringer forblev standardinventaret i kommunens skoler i perioden 1875–1900. Ser man nøje efter på tegningerne, vil man se, at Holm – og skoledirektionen – havde valgt at lade afstanden mellem bord og bänk være ca. 10–12 cm. Hermed havde man sikret

Skolepulte tegnet af arkitekten Hans Holm 1875 til Københavns skolevæsen. (Ill. i Beretning om det københavnske Borger- og Almue-Skolevæsens Tilstand for Aaret 1877).

sig, at eleven let kunne rejse sig op ved tiltale. Dette var en pladsbesparende foranstaltning, da gangarealet mellem pulterækkerne ikke behøvede at være så bredt, som hvis eleverne skulle stå ved siden af pultene uden at røre ved hinanden. Dette ville jo være tilfældet, når alle børnene rejste sig op ved lærerens eller inspektørens indtræden i klassen (jvf. illustration). Endvidere var bordene åbne fortil, således at læreren kunne kontrollere, hvad der foregik under bordet. Pultene var malet i »en lys og venlig Farve«, med det formål, »at give Eleven Sands for Orden og Renlighed, da hver Plet eller Blækklat, der let skjuler sig paa den sorte Bordplade, strax falder i Øjnene paa den lyse.«²⁹

Desværre for den københavnske skoledirektion, var de europæiske skolehygiejnikere netop i disse år blevet enige om, at bænken burde være skubbet lidt ind under bordet af hensyn til barnets arbejdsstilling. En udenlandsk iagttager – tyskeren Hermann Cohn – så de danske borde ved verdensudstillingen i Paris i 1878 og karakteriserede dem således: »Eines der schlechtesten Subsellien auf der Aufstellung.«³⁰ Skoledirektionen forsvarede sig med, at netop de udstillede eksemplarer var dårligt udført, men af senere tegninger³¹ fremgår, at man her-

efter gik over til at bygge pulte med bænken skudt lidt ind under bordet.

Som nævnt var bordene åbne fortil. Formålet hermed var, at læreren kunne opdage diverse ulovligheder – snydesedler, breve, karikaturer o. l. Men kontrollen med hvad eleverne foretog sig under bordet havde også et andet – og for samtiden sandsynligvis et meget vigtigt – formål,³² nemlig at forhindre, at især drengene onanerede i timerne. Når datidens skolehygiejnikere overhovedet kom på den tanke, så skyldtes det, at man mente, at den megen stillesiddende plus de dårlige arbejdsstillinger kunne føre til blodophobning i fordøjelses- og kønsorganerne. Hermed kunne børnenes seksuelle drifter blive udsat for parring, og sad de så i forvejen og kørte rundt på bænkerne enten for at finde sig en bedre arbejdsstilling eller p. g. a. kløe eller utøj, kunne man jo forestille sig det værste. Fra Tyskland lød der meldinger om, hvordan en hel drengeklasse bedrev onani i timerne.³³

Vi ved af gode grunde ikke særlig meget om, hvor meget hold der var i disse anklager mod børnene og deres adfærd i skolen. Men selvfølgelig har også datidens børn haft seksuelle fantasier, leget seksuelle lege og haft en egen selvstændig børnekultur, som udfoldede sig under bordene og på steder, hvor de var uden for de voksnes synsvidde. Og et oplagt sted var retiraderne. Datidens skolehygiejnikere havde meget lidt forståelse herfor; deres motto var selvdisciplin – også på det seksuelle område. Og som nedenstående citat viser, var de ret opfindsomme med henblik på at finde metoder, der kunne sætte en stopper for børnekulturens udfoldelse inden for skolens fire vægge: »For at forhindre de evige Paamalinge og Freskomalerier, som Drengene saa gjerne anbringe, og som ofte ere af obscønt, stimulerende Indhold, er der neppe noget andet Middel end at stryge Væggene (i retiraderne) med en noget mørk Oliefarve eller give dem en meget ru Cementpuds, hvorpaa der ikke godt kan skrives og tegnes. Dette og Reenlighed i Forening med, at den der benytter Latrinet ikke er skjult vil i Regelen være tilstrækkeligt.«³⁴

Uden for skolen søgte politiet at komme børnekulturen til livs. Et eksempel herpå er et cirkulære fra politidirektør Crone fra 1878 angående »Bemaling af Huse og Plankeværker med Navne, Tal eller Figurer undertiden af uanstændig Beskaffenhed.« Det var politidirektørens opfattelse, at bemalingerne »upaatvivleligen udelukkende hidrører fra

Børn, især Drengene fra Almueklassen«, og han ønskede, at skolerne ville bistå politiet med at forhindre denne »Uskik«. ³⁵

Skolebade

Som nævnt var der i kælderens til skolen på Enghavevej blevet indrettet et skolebad. Oprindeligt havde børnene badet i havnen, men da afstanden blev for stor for skolerne på ydre Nørre- og Vesterbro, og det samtidig p. g. a. havneudvidelser viste sig vanskeligere og vanskeligere at finde egnede steder til badning for skolebørn, besluttede Borgerrepræsentationen i 1889, at der skulle påbegyndes et forsøg med indretning af skolebade. ³⁶ Medvirkende til denne beslutning var sandsynligvis også røster fra skolehygiejniskernes side om faren ved overdreven brug af kolde bade; for børn, der i forvejen var sygelige, kunne dette skade mere end det gavned.

Spørgsmålet om forureningen af Københavns havn og de konsekvenser, dette kunne tænkes at have for børnenes helbred, blev ikke berørt i Borgerrepræsentationen. ³⁷ Selvom skolebadning ville medføre, at børnenes svømmeundervisning måtte droppes – hvilket enkelte medlemmer af Borgerrepræsentationen stærkt beklagede – så var flertallet i Borgerrepræsentationen enige med skoledirektionen i: »At Eleverne lærer at svømme er mindre vigtigt end Renlighed og Sundhed, navnlig da det tør anses for givet, at ligesom slette og umoralske Tilbøjeligheder af forskellig Art trives bedst i Urenlighed, saaledes har omvendt Renlighed, navnlig naar denne fremmes paa rationel Maade, lige fra Barnealderen, en meget stor opdragende Magt.«

Året efter forsøgenes iværksættelse på to nybyggede kommuneskoler på ydre Nørrebro kunne Borgerrepræsentationens udvalg vedrørende skolebade melde tilbage, at forsøget var blevet en succes; hverken børnenes vandskræk eller forældrenes skepsis havde voldt problemer. ³⁸ Herefter blev det besluttet at udvide ordningen til alle nye skoler – senere blev der også bygget skolebade på de ældre.

Årsager til skolehygiejnens gennemslagskraft i slutningen af det 19. århundrede

Den skolehygiejniske debat og forskning fik gennem læger, arkitekter

og ingeniører den helt afgørende indflydelse på udformningen af de mange nye skoler i København i anden halvdel af det 19. århundrede. Det kan forklares ved, at skolehygiejnen på sin vis gav et videnskabeligt grundlag for det berettigede i at formidle de borgerlige dyder, orden, funktionsdeling, renlighed og selvdisciplin, til arbejderklassen og dens børn.

Men det kan også forklares med den ændrede opfattelse af barnet, som den borgerlige ideologi var bærer af. Barnet opfattedes ikke længere som en voksen i kimform, som ville folde sig ud af sig selv. Derimod opfattedes barndommen som en selvstændig periode i menneskets liv, med en egen fysisk og psykisk udvikling. Barnet kunne følgelig ikke blot udsættes for samme behandling som de voksne, men havde krav på en selvstændig behandling og interesse fra læger eller skolemyndigheders side. Denne nye opfattelse fik i første omgang konsekvenser for overklassens børn, men fra slutningen af 1870'erne var det i stadig voksende omfang børn fra de dårligst stillede sociale lag, der interesserede skolehygiejnikerne.

Det samfundsmæssige grundlag for skolehygiejnens gennemslagskraft var den voldsomme stigning i antallet af skolesøgende børn fra de lavere sociale lag i København. Hermed var det givet, at det måtte blive arbejdet med at skabe det nødvendige antal skoler, der kom til at stå i forreste række i kommunens skolepolitik. Samtidig vakte de mange meget fattige og syge børn, som man ikke kunne undgå at bemærke på de københavnske gader eller læse om i avisen, både medynk og forfærdelse. Tog man ikke greb om problemet, kunne man frygte, at disse børn blev ofre for usædelige og umoralske tanker, som de ideer den nye socialistiske og socialdemokratiske bevægelse havde fostret.

Skolehygiejnen var således en del af den udbredte filantropiske bevægelse, som fandtes i det københavnske borgerskab i perioden. Denne bevægelse havde så stort et omfang, at kommunen kunne støtte sig dertil med sindsro. Bepisingen af de fattige skolebørn forblev således på private hænder igennem hele perioden.

Det er nærliggende at forbinde den skolehygiejniske debat med spørgsmålet om de senere værnepligtiges helbred og evne til at forsvare fædrelandet. I den engelske skolehygiejniske debat var det militære og racehygiejniske aspekt mere fremme, end det tilsyneladende var tilfældet i den del af den danske skolehygiejniske debat, som

drejede sig om de fysiske rammer.³⁹ I Danmark synes dette aspekt at være tydeligere i diskussionerne omkring gymnastikkens fremme.⁴⁰ Forklaringen herpå kan måske være, at det imperialistiske England blev mere berørt – både ideologisk og politisk – af militærets behov end det »lille« Danmark blev, selv efter nederlaget i 1864.

Ved århundredeskiftet forklarede den københavnske skolelæge Axel Hertel skolehygiejnens gennemslagskraft på følgende måde: »Det er ganske naturligt, at dette Spørgsmaal er kommet op, thi ved de store Fremskridt Hygiejnen har gjort i den sidste Menneskealder, træder det stadig stærkere og stærkere frem, hvorledes vi daglig grovelig forsynde os imod de simpleste hygiejniske Regler, og hvilke alvorlige Følger disse Forsyndelser føre med sig saa vel for den enkelte som for Familien, Hjemmet, ja for hele Samfundet. Jo stærkere og mere forceret Kampen for Tilværelsen bliver, desto vigtigere er det, at man er i Stand til at bevare sin Sundhed og fulde Arbejdskraft . . . «⁴¹ Bag Hertels forklaringer ligger efter min mening et sidste vigtigt motiv til skolehygiejnens udbredelse, nemlig angsten for at børnene som voksne ville komme til at ligge samfundet til byrde. Dette problem blev stadig mere akut, fordi den hastige samfundsmæssige forandring, bl. a. indvandringerne fra landet til byerne, havde slået de gamle sociale netværk i stykker. Enhver var sin egen lykkes smed, og blev man syg, var man ilde faren. Skolen burde i den situation medvirke til, at børnene både blev psykisk og fysisk rustet til det voksne arbejdsliv.

Afrunding

Vender vi nu tilbage til skolen på Enghavevej, er det tydeligt, at arkitekt Fenger var helt i overensstemmelse med datidens fremherskende opfattelse af, hvordan en friskole til 1500 elever burde se ud. Når Fenger senere er blevet kritiseret for, at hans byggeri var fantasiløst,⁴² er der dertil at sige, at de rammer, der var lagt for skolebyggeriet, ikke gav mulighed for de store armsving. Hvis Fenger da skulle have haft lyst til at bryde hermed, hvad der ikke er noget der tyder på. Som sine samtidige kolleger inden for den skolehygiejniske bevægelse – både læger, arkitekter og ingeniører – var han politisk konservativ og overbevist om det samfundsmæssigt nødvendige i at opdrage arbejderklassens børn til civiliserede borgere.

Skolehygiejnens moralske sider til trods bør det ikke frakendes bl. a. Fenger, at han var medvirkende til, at de fysiske rammer omkring en ikke uvæsentlig del af børnenes opdragelse blev forbedret. Udviklingen inden for det kommunale skolevæsen lagde som nævnt også et voldsomt pres på de private skoler, og også her så man således en generel højnelse af den hygiejniske standard i løbet af perioden.

Siden Fenger tegnede sine skoler har generationer af københavnske skolebørn slidt trapperne, hængt overtøjet i midterkorridorerne og siddet ved pultene i de højloftede og lyse lokaler. Nogle har protesteret mod skolens orden og disciplin, mange – vel de allerfleste – har deltaget i børnekulturens liv under pultene og på skolegårdens wc'er.

De få spredte kildeoplysninger vi har viser, at da skolerne blev bygget, oplevedes deres budskab om orden, renlighed og disciplin ikke som de rene selvfølgeligheder af eleverne. I dag er det nok de færreste elever, lærere og forældre, der tænker nærmere over de fysiske rammers udformning. De borgerlige dyder er blevet en del af den almindelige samfundsmæssige moral – de findes i alle andre institutioner, som børnene stifter bekendtskab med, de findes i hjemmet og i arbejdslivet. Hermed være naturligvis ikke sagt, at de er 100 % akcepteret af alle børn – langt fra. At det forholder sig således er blandt mange andre ting et resultat af det budskab, som generationer af skoleelever har modtaget gennem skolens undervisning og fysiognomi.

HENVISNINGER OG NOTER

1. København 1840–1940 ved Axel Holm og Kjeld Johansen. Udgivet af Københavns Borgerrepræsentation. Kbh. 1941, s. 306 og 476–477, samt diverse årgange af Beretning om det københavnske Skolevæsen.
2. Københavns Kommuneskoler 1846–1903. Udgivet ved foranstaltning af Københavns Magistrat. Kbh. 1906.
3. Københavns Kommuneskoler 1846–1903. Skolen ved Østre Gasværk.
4. Samme. Skolen ved Enghavevejen.
5. I betragtning af, hvor stor en betydning det københavnske skolevæsen har haft for skolevæsenet i resten af landet, er det påfaldende, så lidt der er skrevet herom. »Grundbogen« er Joakim Larsen: Bidrag til Københavns

- offentlige Skolevæsens Historie, Kbh. 1881. Af nyere undersøgelser kan nævnes August Wiemann Eriksen: Den kommunale aftenskole i København, Historiske Meddelelser om København 1979 s. 71-95 og specialerne: Kommunalbestyrelsens Reform i det københavnske almueskolevæsen 1876 (1976) af Finn Arvid Olsson; Københavns kommunale skolevæsen 1880-1920 med særligt henblik på Socialdemokratiets indflydelse på dets udbygning (1983) af Grete Signe Jensen; De københavnske kommunelærerindes organisering og deres kamp for ligestilling 1891-1921 (1983) af Jessie Kochendorff-Andersen og Det danske socialdemokrati og folkeskolen 1871-1890 (1981) af Lars Sonne. De tre første specialer er skrevet i København, det sidste i Århus.
6. Grete Signe Jensen o. a. s. 16.
  7. Adda Hilden: Da kvinder lærte at lære. Danske kvinders første kompetencegivende eksamensmulighed: Institutbestyrerprøven i København 1847-87. Upubliceret manuskript.
  8. Se f. eks. de mange klager over Jagds Borgerskole på Nørrebro, journalsag 19/1894 og 6/1896 - i direktøren for det private skolevæsens arkiv på Stadsarkivet.
  9. Jvf. journalsag i skoledirektionens arkiv 52/1884.
  10. Jvf. Cordt Trap: Københavnske Skolebørns Fordeling efter Skolernes Art og Forældrenes Samfundsmæssige Stilling, Kbh. 1900, s. 44.
  11. Cirk. af 11.6.1884 i Samling af Bestemmelser vedr. Borger- og Almueskolevæsenet i Kbh., bd. I, Kbh. 1891. Cirkulæret var oprindeligt møntet på Marie Kruses og Th. Moltkes skoler, men blev præcedensdannende.
  12. Beretning om det københavnske Skolevæsen 1847, s. 24.
  13. De følgende betragtninger er inspireret af Jonas Frykman og Orvar Löfgren: Den kultiverade människan, Lund 1979; Billy Ehn og Ovar Löfgren: Kulturanalys, Sthlm. 1982, og Orvar Löfgren: Kulturbygge och kulturkonfrontation i Ulf Hannerz m. fl. (red.): Kultur och medvetande - En tvärvetenskaplig analys, Sthlm. 1982.
  14. Stadsarkitektens skrivelse til borgerrepræsentationens udvalg i forbindelse med opførelse af skolen ved Lille Vibenshus d. 12.5.1890, journalsag 1736/1890 Mag. 1. afd.
  15. Danske arkitekturstrømninger 1850-1950. En arkitekturhistorisk undersøgelse af Knud Millech, Kbh. 1951, s. 166 ff; Lisbeth Balslev-Jørgensen m. fl. (red.): Magtens boliger, bd. 5 af Danmarks Arkitektur, Kbh. 1980, s. 136.
  16. F. Meldahl: De hygiejniske Forhold i nogle offentlige og private Bygninger, samt Lægers og Bygmesteres Stilling til Løsningen af de her foreliggende Opgaver i Hygiejniske Meddelelser ny række, 2. bind. Kbh. 1877-78, s. 8-9.
  17. Inspiration til følgende er hentet hos Anne-Louise Gjesdal-Christensen: Bostad och kommunikation i Bringéus, Nils-Arvid og Göran Rosander (red.): Kulturell kommunikation, Lund 1979, sp. s. 75-77.
  18. Journalsag I. afd. 1736/1889, borgmesterens skrivelse til skoledirektionen dateret 12.6.1890.
  19. Mest kendt af de offentliggjorte erindringer fra elever i københavnske friskoler er Chr. Christensens En rabarberdreng vokser op, Kbh. 1961 og Bondeknold og rabarberdreng, Kbh. 1962. På Københavns stadsarkiv findes en samling pensionisterindringer

- indsamlet 1969ff.
20. Prinsesse Charlottesgade skoles arkiv, Stadsarkivet.
  21. Millech a. a., s. 190 ff.
  22. Lov af 8. 3. 1856 om Nogle forandrede Bestemmelser for Borger- og Almue-skolevæsenet trykt i C. F. Schwartzkopf: Kongelige Rescripter og Resolutioner. Love og Expeditioner Geistligheden i Danmark vedkommende. Kbh. 1865 bd. 6.
  23. Diskussionerne udfoldede sig i to tidsskrifter, nemlig Den tekniske Forenings Tidsskrift og Hygiejniske Meddelelser.
  24. Betænkning afgiven af den under 23. Juni 1882 nedsatte Kommission til at tilvejebringe Oplysninger om mulige sanitære Mangler i Ordningen af Skolevæsenet og til at fremkomme med Forslag til saadannes fremtidige Forebyggelse, Kbh. 1884, s. 20-21.
  25. Jvf. A. Sørensen: Om de af Kjøbenhavns Kommune siden Skolereformen af 1844 opførte Skolebygninger i Den tekniske Forenings Tidsskrift 1886-87, s. 101-107.
  26. Journalsag 37/1880 1. afd.; 198/1886 1. afd.; 750/1900 1. afd.
  27. Jvf. A. Clemmensen: Om Indretningen af Kommuneskoler i Kjøbenhavn, særlig af Skolen ved Nøjsomhedsvej i Den tekniske Forenings Tidsskrift, bd. 11, nr. 1, 1887, s. 13-18. Så sent som i 1882 udtalte skoledirektør Holbech følgende i forbindelse med et forslag om at opføre et halvtage i skolegården til friskolen på Christianshavn: »Vore Børn ere ikke saa bange for at blive vaade og holde ikke af at indesluttet i Frikvarteret paa et bestemt Sted. Jeg kender ingen privat Skole her i Byen, der paa den Maade har sørget for Børnene, men ganske vist er deres Beklædning i disse Skoler bedre ...« Journalsag 46/1883 skoledirektionens arkiv. Der blev *ikke* opført halvtage i den omgang.
  28. Journalsag 210/1876 skoleinspektørens svar på en af skoledirektøren udarbejdet betænkning i inventarsagen. Betænkningen er trykt i Borgerrepræsentationens forhandlinger 30. 3. 1874-22. 3. 1875, s. 1297 ff.
  29. Holbechs betænkning, s. 1302.
  30. Hermann Cohn: Die Schulhygiene auf der Pariser Weltausstellung, 1878, Breslau 1879, s. 25.
  31. H. Østergaard: Om Skoleborde, Kbh. 1880, fig. 38.
  32. Emil Hornemann: Sundhedsplejen og Skolerne i Hygiejniske Meddelelser, 3. bd. 1860-62.
  33. Adolf Baginsky: Handbuch der Schulhygiene, Berlin 1877, s. 465-470.
  34. Hornemann a. a., s. 25-26.
  35. Journalsag 157/1878, skoledirektionens arkiv.
  36. Borgerrepræsentationens forhandling bd. 50 (1889), s. 1003 ff.
  37. Begge emner berøres af Emil Hornemann i artiklen: Om Kjøbenhavns Havn, med Hensyn til Svømme- og Badeanstalter, og til Hovedstadens Forsyning med Fisk. Hygiejniske Meddelelser 5. bd. 1. hæfte 1866-68, og i dr. P. Knudsen: Om Brugen af kolde og varme Bade - med særlig Hensyn til Skolebørns tvungne Badning. Hygiejniske Meddelelser 4. bd. 1863-65.
  38. Borgerrepræsentationens udvalg ang. skolebade, betænkning afgivet 20. 11. 1889, s. 6, journalsag 96/1888 1. afd. Citatet stammer fra skoledirektionens skrivelse til magistraten 22. 12. 1888 i samme sag.
  39. Jvf. Roy A. Lowe: The medical profession and the school design in Eng-

Stadsarkitekt Ludvig Fengers skoler i 1880ernes og 90ernes København

- land 1902-14 i *Pædagogica Historica* 13 1973, s. 425-44.
40. Jvf. Meldahl i *Hygiejniske Meddelelser* 1877, s. 9.
41. Axel Hertel: Grundtræk af Skolesundhedslæren, udg. af Den almindelige danske Lægeforening 1900, s. 11.
42. Erik Schiødte i *Illustreret Tidende* 17. 1. 1904 ved Fengers afsked som stadsarkitekt.

37 år i Københavns kommunes tjeneste

Af Vilhelm Jespersen

Efter forhenværende kommunaldirektør Vilhelm Jespersens død den 15. november 1969 modtog Københavns stadsarkiv fra efterkommerne, amtsligningsinspektør Henrik Jespersen og Thyra Jespersen, et nydeligt indbundet manuskript til Vilhelm Jespersens erindringer. Det var forfatterens udtalte ønske, at denne beretning efter hans død blev overdraget stadsarkivet, og at dette fik dispositionsret over manuskriptet.

Vilhelm Jespersen blev ansat i Københavns kommune 1902 og kom til at sidde i en central stilling i kommunen først som nær medarbejder af finansborgmester Jens Jensen og derefter som kommunens øverste embedsmand under finansborgmester Peder Hedebo. Da beretningen tillige er velskrevet, har det flere gange været overvejet at publicere den, men da det er et digert værk på over 250 maskinskrevne sider, var det ikke så ligetil en sag. Redaktionen har nu, i samråd med Henrik og Thyra Jespersen, valgt at bringe beretningen i Historiske Meddelelser, uforkortet, men delt i 3 årbøger.

Redaktionen

Det der gik forud

Den første mandag i maj 1902 indtrådte jeg i Københavns kommunes tjeneste som ekstraskriver i Stadens Hovedbogholderi med en løn af 50 kr. månedlig. Jeg var da 24 år gammel og var året forinden bleven teologisk kandidat. Det var altså ikke en stilling, der svarede til min uddannelse. Når jeg alligevel søgte og fik den, havde det sine særlige grunde.

Min far var præst; han havde en bror, der også var præst; mor havde to brødre, der var præster; flere af mine ældre fætre studerede teologi. Det var næsten en selvfølge, at også jeg måtte vælge det teologiske studium. Det gjorde jeg, og studiet havde min fulde interesse. Men som studiet skred frem, blev det mig mere og mere klart, at jeg ikke delte kirkens tro, ikke kunne dele den. Præst kunne jeg altså ikke blive, og da jeg var bleven kandidat i januar 1901, stod jeg over for det spørgsmål, hvad jeg så skulle være. Det mest almindelige for teologi-

ske kandidater, der ikke ønskede at gå den gejstlige vej, var, at de blev lærere. Mange kom til Københavns Kommuneskole, men der var også adskillige, der gik til Latinskolen. Man kunne til sit cand. theol. føje »et mag.« ved at tage en tillægseksamen, der kun omfattede to bifag, idet den teologiske eksamen trådte i stedet for hovedfaget; men det var ikke absolut nødvendigt for at blive adjunkt. Så var der også teologer – ikke mange, men dog et antal – der blev professorer eller fik anden videnskabelig virksomhed med fag som østerlandske sprog, historie, filosofi eller andet uden for det teologiske fakultet.

Foreløbig skulle jeg imidlertid være soldat; i 4 måneder var jeg rekrut ved forplejningskorpset og gennemgik dets skole i militært regnskabsvæsen og bestod den afsluttende eksamen, hvilket medførte den fordel, at jeg hjempermitteredes straks ved rekruttidens afslutning i september måned. En kollega, der skulle overtage en stilling som

huslærer i en dansk adelig familie i Dresden, havde derimod et uheld ved eksamen, hvilket medførte, at han først ville blive permitteret et halvt år senere. Han foreslog mig, med tilladelse fra elevens forældre, at vikariere for ham i dette halvår, og jeg tog med glæde imod dette tilbud, som gav mig yderligere respit. Det var så meningen, at jeg, når vikariatet var færdigt, skulle benytte nogle penge, jeg havde fået forærende ved min eksamen, til, sammen med min ven Povl Helweg-Larsen, der i mellemtiden også var bleven cand. theol., at rejse et par måneder til Italien på en kombineret studie- og fornøjelsesrejse – mest det sidste. Muligvis ville jeg efter denne rejses afslutning kunne komme på en virkelig studierejse til fremmede universiteter, idet Københavns Universitet råder over adskillige rejselegater for teologiske kandidater, ved hvis uddeling jeg mente at kunne komme i betragtning. Skulle dette imidlertid slå fejl, kunne jeg ved det nye skoleårs begyndelse søge at få skoletimer.

Sådan var mine fremtidstanker, da jeg i slutningen af september 1901 tog til Dresden. Der fik jeg det behageligt i alle måder. Jeg kom godt ud af det med min elev, og hans forældre var elskværdige imod mig. De skulle arve et gods hjemme, men foreløbig havde de ikke overflod på penge; for at få det til at løbe rundt, tog de unge velhavende piger i huset som paying guests, mest engelske eller amerikanske Miss'er, der tog sprog- eller musikundervisning som afslutning på deres uddannelse, inden de rigtig trådte ind i de voksnes kreds. Der var en 8 à 10 stykker, og de var meget søde og fornøjelige. Dagene gled så blidelig. Fire timers skole og derefter middag; om eftermiddagen tennis eller anden friluftsbekæftigelse, og så nogle timer til min egen disposition; efter aftensbordet frimærkestudier med min elevs far og derefter musik eller ping-pong med Miss'erne og min elev; om søndagen ture i det skønne saksiske Schweiz eller museumsbesøg; og engang imellem en aften i den dejlige opera.

Men hygge mig rigtig i alt dette kunne jeg ikke, fordi tanken om min usikre fremtid brændte mere og mere på. Med min studeren gik det ringe. Jeg havde sat mig for at gennearbejde Ritschls Geschichte des Pietismus, og jeg begyndte også derpå. Men som livet formede sig for mig, blev der ikke megen tid til det, og det blev mig mere og mere tvivlsomt, om et sådant arbejde kunne få nogen betydning for min fremtid. Jeg fik dårligere og dårligere samvittighed overfor, at jeg lod

dagene blive til uger og ugerne til måneder uden at få virkelig klaring på, hvad der i fremtiden skulle være mit arbejde, som jeg skulle leve for og af. Til sidst tog jeg mig sammen og gjorde status op. Det var fastelavnsmandag 1902.

Status så sådan ud. Positiv teolog kunne jeg ikke blive. Negativ teolog ville jeg ikke være, og det var for øvrigt næppe heller noget levebrød. Ikke-teologisk videnskabelighed, som andre teologer var gået ud til, måtte forudsætte, at man allerede i sin studentertid havde været interesseret i og beskæftiget sig med det fag, som man senere gik fuldt over til; men jeg havde ingen særlige interesser haft udover teologien og havde ingen kundskaber uden for den. Så var der lærervirksomheden tilbage. Den havde jeg nu prøvet i nogle måneder, og jeg var bleven klar over, at den havde jeg ikke evner for. Dertil kom, at når jeg skulle være lærer, måtte jeg have religion som fag, til at begynde med vel endog som hovedfag; og det kunne og ville jeg ikke. Så den vej var også spærret. Med andre ord: jeg måtte slå en streg over de sidste 6½ år, kun regne med at jeg havde taget studentereksamen og gøre en ny begyndelse derudfra. Som den akademiker jeg var med hud og hår, tænkte jeg mig, at det måtte ske ved at jeg begyndte et nyt studium, og det, jeg ville foretrække, var medicin. Det var i min kreds en udbredt opfattelse, som jeg dengang også selv delte, at jurister hovedsagelig beskæftigede sig med dødt papir, i modsætning til de andre akademikere, præsten, læreren og lægen, hvis gerning lå midt i livet, blandt levende mennesker. Når jeg nu ikke skulle være præst eller lærer og gerne ville have en levende gerning, så måtte jeg vælge lægens. For øvrigt havde min farfar været læge, og jeg havde selv i min første studentertid været inde på tanken om at slå om til medicinen. Det var derfor ikke så mærkeligt, at mine tanker også nu kom til at gå i den retning. Der var kun det med pengene; far kunne ikke mere underholde mig; men det kunne vel ordnes ved et lån.

Dagens resultat blev, at jeg satte mig ned og skrev 4 breve: til far og mor at jeg forlod teologien og ville prøve at blive læge; til Povl Helweg-Larsen det samme og at jeg derfor ikke kunne rejse til Italien med ham; til en morbror, om han kunne låne mig nogle penge; og til min fætter Jens Warming – den senere professor i statistik –, om han ville skaffe mig oplysning om mulighed for legater og anden studiehjælp. Det var underligt sådan at sidde og lægge sit liv helt om og sende breve

ud, som jeg vidste ville bringe sorg, hvor de kom, – og så til sidst om aftenen at gå ned og spøge og spille ping-pong med Miss'erne, som om det var en ganske almindelig dag.

Svarene indløb i løbet af de følgende dage. Far var, som jeg kunne tænke mig, bedrøvet, og han bad mig ikke tage endelig beslutning uden først at tale med biskop Fr. Nielsen, som jeg havde haft som professor i kirkehistorie. Povl Helweg-Larsen skrev ikke; han kom selv ned til mig i Dresden. Ikke så meget for at få mig til at blive ved teologien; han forstod vist bedre end andre, at min beslutning derom var endelig; men han kom, fordi han indså, at jeg trængte til at have nogen at tale med; hans besøg gjorde mig godt. Fra min morbror fik jeg det svar, at han ikke kunne låne mig pengene, men at der måske var udveje hos andre af slægten. Endelig kom der svar fra Jens Warming, og det var overraskende og fik afgørende betydning for mig. Han gav mig de ønskede oplysninger om legater m. v., men nøjedes ikke dermed. Han frarådede mig på det mest indtrængende at begynde på et nyt studium. To embedseksaminer var af det onde; alt for mange ungdomsår gik på den måde hen kun med at læse; for de få, der havde taget to eksaminer, var – det mente han at vide – tilværelsen bleven ret forkvaklet. Jeg skulle meget hellere se nu at komme i gang med et praktisk arbejde, hvorved jeg kunne tjene mit brød selv. Muligvis kunne jeg komme ind i Københavns forsørgelsesvæsen og der få en gerning, som ville tilfredstille mig; det var der andre teologiske kandidater, der havde fået. Og hvis der skulle blive en ventetid, inden jeg kunne få en stilling der, kunne jeg sikkert få noget midlertidigt arbejde andetsteds; en af hans manuducender havde trods sin ungdom en betydende stilling i Københavns kommunes hovedbogholderi og kunne måske bruge mig der.

Jens Warmings råd gjorde meget stærkt indtryk på mig. Det hang sammen med, at jeg følte en levende trang til nu at holde op med at beskæftige mig med mig selv, min egen tro, min egen udvikling, min egen uddannelse, og i stedet for komme til at gøre nogen nytte i den verden, jeg levede i. Dertil kom, at jeg ikke kunne lukke øjnene for, at jeg var meget gammel til at begynde på et medicinsk studium. Jeg ville blive ca. 30 år, inden jeg blev kandidat, og så ville det rimeligvis være for sent at påbegynde den videregående hospitalsuddannelse, der var forudsætningen for det mere videnskabelige prægede arbejde, som var

mit inderste ønske. – Da jeg ved vikariatets udløb midt i april kom tilbage til Danmark, var alle, jeg talte med – også biskop Fr. Nielsen, som var så venlig at indbyde mig op til sig i Aalborg – enige med Jens Warming i at fraråde mig at begynde på et medicinsk studium.

Så gav jeg mig Jens i vold. Jeg fik tilsagn fra retsformand Madvig, der var husven hos min mormor, fru Christiane Raaschou, hos hvem jeg boede, om at han ville søge at bane vej for mig hos fattigborgmesteren, etatsråd Jacobi, og jeg gik med Jens op på Københavns rådhus til hans omtalte manuuducend, assistent af 1. klasse i hovedbogholderiet, stud. polit. Johannes Schaarup. Han tog godt imod mig og forestillede mig for kontorets chef, kaptajn Jessen. Det traf sig så heldigt, at der netop på grund af en forflyttelse og dermed følgende oprykning var blevet en stilling som ekstraskriver ledig. Den blev tilbudt mig, og jeg tog imod tilbudet og blev med det samme præsenteret for kontorets personale og lykønsket af dette til antagelsen. Denne velmente lykønskning kneb det for mig at tage imod; da jeg var færdig med at tale med kaptajnen og Schaarup og havde fået besked om at begynde min tjeneste på kontoret næste mandag, gik jeg op på Frue Plads og stod længe der og så over på Universitetets grå kasse. Den var mig inderlig kær; jeg foretrak den langt for det nye fine rådhus, som jeg nu skulle høre hjemme i. »Hun var Gud bedre det gammel og grå, men hun var nu min« skrev jeg ned til Povl i Rom samme eftermiddag. Det var min afsked med det akademiske liv.

I forsørgelsesvæsenet

Min gerning som ekstraskriver i hovedbogholderiet bestod for en væsentlig del i at være til disposition for den faste skriver, tælle sammen for ham og hjælpe ham med at få hovedbogen til at stemme, bl. a. ved lange talkonferencer ud over kontortiden, når kvartalsafstemningen voldte vanskeligheder. Det var ikke morsomt, og det gjorde ikke tilværelsen bedre for mig, at den skriver, hvis underordnede jeg således skulle være, var en gammel skolekammerat, som jeg aldrig havde sat pris på, og som aldrig havde hørt til de dygtige. Det var rent ud sagt hampert. Men det var jo heller ikke meningen, at jeg skulle blive ved at være i hovedbogholderiet; den virkelige fremtidsplan, som Jens Warming havde fået mig ind på, var at jeg skulle søge ansættelse som

assistent i forsørgelsesvæsenet. En af de første dage på rådhuset gik jeg derfor over til borgm. Jacobi i hans træffetid. Han gav mig en god modtagelse og stillede mig antagelse i udsigt, når der blev en stilling ledig. Men det kunne godt være nogen tid, og indtil da måtte jeg forberede mig ved at gøre volontørtjeneste på et fattigdistrikts kontor om morgenen inden hovedbogholderiets kontortid. Herom henviste borgmesteren mig til en af sine sekretariatschefer, kontorchef Thierry. Thierry var en original af den slags, som man ikke så let finder nu om stunder. Han gav mig anvisning på et fattigdistrikt på Nørrebro og gav mig i øvrigt besked om at indsende en ansøgning, bilagt forskellige oplysninger, også eksamensbevis; »vi har jo ikke brug for teologi, og De har naturligvis 2den karakter, men De må nu sende beviset alligevel«. Da han så fik ansøgningen og eksamensbeviset, for han – blev det mig fortalt – ud i kontoret og gjorde stort postyr: »Denne mand må være ganske gal; han har en eksamen, som han kan blive bisp på, og alligevel søger han ind hos os!« Og da jeg næste gang mødte op og blev meldt hos ham, kom han selv frem i døren, smækkede den op på vid gab, bukkede til jorden og titulerede mig »Deres Eminence«. Det havde naturligvis været mig kærere at få en assistent-ansættelse med det samme; men denne pudsighed var dog en lille opmuntring i min noget triste ekstraskrivertilværelse. Thierry fastholdt for resten den titulation i lang tid, og mindedes den med et vemodigt smil, da han mange år senere som pensionist sad hos mig på mit kontor og drøftede en for ham noget vanskelig sag, hvor – så vidt jeg husker – eminenten lykkeligvis kunne give ham en lille håndsrækning.

For øvrigt havde jeg også en opmuntring i selve hovedbogholderiet. Min gerning bestod ikke udelukkende i at være til rådighed for den faste skriver; jeg skulle også på egen hånd revidere nogle hospitalsregnskaber, heriblandt regnskaber over Kommunehospitalets patientbetaling, der skulle sammenholdes med tilgangs- og afgangslister for patienterne. Der viste sig at være mange og store uoverensstemmelser, og jeg skrev antegnelse på antegnelse. Til sidst afleverede jeg koncept til ca. 600 antegnelser for det år eller del af et år, som revisionen omfattede. Schaarup blev nærmest forfærdet over at få dette opus og troede ikke på dets rigtighed; han sendte derfor en mand ud på Kommunehospitalet for underhånden at undersøge, om det dog ikke skulle være en teologisk misforståelse. Men nej; de stikprøver, man tog, be-

kræftede antegnelsernes rigtighed, og så blev mit koncept lagt til grund, og sagens videre behandling lagt i mine egne hænder. Det viste sig, at en stor del af uoverensstemmelserne hidrørte fra mangler i de os tilsendte tilgangs- og afgangslister; men en ikke helt lille del var reelle fejl, hvor hospitalet havde opkrævet for lidt og nu måtte sende supplerende regninger ud.

Det var ganske morsomt for mig, og da jeg nogen tid efter forlod hovedbogholderiet, blev en erindring om denne episode tilbage. Også et andet resultat fik dette års tjeneste i hovedbogholderiet: mellem Schaarup og mig blev grunden lagt til et personligt forhold, der senere udviklede sig til venskab.

Men det var altså forsørgelsesvæsenet, jeg stilede imod, og ventetiden blev forholdsvis kort. I midten af marts måned 1903 modtog jeg en beskikkelse fra 1. maj at regne som assistent af 2. klasse under magistratens 3. afdeling med tjeneste uden for centraladministrationen, og det blev mig meddelt, at det skulle være i 9de fattigdistrikt foran på Nørrebro, og at jeg snarest måtte tiltræde, da den hidtidige indehaver af stillingen allerede var faktisk fraflyttet. Men han ville først kunne få løn i sin nye stilling fra 1. maj, da der var en anden, som havde krav på denne løn indtil da; derfor skulle han stadig have løn fra sit gamle distrikt, og derfor kunne jeg ingen penge få. Borgm. Jacobi var en sparsommelig mand; der kunne utvivlsomt have været skaffet udveje fra en medhjælpssum eller andre poster på budgettet. Men tiderne var anderledes dengang end nu; det blev ikke opfattet som et urimeligt krav til en ung mand, at han skulle begynde med at arbejde uden betaling. Heller ikke jeg fandt det urimeligt; men det er dog blevet siddende i min erindring i over 50 år.

Omtrent samtidig med at jeg fik denne udnævnelse, kom der en opfordring til mig fra prof. theol. Peder Madsen om at søge Borchs Kollegium; der var en plads ledig for en teologisk kandidat, og der var ingen – eller ingen kvalificerede – ansøgere. Det tog jeg med tak imod og flyttede ind på det hyggelige kollegium i Kannikestræde. Mine forhold var nu stabiliserede, både økonomisk og arbejdsmæssigt. Jeg havde 1000 kr. om året i løn fra kommunen, fri bolig og opvarmning på kollegiet, og jeg spiste hver dag – gratis – til middag hos min mormor. Det var efter de tiders forhold og priser fuldt tilstrækkeligt for

en ungkarl; jeg følte mig nærmest velhavende, og jeg købte mig en cykel.

Mit arbejde som assistent i et fattigdistrikt gav mig en daglig kontortid fra kl. 9 til 13, og udover kontortiden medgik der gennemsnitlig et par timer daglig til skriftlige udarbejdelser og husbesøg. Men der blev jo en god lang eftermiddag til studier, og den benyttede jeg til at læse både jura og nationaløkonomi. Ikke med nogen eksamen for øje; det var jo Jens Warmings mening, at to eksaminer var af det onde, og jeg troede, at han havde ret. Men jeg dyrkede flittigt Ræders »Forsørgelse af Trængende«, og hvad jeg kunne finde om indfødsret, og Jens gav mig anvisning på, hvad jeg skulle læse af nationaløkonomi og statistik. For øvrigt tillagde jeg mig på Borchs Kollegium en vane, som har fulgt mig gennem hele livet; så vidt muligt hver aften at reservere en times tid – oftest den sidste time – til fritidslæsning, fortrinsvis biografier og historiske værker.

Men først og fremmest fik denne tid betydning for mig ved, at jeg fik kendskab til københavnsk fattigdom. Siden jeg som 11-årig kom til København for at gå i latinskole, havde jeg boet hos min mormor i Bredgade 6 i en rummelig og solrig lejlighed på 2. sal og – så mærkeligt det lyder – med have ud til Garnisons Kirkes anlæg; i ferierne var jeg i de hjemlige præstegårde; i Dresdener-halvåret havde jeg boet i en villa i det smukke Schweizer-Viertel. Det jeg nu så, stod i den skarpeste modsætning hertil: de små etværelses lejligheder i store kasernebygninger i snævre og triste gader. Og så var Nørrebro dog ikke det dårligste boligkvarter i København; når jeg af og til i tjenestens medfør kom ind i den indre by eller til Vesterbro med de mange baggårde, så jeg det, der var værre end hos os. Til vort klientel hørte hverken den mest medtagne del af forsørgelsesvæsenets publikum eller den økonomisk bedst stillede; de hørte hjemme henholdsvis på ladegården og på de såkaldte kredskontorer. Men lejlighedsvis fik vi at gøre med folk af begge kategorier. Min fætter Johannes Munck, der var fængselspræst på Vridsløse, og jeg fik efterhånden en del fælles bekendte; omvendt husker jeg også mennesker, der kom på vort kontor, og som man – også efter den tids forhold – skulle synes burde have været forskånet for at få fattighjælp. Der var engang en af den sidste kategori, som blev dundrende vred på mig. Det var en brav og flittig mand, som var blevet slået ud ved sin hustrus død og ikke kunne klare sig som enke-

mand med en stor børneflokk uden at få hjælp. Han kom op på kontoret for at melde, at et af børnene var død. Efter gældende regel skulle der udfyldes et nyt stort skema, hver gang familiemedlemmernes antal forandredes ved fødsel eller død, og da det tidligere skema lå på rådhuset og først kunne komme ud til os den følgende dag, begyndte jeg at stille skemaets spørgsmål: fulde navn, fødedag, fødested osv. Så for han op, og med en stemme, som var bristefærdig af harme og gråd, råbte han: »Men kender De mig da ikke mere? Hvorfor skal jeg på ny fortælle alt det, som De for længst har fået besked om?« Reglen om et nyt skema havde nu en fornuftig begrundelse, og i virkeligheden var han selv tjent med at hjælpe mig til hurtig udfyldelse af skemaet fremfor at vente på, at de gamle papirer kom fra rådhuset. Men jeg havde altså båret mig kluntet ad og ikke forklaret ham sagen ordentligt. Det varede nogen tid, inden vi kom på god fod igen. Og jeg havde for første gang fået en advarsel om, at skemaers udfyldning er en hård belastning for borgernes tålmodighed.

En anden oplevelse gjorde også et stærkt indtryk på mig. Et uden for ægteskab født barn havde ligget på hospital og kunne nu udskrives. Men moderen var flyttet, og hospitalet kendte ikke hendes nye adresse. Politiet, der blev spurgt, kunne ikke finde hende. Så blev der rettet henvendelse til vort kontor, jeg blev mobiliseret, og jeg fandt moderens nye bopæl som ansat på en restauration et sted i den indre by – og var ret stolt over mine detektiviske evner. Men glæden over min bedrift forsvandt rigtignok, da jeg personlig indfandt mig i restaurationen for at bringe moderen det gode budskab, at hun nu kunne hente sit barn. Det vakte i sandhed ikke glæde. Mage til surt ansigt skulle man lede længe efter; hun havde så sikkert håbet, at hun nu var sluppet af med det barn. Måske havde politiet været klogere end jeg ved ikke at lægge så stor energi i eftersøgningen.

Endnu en erindring fra min distriktstjeneste må jeg nævne: en 14-årig moder. Halvt et barn og halvt en desillusioneret og slidt voksen kvinde. Det var sørgeligt og uhyggeligt at se hende og tale med hende.

Min distriktstjeneste varede knap et år. Så fik jeg et vink om, at der var en stilling ledig i et af forsørgelsesvæsenets kontorer på rådhuset, og at jeg burde søge den. Det gjorde jeg, og fra 1/3 1904 blev jeg udnævnt til assistent i magistratens 3. afdelings 1. sekretariat.

Det var en helt ny tilværelse, jeg kom ind i.

I distriktet havde personalet kun bestået af forstanderen, assistenten og budkonen. I 3. afdelings 1. sekretariat kom jeg ind i et stort kontor på en snes mennesker, hvoriblandt der var adskillige, som det var både fornøjeligt og udbytterigt at være sammen med. Chefen var den gamle justitsråd Ræder. I sin ungdom havde han først været juridisk embedsmand i Slesvig og derefter en tid historisk forfatter; nu var han en autoritet på forsørgelses-juraens område. En af fuldmægtigene var William Behrend, der tillige var musikanmelder og musikforfatter, nær knyttet til flere af »Politiken«s folk; mangan en koncertbillet fik vi yngre af ham. En anden fuldmægtig var Alexander Hansen, søn af balletmester Hansen og hans hustru, danserinden Tardini, hvis navn sønnen senere tog; ikke for intet var han halvt italiener. Blandt kollegerne som assistenter var – eller rettere tilkom kort efter mig – N. P. Nielsen, den senere direktør for socialdirektoratet; vi to sad vis-à-vis ved samme pult og havde det hyggeligt og muntert sammen. En udpræget original var der blandt skriverne; han hed Gemzøe, havde i sin ungdom studeret jura, men var gået i stå uden at tage anden eksamen end filosofikum og var for længst havnet i en skriverstol i dette kontor. Der sad han og skrev, muret inde bag kasser med sager som han omhyggeligt sorterede efter, hvor stor eller hvor lille hast de havde. Men kom der blandt os andre et spørgsmål på bane, som havde hans interesse – helst et akademisk spørgsmål som f. eks. hvad der er den rette flertalsform for dato, man havde jo ikke dengang Lis Jacobsens Nu-Dansk – så kunne man høre et bump; det var Gemzøe, der klatrede ned af sin skruerstol og kom ud i kontoret for at give sit besyv med. Og i sådanne øjeblikke var han en helt anden end skriveren Gemzøe, så var han den kandidat Gemzøe, som man ved middagstid kunne træffe nede i Studenterforeningen.

Men det var ikke blot nye personer, jeg kom til; det var også et nyt arbejde. Da jeg var til ansøgningsaudiens hos borgm. Jacobi, sagde han blankt ud til mig, at det, bortset fra justitsråd Ræders person, skortede personalet noget på indsigt i forsørgelsesjuraens mysterier, og at han ventede, at jeg, når jeg fik stillingen, ville lægge mig efter den teoretiske beherskelse af stoffet. Dette var nok noget overraskende, da jeg jo ikke var jurist af uddannelse. Men det ansprede mig selvfølgelig, og jeg gjorde mit bedste for at sætte mig ind i hele teknikken med

brug af lovsamlingen, Ministerialtidende og kontorets visdomsbog, hvori særlig bemærkelsesværdige afgørelser blev indført. Heri fik jeg god hjælp af mine juridisk uddannede foresatte og kolleger. Hos nogle var der måske i begyndelsen en vis skumlen over teologens indtrængen på deres gebet. Men det var kun sporadisk og ganske kortvarigt; med tak mærkede jeg snart, at der ikke blot ikke blev spændt ben for mig, men at jeg blev hjulpet til rette på alle måder, så jeg snart færdedes hjemmevant i det hele og diskuterede de forekommende juridiske problemer så ivrigt som nogen. Og da der i en af mine sager faldt resolutionen: »Islands ministerium høres«, og jeg forelagde mit med stor omhu, men også med nogen ængstelse udarbejdede koncept til skrivelse til ministeriet, havde jeg den store tilfredsstillelse, at det fik kontorchefens signatur uden en eneste ændring. Jeg forstod, at jeg var accepteret.

En væsentlig del af mit arbejde bestod i at ekspedere folk, der kom for at få attest fra deres forsørgelseskommune for ikke at have modtaget urefunderet fattighjælp i de sidste 5 år. En sådan attest skulle mænd dengang præstere for at kunne blive gift. I de fleste af disse sager var der ingen videre vanskeligheder. Men der var et forhold, som undertiden kunne blive penibelt. Når man efter at være bleven voksen ikke havde boet 5 år i træk i samme kommune, var man forsørgelsesberettiget i fødekommunen, hvis man var ægtefødt; var man født uden for ægteskab, var det derimod i den kommune, hvor moderen havde haft ophold på 10-måneders dagen før fødslen. Derfor blev jeg nødt til at spørge om ægte fødsel. For den, der kunne svare ja, gjorde dette naturligvis ikke noget; men det skete, at de, der måtte svare nej, blev vrede, undertiden meget vrede. Jeg husker navnlig en officer i uniform, der blev så flintrende gal i hovedet, så det var helt uhyggeligt. Men jeg kunne jo ikke ændre lovbestemmelserne.

Et andet forhold, som kunne irritere de attestsøgende, var, at det normalt varede en uge, inden de fik attesten. Ved hver sags ekspedition var 5 tjenestemænd medvirkende, en af dem endda to gange. Efter kontorreglen »rent bord hver dag ved kontortidens slutning« gav det 5 à 6 dage + en søndag + en dag til postvæsenet, tilsammen altså ca. en uge. Når det gjaldt noget virkeligt for den pågældende, kunne jeg fremskaffe attesten meget hurtigere; så måtte jeg selv gå rundt med sagen til de 4 andre. Men det tog mig tre gange så lang tid som en

normal ekspedition, og – hvad der mindst var lige så galt – det bragte afbrydelse og forstyrrelse for de andre 4. Hvis det skulle være reglen, ville ekspeditionen altså kræve mere arbejdskraft, dvs. blive dyrere og desuden blive usikrere; det kunne være mange penge, der stod på spil, hvis en anden kommune fik udgifter ved, at vi udstedte en gal attest. Så det måtte kun være i undtagelsestilfælde, at der blev gjort afvigelse fra den sædvanlige forretningsgang. Holdt vi ikke fast ved det, ville resultatet uvægerligt blive, at klokkerkontorerne gav de vordende brudgomme den besked, at henvendelse på rådhuset hastede det ikke så meget med; man kunne såmænd godt få attesten ekspederet med det samme. – Det gav mig et første indblik i den bestandige konflikt mellem borgernes berettigede krav på hurtig ekspedition og kontormæssig vel tilrettelagt ekspedition. Hos begge parter kan der være tilbøjelighed til at gøre sig overdrevne forestillinger om, hvad der er berettiget. Nu kræves der lykkeligvis ikke mere fattigattest for at blive gift.

Endnu en belæring fik jeg ved behandling af fattigattesterne: man skal være forsigtig med, hvad man fortæller hjemme! Fra min kontor-stol fik jeg et temmelig omfattende overblik over de københavnske bryllupper, og bryllup er jo i almindelighed ikke nogen hemmelighed; normalt lyses der, som bekendt, forinden til ægteskab. Så da en ung læge, hvis familie en kusine af mig havde nær tilknytning til, en dag møder hos mig for at få fattigattest, opfatter jeg det som godt nyhedsstof og bringer det til torvs samme dag ved middagen hos min mor-mor, hvor også min kusine var til stede. Men det skulle jeg ikke have gjort. For hun bragte samme eftermiddag nyheden videre til en af lægens søstre, og så lå der et hus! Det var en forbindelse, som i høj grad var imod familiens ønske, og lægen havde holdt skjult for de andre, at brylluppet nu skulle foregå; det skulle have været præsenteret som et *fait accompli*. Nu var det spoleret, og det var min skyld. I flere uger derefter gik jeg i ængstelse for, at lægen skulle gå til aviserne med sagen; dem havde både han og hun nær tilknytning til. Havde han gjort det, eller var han blot gået til borgm. Jacobi, havde det været en slem sag for mig. Men det gjorde han ikke, og efterhånden forstod jeg, at faren var drevet over, og åndede lettet op. Erindringen blev imidlertid tilbage, og jeg har måske nok senere i livet trættet mine medarbejdere ved for ofte at fortælle dem om denne episode til skræk og advarsel.

Fattigatterne var imidlertid ikke mit eneste arbejde; der var meget andet, der hørte til min plads, og i ferierne måtte man vikariere for de andre. Jeg måtte blandt andet vikariere for Behrend, der havde sagerne om kommunens børneanbringelser. Det førte til, at jeg fik en honorarlønnet ekstrabeskæftigelse ved kommunens værgeråd, forløberne for det nuværende børneværn.

Den første lov om disse forhold trådte i kraft den 1/10 1905. Der blev ansat en overinspektør for børneforsorgen, men ellers var det meningen så vidt muligt at undgå tjenestemandsansættelser. Værgerådets formænd og medlemmer var ulønnede; den fornødne medhjælp skulle være honorarlønnet. For overinspektionens vedkommende blev dette ordnet med formiddagsstillinger for ministerielle assistenter og fuldmægtige. For Københavns Værgeraads vedkommende oprettedes der et fælleskontor med eftermiddags- og aftentjeneste; det fik Behrend til leder, og medarbejderstaben rekrutteredes til at begynde med hovedsagelig fra kommunen. Blandt dem, der antoges til honorarlønnet tjeneste her, var også jeg.

Det var et arbejde, som i mange henseender var beslægtet med arbejdet i forsørgelsesvæsenet. Gennemgående var miljøet dog vanskeligere og sørgeligere her end i forsørgelsesvæsenet; fattigdom var der begge steder, men karakterbrist og ligefrem forbryderiskhed spillede i en ganske anden grad ind her. Det var til tider frygteligt at høre og læse om, og så at vide, at det var børn, der levede midt i alt dette! Det var ikke underligt, at værgerådene, for hvis medlemmer det ofte var ganske nyt at stifte bekendtskab med sådanne forhold, til at begynde med vistnok gik for vidt i at fjerne børn fra deres hjem og anbringe dem andetsteds.

Arbejdet i marken var for øvrigt ikke her – som i sin tid i 9de fattigdistrikt – min sag; det besørgedes af medlemmerne selv eller af politiet; det var hovedsagelig det kontormæssige, jeg skulle varetage. Der var heri en del jura; det var en ny lov, der skulle indarbejdes, og det rejser altid tvivlsspørgsmål. Her fik jeg udmærket vejledning hos de værgerådsformænd, hvis sekretær jeg var. For en stor del var dette yngre dommere, der var på vej til overret og højesteret. Jeg havde en tid som formand assessor Axel Petersen, der havde skrevet en kommentar til værgerådsloven, inden den endnu var trådt i kraft, og som ofte

drøftede problemerne med mig; min sidste formand var den senere højesteretsdommer Chr. Riise, som jeg kom til at holde meget af.

Foruden den juridiske formand, der beskikkedes af ministeriet, bestod hvert værgeråd af en præst, en læge, en kommunelærer eller -lærerinde og et eller nogle få politisk valgte medlemmer. Der var i almindelighed et fortrinligt samarbejde. Når præsten og en rød gasværksarbejder i fællesskab fik en sag overdraget og sammen gik ud og så på hjemmet, blev de næsten altid enige om, hvad de ville foreslå rådet at gøre; var der meningsforskel, var den altid saglig begrundet og ikke politisk forhåndsbestemt. For et menneske med mit temperament var dette meget opmuntrende, og det underbyggede en tro på samarbejdets muligheder.

Min dag var nu fuldt optaget; jeg havde snarest for meget at gøre og kunne derfor ikke mere få tid til den nationaløkonomiske og juridiske læsning, jeg havde drevet om eftermiddagen på Borchs kollegium. Jeg følte mig derfor forpligtet til at renoncere på kollegiet, og jeg flyttede hen i en lille stuelejlighed i Bredgade 6, nedenunder min mormors lejlighed. Jeg troede, at min livsbane var lagt fast på det område, som man nu kalder det sociale, og jeg befandt mig egentlig vel derved. Dog generede det mig, at udsigterne til forfremmelse i magistraten var så ringe. N. P. Nielsen og jeg gav os en aften til at undersøge ved hjælp af dødelighedstavler, hvor mange år vi måtte regne med at der ville hengå, inden vi på normal måde kunne blive fuldmægtige; det viste sig at være 20 år. Og dengang var oprettelse af nye stillinger noget uhyre sjældent, og borgm. Jacobi var ikke just hidsig efter at kaste sig ud i den slags; han var, som jeg før har nævnt, en sparsommelig mand. Lidt ubehag voldte det mig oså, at jeg var kommet noget i klemme med hensyn til Behrend. Hans stilling som min foresatte på værgerådskontoret gjorde det vanskeligt for mig at sige nej, når han på rådhuset bad om min kollegiale hjælpsomhed. Jeg tror nok, jeg med rette kan sige, at han trak lovlig store vekslers på mig, og der syntes at være vækst i det.

Overgang til hovedbogholderiet

Så skete det pludseligt og ganske uventet, at jeg blev rykket ud af den sociale bane og flyttet over til hovedbogholderiet. Det kom ved et til-

fælde. Jeg havde bevaret en personlig tilknytning til Schaarup fra min ekstraskrivertid, og da han i foråret 1906 var bleven forfremmet til fuldmægtig, gik jeg over for at lykønske ham, og samtidig hilste jeg på kaptajn Jessen. I de samme dage var den mand, der fulgte næst efter Schaarup, assistent Malon, bleven forfremmet til en stilling ved St. Hans Hospital. Mens nu kaptajnen og Schaarup og jeg står og taler sammen, ryger det pludselig ud af kaptajnen – sikkert uden at han forinden havde skænket det en tanke – »Vil De ikke være Malons efterfølger?« Jeg slog det hen; jeg var jo nu placeret andetsteds, og lønforskellen mellem Malons stilling som assistent af 1. klasse og min som assistent af 2. klasse var ikke af nogen større betydning. Men kaptajnen trængte ind på mig og kom senere over på mit kontor for at forklare mig, at hovedbogholderiet var en institution i fremgang og at der lå et forslag på borgm. Jensens bord, hvorefter kontoret ville få en helt anden placering, og hvor Malons hidtidige stilling ville blive ændret til en fuldmægtigstilling. Kort sagt, han ville åbenbart meget gerne have, at jeg skulle søge stillingen, og jeg lovede at tænke over det.

Jeg kunne godt lide kaptajnen og endnu bedre Schaarup. Jeg vidste, at borgm. Jensen var en betydelig mand og at alt tydede på, at fremtiden var hans. Jeg mente, at regnskabsvæsen lå godt for mig, og beskæftigelse med tal havde altid moret mig. Jo mere jeg tænkte over sagen, jo mere fristede tilbudet mig. Så ville jeg også komme ud af klemmen med Behrend med det samme. Men jeg var borgm. Jacobi tak skyldig, først fordi han havde taget mig ind i tjenesten, og så fordi han havde flyttet mig ind på rådhuset. Jeg syntes, jeg måtte søge en slags tilladelse fra ham; herved kunne jeg tillige byde ham en lejlighed til, hvis han ville, at give mig et tilsagn, som kunne holde mig tilbage i forsørgelsesvæsenet. Jeg gik derfor til ham, og han var venlig nok til at udtale beklagelse over muligvis at skulle af med mig; men han frarådede ikke, bekræftede tværtimod, at borgm. Jensens afdeling var den, hvori der var mest fremtid; og tilsagn om snarlig befordring i forsørgelsesvæsenet udeblev ganske. Jeg besluttede mig da til at tage imod kaptajnens tilbud, søgte foretræde hos borgm. Jensen og fik omgående min beskikkelse fra 1. i næste måned at regne. Men så blev borgm. Jacobi alligevel vred; han gjorde gældende, at jeg kunne ikke gå uden 3 måneders opsigelse, så det måtte jeg få lavet om. Jeg var ked af at måtte komme med dette til kaptajn Jessen og ængstelig for, at

borgm. Jensen skulle lægge mig til last, at jeg ikke havde den fornødne tilladelse til straks at tiltræde. Men det fik jeg nu let absolution for; kaptajnen fik kompliment af borgm. Jensen, fordi han kom med en mand, som man ikke så let ville give slip på der, hvor han var. Og så blev min beskikkelse simpelt hen rettet tre måneder frem, til den 1/9 1906.

Det første større arbejde, jeg fik at gøre med i hovedbogholderiet, var udarbejdelsen af kommunens budgetforslag for det kommende finansår. Materialet hertil fik vi for størstedelen fra andre institutioner og magistratsafdelinger; først når det alt sammen var samlet, kunne strengen trækkes og den sidste sammentælling foretages, og først derefter kunne man gå i gang med det vigtigste budgetarbejde: at få begge ender bukket sammen, så der blev balance mellem udgifter og indtægter. Og alt dette skulle være færdigt til bestemt tid, fordi der i de gældende bestemmelser var fastsat en dato, inden hvilken det trykte forslag skulle ligge på borgerrepræsentationens bord. Hvis der nu blot var en enkelt del af materialet, der ikke kom, kunne vi ikke slutte af og altså ikke blive færdige. Og det var der netop det år; vi havde ikke fået det afsnit, der omfattede kommunens tilskud til en række foreninger m. v.; det var fra magistratens 1. afdeling, vi skulle have det, og det var afdelingens sekretariatschef, kontorchef Lassen, der personlig sad med sagen og ikke kunne blive færdig med den. Han var en meget dygtig mand, men var født under Frederik VI og åndeligt hørende hjemme i enevældens tid; hensyn til borgerrepræsentationen og dens rettigheder var ikke noget, der trykkede ham. Da jeg nu gik til ham og foreholdt ham nødvendigheden af, at vi fik hans bidrag omgående, fik jeg først et faderligt nej, det kunne ikke lade sig gøre; da jeg alligevel insisterede, fik jeg – endnu i en venlig tone – et langt og instruktivt foredrag om Talleyrands formaning til sine unge medhjælpere: pas trop de zèle; men da heller ikke dette bed på mig, og jeg stadig insisterede, hørte det patriarkalske op, og det blev den anden side af enevælden, der kom til at vende ud. Jeg måtte gå med uforrettet ærinde; det måtte nu blive en borgmestersag.

For borgm. Jensen forelå der imidlertid en anden og alvorligere sag. Der var sket den store malør, at det havde vist sig, at der var en fejl på ca. ½ million kroner i kommunens nylig offentliggjorte regnskab for

1905/06, hvilket dengang var mange penge. Det var i sig selv kedeligt; det blev yderligere slemt derved, at »Politiken« og »Socialdemokraten« havde benyttet den stedfundne regnskabsaflæggelse til at fremhæve, i hvor høj grad valget af J. Jensen havde været berettiget, og hvor ganske ubegrundet borgerskabets mistillid til den forhenværende malersvends evne til at administrere havde vist sig at være. Når det nu kom frem, at der var fejl i regnskabet, ville der blive en vældig opstandelse. Kaptajn Jessen gik straks den eftermiddag, fejlen blev opdaget, op til borgmesteren og fortalte ham om den. Mod sædvane kom borgmesteren ganske ud af ligevægt; han smed en blå blyant, som han sad med i hånden, hen i et hjørne af stuen og tordnede løs mod kaptajnen: »Al den prestige, De har haft, har De tabt.« Næste dag dirrede vi alle af nervøsitet. Kaptajnen var til langvarig konference hos borgmesteren om fejlens berigtigelse og det næste års budget. Så ringer det på hustelefonen, og jeg tager den: »Det er borgmesteren, vil De komme op til mig!« Beklemt gik jeg op til ham, og der fik jeg stukket nogle lange nicifrede kolonner ud: »Vil De tælle dem sammen her med det samme!« Det gjorde jeg, lidt skræmt og usikker, men det kom da til at stemme, og jeg blev straks efter permitteret. Da kaptajnen kom tilbage til kontoret, fik vi at høre, at han og borgmesteren havde stået og talt nogle vigtige tal sammen og i deres nervøsitet ikke kunnet få det til at passe. Så siger borgmesteren: »Kaptajn, nu er både De og jeg nervøse; lad os få Deres unge mand herop; han kan da ikke være pågået af dette, så han må da kunne tælle rigtigt!« Hvad der altså også lykkedes mig, men kun lige til. Borgmesteren var åbenbart ikke på det rene med, i hvilken udstrækning nervøsitet på højeste sted breder sig til omgivelserne. Jeg havde jo tilmed besværlighederne med at få budgettet samlet. Men borgm. Jensen var for øvrigt meget hurtigt kommet sig af den øjeblikkelige bestyrtelse fra dagen forud. Han klarede hele sagen med bravur og benyttede – med fuld ret – den stedfundne fejltagelse til en begrundelse af nødvendigheden af den ændring af hovedbogholderiet til et direktorat, som der allerede forelå forslag om. Og kaptajnen fik sin prestige tilbage, og også mine budgetvanskeligheder blev klareret; borgm. Jensen gik selv over til borgm. Dybdal i magistratens 1. afdeling og fik presset det manglende bidrag frem, og trykkeriet fik pålæg om ekstra anspændelse, så budgetforslaget kom rettidigt til borgerrepræsentationen.

Den 1. juli 1907 trådte nyordningen i kraft. Hovedbogholderikontoret blev ændret til Direktoratet for Stadens Hovedbogholderi og Revision. Kaptajnen blev direktør, Schaarup ekspeditionssekretær og jeg fuldmægtig.

Det havde været et begivenhedsrigt år tjenstlig set. For mit private og personlige liv var året også meget betydningsfuldt. I januar 1907 blev jeg forlovet med Elisabeth Helweg-Larsen, og den 27. juni samme år viiede hendes far, stiftsprovst V. Helweg-Larsen os i Viborg Domkirke. Vi flyttede ind i en yndig kvistlejlighed i Nybrogade, lige for Stormbroen; min kone havde fundet den og indrettet den ualmindelig smukt og hyggeligt.

Fem år var der gået siden den dag, da jeg stod på Frue Plads og tog afsked med mit gamle liv. Det havde været lange år, og mangen en gang havde jeg været mismodig og troet, at jeg måtte indstille mig på resignation. Men det var gået godt, over forventning godt. Selv havde jeg lagt kræfterne i, men med tak erkendte jeg rigtig nok også, at mennesker havde været gode og hjælpsomme mod mig, og at heldet i afgørende øjeblikke havde tilsmilet mig. Da jeg begyndte i kommunens tjeneste, tænkte jeg mig nærmest, at det var noget i retning af filantropisk virksomhed, jeg gik ind til, og da filantropi er lidt i familie med den teologi, som jeg kom fra, var der noget i det, som tiltalte mig. Men det var nu en misforståelse, både på den ene og på den anden måde. Administration, også forsørgelsesvæsenets administration, er noget andet end filantropi, og for mine anlæg passede administration meget bedre end filantropi. I løbet af de 5 år, der var gået, var jeg vokset mere og mere ind i den offentlige administration; den fik min fulde interesse og lagde beslag på al min evne. Og nu, da jeg var bleven fuldmægtig og havde al udsigt til, når Schaarup blev kaptajn Jessens efterfølger – Jessen var dengang 65 år – selv at få Schaarups stilling, som til den tid kunne påregnes at være ændret til en kontorchefstilling, ja så måtte jeg erkende, at skønt jeg var brudt af fra den bane, min ungdoms studium sigtede imod, var det lykkedes mig at nå frem til en plads i tilværelsen, som jeg havde god grund til at være tilfreds med. Og så var jeg nu også bleven lykkelig gift.

Jeg var glad, og jeg så fremtiden i møde med fortrøstning.

Begyndende arbejde med lønsager

Da jeg begyndte min tjeneste i hovedbogholderiet, eksisterede der ikke noget organiseret kommunalt lønningsvæsen i magistratens 2. afdeling. Der skulle naturligvis hver måned anvises lønninger og pensioner; det besørgede hovedbogholderiet, som også beregnede de ny tilkommende pensioners størrelse. Enkeforsørgelsessagerne tog magistratens 2. afdelings sekretariat sig af. Men så var der under normale forhold ikke flere forretninger; og forelå der noget ekstraordinært – lønreformer eller ganske specielle sager – passede borgmesteren det selv, med den hjælp, han i hvert enkelt tilfælde udvalgte sig.

I de nærmest foregående år havde der været en del ekstraordinært på dette område. Borgm. Jensen, der var bleven valgt i foråret 1903, havde fået gennemført nogle lønforhøjelser og nye regler om løn under sygdom m. m. Til det hermed forbundne arbejde havde han næppe fået nævneværdig bistand fra sit sekretariat, der på det daværende tidspunkt var meget svagt bemandet. Blandt dets personale var der ganske vist en dygtig yngre mand, cand. jur. Simon Koch. Men han havde i forvejen et meget stort arbejde i sekretariatet; jeg husker, at jeg en dag kom til ham med et eller andet og begyndte med at spørge ham, om det var hans sag eller jeg skulle henvende mig til en anden. »Kom kun til mig, for når noget skal gøres her i sekretariatet, så er det altid mig, der må gøre det«; det var det svar, jeg fik, og det traf næppe meget ved siden af. Men der er grænser for, hvad en enkelt mand kan overkomme; tilmed havde Koch stærke interesser uden for tjenesten; han var forfatter og skrev netop i disse år nogle af sine betydeligste værker. Det var derfor ikke mærkeligt, at borgm. Jensen søgte bistand til lønsagerne andetsteds, og det var heller ikke mærkeligt, at det blev fra hovedbogholderiet.

Dettes chef, kaptajn Jessen, var søn af den fra krigen 1848–50 bekendte Batteri-Jessen og havde i sin ungdom fået den normale officersuddannelse, var bleven løjtnant og havde som sådan været med i 1864 (det bragte ham senere kaptajnstitlen). Men hærreduktionen i 1867 ramte ham, og han søgte og fik da en stilling i kommunen og begyndte tillige i morgen- og aftentimer at undervise i matematik på N. Zahles skole. Da stillingen som kontorchef i hovedbogholderiet i 1900 blev ledig, tilbød borgm. Borup ham den, men fik afslag, fordi Jessen ikke mente at have kvalifikationer til at magte denne stilling. Borgm. Bo-

rup havde imidlertid ingen anden til stillingen og pressede derfor på for at få Jessen til at overtage den. Det lykkedes også, men Jessen stillede det vilkår, at den unge Schaarup, der kun havde været få år i kommunens tjeneste og endnu læste til cand. polit.-eksamen, straks skulle udnævnes til assistent af 1. klasse og tage del i kontorets ledelse. Så blev Jessen kontorchef af titel og løn, og Schaarup i realiteten. Ja, sådan omtrent fortaltes historien, naturligvis med lidt variation efter fra hvilken side den blev fortalt. Men i hovedsagen var den rigtig nok; det var Schaarups dygtighed og Schaarups vilje, der prægede kontoret lige fra først af. Dog var der et afgørende punkt, hvor kaptajnens indsats var uomtvistelig: Jessen stillede straks efter borgmestervalget i 1903 sig og sit kontor til fuld rådighed for den nye borgmester, slog dørene op for ham på vid gab. Det var ikke alle de overordnede embedsmænd i magistratens 2. afdeling, der gjorde det samme; det var ikke så let på en studs at skulle omstille sig fra at have en gammel konservativ konferensråd som foresat til at ledes af en forholdsvis ung socialdemokrat; selv om borgm. Jensen gjorde overgangen blid, tog det sin tid for de fleste. Men Jessen var straks rede, og det glemte borgm. Jensen ham aldrig (bortset fra det øjeblik jeg foran har omtalt). Borgmesteren tog dog aldeles ikke fejl af situationen; han var fuldkommen på det rene med, at det var Schaarup, hvis indsigt og arbejdskraft han måtte tage i anvendelse i den store sag om en ændret regnskabsform, som han kort efter sin tiltræden tog fat på.

Der var altså et nært forhold mellem borgmesteren og hovedbogholderiet, og det var ganske naturligt, at han henvendte sig der om den bistand, han trængte til på lønområdet. Til at begynde med var det for øvrigt ikke ret meget; borgmesteren gjorde næsten hele arbejdet selv; det var hovedsagelig hjælp til beregning af omkostninger, som borgmesteren nogle gange havde skullet have. Det arbejde havde min forgænger, assistent Malon udført, og det havde været til borgmesterens fulde tilfredshed.

At noget lignende kunne falde i min lod, måtte jeg være forberedt på. Men at behandlingen af lønsager og i det hele sager om personalets vilkår skulle blive min skæbne, det anede ingen af os dengang, kunne ikke ane det. Det begyndte imidlertid allerede få måneder efter, at jeg var blevet overflyttet til hovedbogholderiet.

Der var opstået spørgsmål om forståelsen af nogle af de nye bestemmelser, som borgm. Jensen havde fået gennemført. En tid tumlede borgmesteren selv alene med spørgsmålene; men en skønne dag blev jeg kaldt op til ham og fik udleveret nogle sager med anmodning om at se på dem og komme med en betænkning om dem. En af disse sager drejede sig om nogle andragender fra tjenestemænd, der var blevet sprunget forbi i lønanciennitet af yngre, som havde gjort ganske samme karriere som de, kun på et senere tidspunkt og derfor under de nylig vedtagne gunstigere regler. Det, der var passeret, betød en utvivlsom uretfærdighed imod de oversprungne; men at give de nye regler fuld tilbagevirkende kraft lå ganske uden for forudsætningerne for vedtagelsen og ville blive en dyr historie; jeg foreslog så at gå en mellemvej og at lade dem, der faktisk blev sprungne forbi, rykke op ved siden af springerne. Der kunne indvendes adskilligt imod denne løsning, men dens økonomiske virkninger kunne overses og var begrænsede, og med den var brodden taget af klagerne. Borgmesteren tog sagen i den samlede magistrat, og her stod man noget usikker over for den; de fire borgmestre enedes så om at holde et aftenmøde på borgm. Jensens kontor til drøftelse af sagen. Til dette møde anmodede borgmesteren mig om at komme til stede. Med nogen spænding mødte jeg op. Jeg vidste, at Malon også undertiden havde været tilsagt til møder, men han havde siddet ude i forværelset, hvor borgm. Jensen lejlighedsvis kom ud og spurgte ham. Var det det samme, jeg var tilkaldt til, eller skulle jeg deltage i borgmestrenes møde? Det viste sig at være det sidste; borgm. Jensen kaldte mig ind og anviste mig plads ved sin side, og så sad jeg unge mand der ved det grønne bord, alene med de fire borgmestre. Jeg placerede mig på den yderste spids af stolen, rank som et lys og med armene ind til kroppen, og var meget betaget af situationen. Men så begyndte forhandlingen, og borgmestrene var meget elskværdige, både de to etatsråder fra den gamle tid og de to nye ikke betitlede. Efterhånden fik jeg sat mig naturligt på stolen og blev min generthed kvit; når der skulle debatteres, følte jeg mig på hjemmebane. Det endte med, at borgmestrenes betæneligheder blev overvundne, og at de godkendte mit forslag.

Da jeg gik hjem den aften, var jeg i højt humør; jeg forstod, at dette var en begyndelse, som kunne føre til mere; at jeg havde grund til at vente, at jeg ville blive brugt. Og det blev jeg. Det blev nemlig nu en

fast praksis, at borgm. Jensen sendte alle sager om løn og andre personalevilkår ned til mig til udtalelse, og jeg fik temmelig hurtig en fast form for mine betænkninger: først referat af den foreliggende sag; derefter belysning af spørgsmålet ud fra bestemmelsernes ordlyd, foreliggende fortilfælde og sagens natur; så udredning af konsekvenserne, især de økonomiske; og til slut min indstilling – altid en indstilling til at vedtage eller forkaste. Det var ikke det mindst vigtige, at betænkningen sluttede med en bestemt indstilling, ikke blot med at fremsætte pro et contra og så lade spørgsmålet om, hvad der skulle vælges, stå åbent. I begyndelsen afgav jeg mine betænkninger som håndskrevne notater, uden underskrift; efter nogen tids forløb gik jeg over til at få dem maskinskrevne; til sidst fik jeg kaptajn Jessens underskrift. Egentlig betragtede både han og jeg mit arbejde med lønsagerne som et slags privat mellemværende mellem borgmesteren og mig; men han ville nu alligevel ikke have accepteret, at jeg lod sagerne gå uden om ham og selv underskrev dem; til gengæld gjorde han aldrig nogen indsigelse, men underskrev alt, hvad jeg forelagde ham. Han havde for øvrigt fundet et historisk billede, som han holdt af at anvende på forholdet mellem sig og Schaarup og mig. »Jeg er kejser Wilhelm og De, mine herrer, er Bismarck og Moltke«. Det var jo meget smigrende for Schaarup og mig – og heller ikke nogen dårlig placering for kaptajnen selv.

Af sagerne i den første tid var der særlig mange, der handlede om løn under sygdom. Magistraten havde udstedt et regulativ herom, og det viste sig, at der var forskellige vanskeligheder ved gennemførelsen af dettes bestemmelser. Bl. a. voldte det vanskelighed, at sygedagenes antal ikke registreredes ens over hele kommunen. Det almindelige var, at man talte dageantallet fra sygemeldingsdag til raskmeldingsdag og altså medtog både arbejdsdage og fridage. Men for læreres og lærerinders vedkommende havde man kun oplysning om forsømte skoledage, og da skoledagene kun udgjorde ca. to tredjedele af årets samlede dage, ville en umiddelbar sammenstilling med det øvrige personalesygedageantal blive misvisende, både i statistikken og når talen var om, hvor længe der kunne ydes sygeløn. Herom forhandlede jeg med skolevæsenet, for hvilket Sophus Bauditz dengang var direktør. Det viste sig umuligt at ændre registreringsmåden, og udjævningen

måtte da finde sted ved at medtage en konstrueret ferie- og fridags-sygelighed, hvorved man gik ud fra, at helbredstilstanden er den samme på ferie- og fridage som på skoledage. Bauditz syntes ganske vist at have nogen tvivl. »Lærerindernes helbred i ferierne er – *Gud være lovet* – bedre, end man kunne frygte,« udbrod han med kraftig betoning af de understregede ord. Et smil i øjenkrogen viste dog, at det i øjeblikket snarere var forfatteren af »Krøniker i Garnisonsbyen«, der talte, end Københavns skoledirektør. Det endte da også med, at der blev fuld enighed om, hvorledes det undervisende personales skole-sygedage skulle omregnes til kalender-sygedage.

Hvad sygestatistikken angik var det for øvrigt kun kort tid, at jeg havde med dens udarbejdelse at gøre. Det eneste naturlige var, at kommunens statistiske kontor overtog den, og det skete da også efter få års forløb. Da jeg langt senere kom ud i en polemik om mænds og kvinders sygelighed, var det en stor fordel for mig, at grundlaget for diskussionen var tal, som man i hvert fald ikke kunne gøre mig ansvarlig for.

I foråret 1908 blev der nedsat et fællesudvalg (dvs. et udvalg, hvori både magistratsmedlemmer og medlemmer af borgerrepræsentationen har sæde) til behandling af kommunens lønninger. Staten havde fået nye lønningslove både for de store civiletater og for lærere og lærerinder, og det blev i den anledning nødvendigt at revidere hele kommunens lønsystem. For dette udvalg blev jeg sekretær.

Samlingen af tjenestemændene i store hovedorganisationer var dengang kun i sin vorden, og forhandlingsret begyndte først at blive noget, man måtte regne med, da det første ministerium Zahle i 1910 havde givet sådan ret til stats-tjenestemænds-organisationer. Men andragender kunne kommunens organisationer – både store og små – indsende, og det havde de i udstrakt grad benyttet sig af. En af mine første opgaver blev at udarbejde en fortegnelse over alle disse mange andragender med angivelse af, hvad deres imødekommelse ville koste. Og så deltog jeg naturligvis i møderne, der var mange og strakte sig over et halvt års tid. Her lærte jeg de ledende borgerrepræsentanter at kende, både borgm. Jensens partifæller og de andre partiers folk. Leder af de konservative var overretssagfører Carl Becker. Han bad mig en dag komme over til sig på sit kontor, fordi der var forskellige

oplysninger, han gerne ville have mig til at fremskaffe. Jeg spurgte naturligvis først borgm. Jensen, men han blev vred på Becker. »Becker kan få alle de oplysninger, han vil have; men det er mig, han skal bede om dem, og mig han skal få dem af. De må ikke gå til ham, jeg skal selv ringe til ham.« Det endte dog meget fredeligt; da borgmesteren havde talt med Becker, gav han mig carte blanche til at være til Beckers disposition på vilkår, at jeg holdt borgmesteren underrettet om Beckers spørgsmål, og at enhver skriftlig oplysning blev fremsendt gennem borgmesteren. Becker var en meget loyal oppositionsleder, der efterhånden kom til at stå i et særdeles venligt forhold til borgm. Jensen; de stillede vilkår var derfor nemme at opfylde, således at jeg godt kunne tale frit med Becker. Det viste sig at være en ikke uløselig opgave at tjene under den socialdemokratiske borgmester og dog tilige være til rådighed for de andre.

Som sekretær fik jeg det hverv at koncipere forslagene, naturligvis efter de direktiver, som fremgik af forhandlingerne i fællesudvalget, men alligevel med en vis frihed. På den måde kom jeg nødvendigvis til at føle noget af et forfatteransvar over for de nye bestemmelser, – et ansvar, som i den kommende tid skulle brede sig til hele kommunens kompleks af personaleregler, fordi de efterhånden næsten alle var konciperet af mig. Men selve betænkningen tror jeg nok, at borgm. Jensen endnu denne gang selv skrev det meste af. Senere blev også konciperingen af betænkningen en selvfølgelig sekretæropgave.

Når forslag og betænkning var gennembehandlet i fællesudvalget, skulle sagen efter den foregående tids praksis være færdig til forelægelse for kommunalbestyrelsen. Efter den praksis, som senere blev den almindelige, manglede endnu to led, nemlig indhentelse af institutionschefernes udtalelser og forhandling med tjenstemandsorganisationerne. Tiden var, som foran nævnt, endnu ikke inde til det sidste, og til det første var formerne endnu ikke tilvejebragt. Men borgm. Jensen fandt det ikke rigtigt at bringe sagen frem uden først at have været i kontakt med institutionscheferne, og han valgte så den udvej at pålægge mig at gå rundt til dem og mundtlig og i fortrolighed gøre dem bekendt med forslagene og høre, hvad de måtte have at bemærke til dem. Det var jo, set med senere tiders øjne, en noget primitiv fremgangsmåde. Men institutionscheferne følte det – med rette – som en hensyntagen til dem, og jeg blev overalt godt modtaget. Særlig husker

jeg besøget hos politidirektør Eugen Petersen. Han var i høj grad en mand af den gamle skole, og der havde tidligere været talrige konflikter mellem ham og det voksende demokrati. Det var derfor ikke uden betænkelighed, at den fuldmægtig, der var politiets forbindelsesofficer med kommunen, førte mig ind i løvens hule. Men alt forløb på bedste måde. Den gamle herre var strålende, og ved afskeden fik jeg hilsen og tak med til borgm. Jensen. »Og han bød Dem jo sidde! Jeg har skam aldrig siddet ned inde hos politidirektøren!« udbrød fuldmægtigen, da vi kom ud. – Min egen chef, kaptajn Jessen, havde jeg derimod et uheld med i denne forbindelse. Til min rundgang til institutionscheferne havde borgm. Jensen givet mig en skriftlig bemyndigelse ved en påtegning på sagen, og denne formulerede han – afvigende fra sin mundtlige anmodning til mig – således, at det var direktoratet for stadens hovedbogholderi, der anmodedes om osv., ikke fuldmægtig Jespersen. Nu havde jeg slet ikke gjort kaptajnen bekendt med forhandlingerne i udvalget og dets forslag; jeg var ærlig talt bange for, at han ikke kunne holde tæt. Hvis jeg nu viste ham denne påtegning, kunne det ikke undgås, at han fik dokumenterne med og dermed kendskab til det hele. Jeg valgte derfor efter samråd med Schaarup kun at fortælle ham, at borgmesteren havde bedt mig gå rundt; dokumenterne lod jeg ligge i vort pengeskab. Men kaptajnen havde også nøglerne til skabet, og en dag han var derinde, falder hans øjne på den famøse påtegning: direktoratet for osv. Han tog sagen ind på sit kontor, og nu var den gruelig gal; jeg faldt i dyb unåde. Men som den rigtige kejser Wilhelms unåde imod hans betroede mænd hurtigt plejede at svinde bort, således gik det også her. Det varede ikke længe, så var det gamle forhold restitueret, og det er den eneste gang, jeg har haft noget udestående med kaptajnen. Men jeg lærte jo, at hvad der var stilet til direktoratet, måtte jeg ikke skjule for den, der i alt fald formelt var dettes chef. Og min ængstelse blev gjort til skamme; der sivede ikke noget ud.

Til sidst var sagen færdig. Forslagene blev vedtaget uden anden vanskelighed, end at de konservative gik imod de fleste af dem. Blandt undtagelserne var forslagene vedrørende det undervisende personale og sygeplejerskerne; i 1908 havde kvinderne fået kommunal valgret, og det måtte jo nødvendigvis ske, at de radikale tog alle lærerinde- og sygeplejerskestemmer.

Et efterspil fik sagen. Under udvalgsindstillingens behandling »i salen« (dvs. i møde i borgerrepræsentationen) fremkom rådmænd Philipson, der ikke havde været medlem af fællesudvalget, med forslag om, at man samtidig med, at man gav tjenestemændene den af forslaget følgende betydelige lønforhøjelse, skulle pålægge dem boligtvang, så de ikke længere måtte bo uden for Københavns kommunes grænser, og altså heller ikke på Frederiksberg eller nord for kommunegrænsen. Dette vandt stor tilslutning og mødte ringe modstand. Simon Koch skrev ganske vist en bidende artikel i »Politiken«, hvori han ironisk priste kommunalbestyrelsen for den glimrende ide til løsning af boligproblemet: de lejligheder, der nu stod tomme på grund af den overdrevne byggevirksomhed i de nærmest foregående år, kunne man fylde ved at pålægge tjenestemændene at flytte ind; når det senere blev galt i modsat retning, kunne man pålægge tjenestemændene at flytte ud af kommunen, og sådan kunne man blive ved, så der altid bevarede det rette forhold mellem antallet af lejligheder og lejere! Men Simon Kochs ironi bed ikke hverken på publikum eller kommunalbestyrelsen! forslaget blev vedtaget. Det hjalp heller ikke, at indenrigsministeriet nægtede sin stadfæstelse; så blev forslaget blot lavet om, så det alene kom til at angå, hvem man ville ansætte og forfremme, og det lå uden for – eller mentes at ligge uden for – hvad ministeriet havde kompetence til at blande sig i.

Mig personlig kom denne bestemmelse på tværs. Vor kvist i Nybrogade var ved at blive for lille til den voksende familie, og vi tænkte på at flytte ud nord for kommunegrænsen. Nu blev der sat en bom for dette. Desuden var det mig pinligt at mærke den i store dele af befolkningen almindelige uvilje imod embedsmænd og lærere, der fik luft ved denne lejlighed; i praksis havde den nye bestemmelse næsten udelukkende betydning for dem, idet kommunens »sølvsnore« næsten alle boede på kommunens grund. Da forslaget fremkom uden for fællesudvalget, var jeg fri for selv at skulle føre det i pennen eller overhovedet at have med dets gennemførelse at gøre. Men jeg fandt dog en lejlighed til at sige borgm. Jensen min mening om bestemmelsen, og det havde til følge, at borgmesteren midt i al sin travlhed tog sig en halv time til at forklare mig, hvorfor han var tilhænger af bestemmelsen. Det var, fordi den gode borger og dermed også kommunens embedsmand må være kommunalpolitisk interesseret, og hans interesse

må komme hans egen kommune til gode, ikke en konkurrerende nabokommune. Det lykkedes ikke borgmesteren at gøre mig til tilhænger af boligtvangen. Men det lykkedes ham at overbevise mig om, at i hvert fald hans motiver var rene, og at han ikke havde nogen glæde af at irritere et antal embedsmænd. Kort efter fandt min kone og jeg en hjørnelejlighed i Nørresøgade, og vi flyttede senere til det næste hjørne i samme gade og har været lykkelige over at bo der i resten af vort liv. Så for så vidt skadede boligtvangen mig ikke, og den blev for øvrigt ophævet en halv snes år senere. Men jeg havde nu ubehag ved hele denne sag.

Et andet efterspil fik lønreformen af 1908/09, og det var udelukkende behageligt for mig. For min virksomhed som fællesudvalgets sekretær fik jeg et honorar på 800 kr.; det var dengang ikke nødvendigt at lægge 80 % af beløbet hen til forøget skattebetaling i næste skatteår, men det udbetalte beløb var virkelig, med et bagatelagtigt fradrag, til rådighed til noget ekstra. Det gjorde det muligt for min kone og mig at realisere et længe næret ønske om en Italiensrejse; og så blev der endda råd til at købe Salmonsens Konversationsleksikon.

Den 1. august 1911 overtog Københavns kommune sporvejene, der hidtil havde været drevet af et privat aktieselskab. Det var et meget stort personale, der herved inddroges under kommunen, og det var nødvendigt at fremsætte et omfattende forslag om de vilkår, på hvilke overgangen skulle finde sted. Direktør Nørregaard, der havde ledet sporvejene under den private drift, fulgte med over i kommunens tjeneste. Det blev ham og mig, der i fællesskab skulle udarbejde dette forslag.

Samarbejdet med direktør Nørregaard blev for mig meget belærende, ikke blot ved tilvejebringelsen af overgangsforslaget, men overhovedet gennem al den tid, vi var sammen i kommunens tjeneste. Nørregaard var de klare og faste liniers mand. Det kom til at præge det forslag, vi udarbejdede; så vidt muligt blev ethvert spørgsmål, der kunne besvares nu, trukket frem til afgørelse, og det blev præciseret, hvilke spørgsmål der måtte udskydes til senere afgørelse, og hvorfor. Vi var selv godt tilfreds med forslaget, og det var også borgmester Marstrand, der førte det frem i borgerrepræsentationen. Det rørte os derfor ikke så meget, at den konservative opposition huggede løs på

det; det var ikke Becker, der førte ordet, men bl. a. Schovelin. Der var frit slag, fordi det konservative parti principielt var imod kommunens overtagelse af sporvejene. At sporvejtjenestemændene med hensyn til ret eller ikke ret til at strejke ikke blev stillet anderledes end andre tjenestemænd, og at der ikke blev forlangt sikkerhedsstillelse af konduktørerne, blev fremhævet som noget for forslaget ganske kompromitterende, og det blev i det hele omtalt som et komplet makværk. Det var imidlertid indlysende, at kritikken var politisk dikteret og ikke saglig. Den gjorde derfor ingen indtryk på borgm. Marstrand og det flertal, der stod bag ham. Forslaget blev da også vedtaget, så vidt jeg husker uden nogen ændring eller tilføjelse.

Men når sporvejene nu kom ind under kommunens regler, havde de – og da i første række deres direktør – et uafviseligt krav på at blive gjort bekendt med disse regler. Det blev herunder åbenbart – hvad der ikke kom mig overraskende – at disse regler hverken var så klare eller så udtømmende, som ønskeligt var, og som navnlig en mand af Nørregaards type måtte finde påkrævet. Men hvad der her trængte til rettelser eller tilføjelser, kunne og skulle ikke ordnes af og for sporvejene alene; det måtte gælde hele kommunen, og det måtte have sit samlingssted hos borgm. Jensen og den eller dem, hvem borgmesteren gav denne opgave.

Det gjaldt ikke alene tjenestemændene, men også lønarbejderne, som sporvejene havde en mængde af. De var ikke med i de første forslag om overgangsregler; der forelå i stor udstrækning overenskomster mellem sporvejsaktieselskabet og de forskellige fagforeninger; de måtte gælde, til de udløb eller blev opsagt. Men når de så skulle fornyes, ville Nørregaard ikke være alene om sagen; han ville have magistratens 2. afdeling med i vognen, have mig med som repræsenterende afdelingen; han ville have rygstød.

Nørregaard kom fra det private erhverv, hvor personalets krav om bedre vilkår havde sin modvægt i aktionærernes krav om dividende, og hvor Arbejdsgiverforeningen i påkommende tilfælde stillede sig bag et begrundet nej. Når den heraf fremgående støtte faldt bort ved overgangen til kommunen, måtte der sættes noget andet i stedet, og dette andet måtte være de finansielle hensyn, repræsenteret ved finansborgmesteren og hans medarbejdere. Nørregaard havde en meget stor respekt for borgm. Jensen personlig, både for hans vilje og

for hans evne. Det bidrog naturligvis til at øge hans tilbøjelighed til at arbejde for personalevæsenets centralisering under magistratens 2. afdeling, og det gode samarbejde, som han og jeg havde haft under udarbejdelsen af overgangsforslaget, var vel nok oprindelsen til hans ønske om, at jeg skulle være den ledende embedsmand på dette område. For øvrigt var vort gode forhold engang i begyndelsen nær ved at sprænges. Nørregaard havde gjort en indstilling og i en samtale lagt mig på sinde at støtte den, vel også fået det indtryk, at han havde overbevist mig. En nærmere overvejelse bragte mig imidlertid til en anden opfattelse, så min indstilling kom til at afvige fra hans, og forskellige omstændigheder bevirkede, at underretningen herom kom ham så sent i hænde, at afgørelsen allerede var truffen. Over dette blev han meget vred, og det varede en tid, inden vi på ny kom på talefod. Men interessefællesskabet mellem os var så stort, at han snart tilgav eller glemte; i virkeligheden var han jo også interesseret i, at jeg ikke efterhånden skulle få den etikette hæftet på mig, at jeg kun var Nørregaards talerør. Det gamle og af mig meget værdsatte forhold blev genoprettet.

Bevægelsen gik utvivlsomt i den af Nørregaard – og også af mig – ønskede retning. Da Schaarups stilling fra 1/12 1911 ændredes til en kontorchefstilling, blev jeg samtidig forfremmet til ekspeditionssekretær. Og den 19/12 1911 udsendtes et cirkulære om, at den samlede magistrat, for at fremme ensartethed i behandlingen af sager angående tjenestemænds rettigheder og forpligtelser overfor kommunen, havde besluttet, at der, når et spørgsmåls besvarelse ikke i og for sig er utvivlsom eller dog en simpel følge af tidligere afgørelser i analoge tilfælde, vil være at foretage henvendelse til magistratens 2. afdeling, for at denne afdeling kan udtale sig om sagen og, såfremt denne er af betydning udover det enkelte tilfælde, forelægge den for den samlede magistrat. Dette var ikke til at tage fejl af.

Det var den samlede magistrat, som var udnævrende myndighed for overordnede tjenestemænd, og beskikkelsesbrevene for Schaarup som kontorchef og for mig som ekspeditionssekretær var underskrevet af overpræsidenten, borgmestrene og vist også rådmændene. Jeg ville gerne aflægge takkebesøg hos overpræsidenten og de tre fremmede borgmestre, men så måtte Schaarup jo først gøre det samme, og al den

slags var ham inderligt imod. Men jeg fik ham da overtalt, så også jeg kunne gå min runde. Det var særlig overpræsidenten, jeg gerne ville hilse på; jeg havde ellers ingen lejlighed dertil. København havde for nylig fået ny overpræsident, den hidtidige stiftamtmand Jonquières. Jeg vidste, at borgm. Jensen lagde megen vægt på hans mening, og at overpræsidentens indflydelse i magistraten var betydelig. Det var mig derfor magtpåliggende at fremstille mig for ham og få et indtryk af, hvilken indstilling han havde over for centralisationen af lønningsvæsenet og min virksomhed ved dette. Havde jeg næret ængstelse, blev jeg beroliget. Overpræsidenten erklærede sig fuldkommen enig m. h. t. indholdet af det foran omtalte cirkulære af 19/12 1911, ja jeg tror endogså, han sagde, at han var den egentlige ophavsmand til det. Også over for mig personlig udtalte han sig meget venligt; jeg forstod, at jeg havde en støtte i ham. Det blev mig til hjælp netop i den nærmest herefter følgende tid.

I det hele og store havde centraliseringen af behandlingen af lønsager kun mødt ringe modstand. Simon Koch skrev på et meget tidligt tidspunkt en artikel med titlen »Regulativsygen« i kommunalforeningens organ Absalon; artiklens tendens fremgik af titlen, men den vandt ikke stor tilslutning. I magistratens 1. afdeling havde man nok tidligere – som jeg i et senere afsnit skal fortælle mere om – haft den opfattelse, at en afdeling, der havde nummer 1, ikke måtte lade sig noget sige af en afdeling med et lavere nummer, og rudimenter af denne opfattelse var vel stadig til stede. Men på det daværende tidspunkt var det ikke meget alvorligt ment. Efterhånden som tjenestemandorganisationerne fik større magt, blev trangen til ikke at stå alene over for dem – den trang, som var ledende hos Nørregaard og hos borgm. Marstrand – mere og mere udbredt.

Organisationerne begyndte nemlig nu for alvor at konsolidere sig og at arbejde på at få indflydelse. Af kommunens tjenestemænd var lærerne, lærerinderne, politistyrken, kedelpasserne og sygeplejerskerne organiserede i hver sin fagforening, medens næsten alle de andre var eller blev samlet i to hovedorganisationer, for »guldsnorene« Kommunalforeningen og for »sølvsnorene« Kommunalt Arbejderforbund. For alle disse organisationer, og i særdeleshed for de to sidst nævnte, måtte et ord som regulativsyge være fremmed; ret beset var netop det, de kæmpede for, at så meget som muligt blev fastlagt – efter aftale med

dem – i vedtægt og regulativer eller ligefrem i overenskomster. Herom ønskede de at forhandle med magistraten og den eller de embedsmænd, magistraten benyttede dertil, og nogen uvilje imod, at det blev mig, mærkede jeg i almindelighed ikke.

Men der var dog en organisation, hvorfra vinden blæste mig imod, og det var den, jeg selv var medlem af, nemlig Kommunalforeningen. En af dens ledende mænd, en tid dens formand, var ekspeditionssekretær i overpræsidiets R. Krause. Han blev senere radikal kommunalpolitiker, var derefter en tid i Transatlantisk Co.s tjeneste og blev til sidst politimester. Men på det daværende tidspunkt koncentrerede han sig om kommunens personalevæsen, og jeg tror, det ærgrede ham at se en anden sidde i en nøglestilling på det område. Små hug faldt der ved lejlighed fra ham; da Kommunalforeningen i 1912 skred til at rette et større angreb på mig, var det for øvrigt ikke ham, der til at begynde med førte pennen, men redaktøren af Absalon, daværende fuldmægtig i skattedirektoratet Vilh. Buhl, den senere statsminister.

Anledningen var en anciennitetssag for en dame ved navn Kirsten Hansen. Jeg har aldrig set hende, men hendes navn svirrede om ørerne på mig i lang tid, så jeg umuligt har kunnet glemme det. Hun havde ved ansættelsen som assistent af magistratens 1. afdeling fået tillagt en lønanciennitet, der ikke tilkom hende efter den forståelse, som den samlede magistrat havde vedtaget m. h. t. en omtvistet paragraf. Det blev opdaget nogle år senere, og da sagen kom til erklæring i magistratens 2. afdeling, foreslog jeg og fik magistratens tilslutning til, at man skulle rette fejlen, men således at hun beholdt den højere løn, indtil hun med 3 måneders varsel kunne være blevet opsagt. Det var måske nok en noget hårdhændet fremgangsmåde; men der havde været meget kludder og mange konsekvenskrav i sager om den pågældende anciennitetsregel, der havde fået en anden form end egentlig tilsigtet, og som på min foranledning var bleven ophævet ved lønreformen i 1909; jeg mente derfor, at man måtte tage lidt fast om sagen. Det sluttede magistraten sig altså til, og den fastholdt dette over for flere henvendelser fra Kommunalforeningen.

Buhl fremhævede i sit angreb, at det ikke blot var denne sag, det var galt med, men at det var i mange sager, at man mærkede mangelen på juridisk indsigt og navnlig på forståelsen af den juridiske grundregel, at i tvivlstilfælde skal der gives den svagere part ret. Han kon-

kluderede i det krav til magistraten, at den skulle yde tjenestemændene »den betryggelse, at deres sager blev behandlet af en juridisk uddannet tjenestemand, som kender vor retsorden samt gennem studium og praksis er opøvet i at gribe en sags reelle kærne og derfor ikke kan befrygtes at ville fortabe sig i skolastiske spidsfindigheder«. Det næstsidste ord tog jo sigte på min teologiske fortid.

Kort efter dette angrebs fremkomst kaldte borgm. Jensen mig op til sig. »Borgm. Marstrand siger, at magistraten må gøre noget for at dække Jespersen. Hvad mener De om det?« spurgte han. Jeg mente, at når magistraten var tilfreds med mit arbejde og viste det ved fremdeles at anvende mig i min hidtidige gerning, så var der tilstrækkelig dækning; en bladlig diskussion om en af sine embedsmænds kvalifikationer kunne ikke være magistratens sag. Kommunalforeningen var min egen organisation, og jeg måtte selv svare den. Det var borgmesteren enig i, og jeg sendte da et svar, hvori jeg blandt andet fik anbragt en henvisning til praksis i skattedirektoratet, som selvfølgelig ikke gik ud på altid at give den svage modpart ret, så snart der kunne rejses mindste tvivl. Svaret blev optaget i Absalon, men rigtig nok med en nedsablende efterskrift af redaktøren og med en artikel i næste nummer af Krause, der gjorde gældende, at efter vedtægten var det egentlig overpræsiediet, der skulle behandle personalesagerne, og skulle det være magistratens 2. afdeling, måtte denne i hvert fald her til anvende sit juridiske sekretariatskontor.

Det var indlysende, at en fagmæssig juridisk uvilje imod mig havde fået en vis udbredelse. Da jeg nogen tid efter var sammen med borgm. Dybdal under private former, sagde han blankt ud til mig: »Her går vi vel henimod 100 juridiske kandidater i kommunens tjeneste og er beskæftiget med arbejde, hvori der i almindelighed er meget lidt jura. Så dukker der et nyt arbejdsområde op, hvori der for en gangs skyld virkelig er jura, og det giver man til en teolog! De må da kunne forstå, at det oprører alt, hvad der er af jurister i kommunen!« Ja, det kunne jeg selvfølgelig godt forstå. Af natur hører jeg ikke til dem, der er imod eksaminer og eksamenskrav, snarere tværtimod. Men nu var jeg ganske uskyldig kommen ind i dette; jeg havde ikke selv søgt dette arbejde, det var blevet lagt på mit bord. Det var vokset og vokset; mine foresatte havde mange gange tilkendegivet deres tilfredshed med min behandling af det, og selv følte jeg ingen juridisk usikkerhed over for

sagerne; de forløbne års arbejde med juridisk stof af forskellig art og samarbejdet med hjælpsomme juridiske kolleger havde været mig en god skole. Hvis magistraten ville beholde mig ved det arbejde, fandt jeg ingen grund til selv at søge at blive fri for det.

Det ville magistraten. Og så døde spørgsmålet om juridiske kvalifikationer forholdsvis hurtigt hen. Det var ubehageligt, mens det stod på, men det efterlod ingen nag. Buhl og jeg kom senere i udmærket kollegialt samarbejde; Krause forlod kommunens tjeneste og Kommunalforeningen, og med Kaarø (den senere rådhusforvalter), der efter Krause blev den ledende mand i Kommunalforeningen, fik jeg et endogså meget venskabeligt forhold. De juridiske sekretariatstjenestemænd rundt i kommunen var fremdeles hjælpsomme mod mig. Og når borgm. Dybdal på sine gamle dage som pensioneret politidirektør gik eftermiddagstur i Østre Anlæg og der så mig komme på vej hjem fra rådhuset, kunne han blive stående ved et vejkryds og vente på mig for at trykke min hånd og tale lidt om de gode gamle dage.

Fortsat arbejde med lønsager og lønkontorets tilblivelse

I efteråret 1913 kom jeg for første gang i berøring med spørgsmålet København-Frederiksberg. Det gik sådan til:

Borgm. Jensen fremhævede i sin budgettale det uretfærdige i forholdet. Ved tilfældets gunst og Frederiksbergs egne bestræbelser havde det maget sig så, at Frederiksberg, der ret beset var en del af København, fortrinsvis var bleven bosted for en mere velhavende del af befolkningen, med det resultat, at kommunen fik færre sociale udgifter og større skatteindtægter ved lige høj skatteudskrivning. Kommunaldirektør Westergaard på Frederiksberg svarede i næste møde i Frederiksberg kommunalbestyrelse, at borgm. Jensen tog fejl; forskellen mellem de to kommuner beroede væsentlig på forskellig administrationsmåde: den yderst centraliserede, leddelte og bureaukratiske i København, den friere, privatmæssige, mere bevægelige og sammenlignende administrationsmåde på Frederiksberg. Frederiksberg havde, beregnet i forhold til indbyggerantallet, et langt mindre personale og meget lavere lønningsudgifter end København. Hvis København blev delt i 5 kommuner af Frederiksbergs størrelse, og disse blev styret på

samme måde som Frederiksberg, ville der blive sparet over 4000 tjenestemænd og 5 à 6 millioner kroner i lønningsudgifter.

Der udviklede sig nu en diskussion imellem de to herrer, først ved taler i hver sin kommunes offentlige møder og derefter ved artikler i Berlingske Tidende; det varede ved helt ind på foråret 1914. Borgm. Jensen tilbageviste påstanden om den forskellige administrationsmåde som den væsentlige grund til den økonomiske forskel mellem de to kommuner; det større personaleantal i København havde sin fulde forklaring i, at København havde en række opgaver, som Frederiksberg ikke havde, og i at opgaverne i København i mange tilfælde var mere omfattende end på Frederiksberg (sporvejskørselen således 8 gange så stor, hvor folketallet kun var 5 gange), samt endelig i, at København i en række tilfælde løste opgaverne ved egne folk, hvor Frederiksberg brugte fremmede. Det afgørende var, som han havde sagt, at befolkningens forskellige økonomiske fordeling nødvendigvis gjorde udgifterne større og indtægterne mindre i København. Dette var uretfærdigt, fordi Frederiksberg ikke er en selvstændig by, men et udsnit af København.

Direktør Westergaard brugte i denne diskussion en taktik, som også senere blev fulgt fra Frederiksberg. Når det begyndte at knibe, fordi det var ved at blive åbenbart, at det fra Frederiksbergs side fremførte argument ikke kunne holde, rykkede han straks frem med et nyt argument i en ny stor opstilling, som det krævede et stort arbejde at sætte sig ind i. Når han blev trængt ind i en krog med hensyn til den umulige påstand om, hvad der kunne spares ved at dele København i 5 kommuner og styre dem på frederikbergsk måde, kom han med en lang kritik af borgm. Jensens udgiftssammenstillinger, de skulle være foretaget på en hel anden måde. Når det derefter var ved at blive klarlagt, at enhver rigtig sammenstilling førte til, at København uforskyldt havde meget større udgifter end Frederiksberg, sprang han over på indtægterne; København havde indtægtsmuligheder, som Frederiksberg ikke havde. Og inden man var bleven færdig med at udrede dette, var folk bleven dødtrætte af diskussionen og tilbøjelig til at lægge den til side med det indtryk, at begge parter fægtede bravt, og at der vel kunne være ret på begge sider.

Kommunaldirektør Westergaard var en meget dygtig og gennemretningsmand, som jeg igennem mange års samarbejde og mod-

arbejde kom til at sætte meget stor pris på. Han troede på sin sags retfærdighed. Men det var anstrengende at føre denne kampagne, og en stor del af byrden herved faldt på mig, fordi jeg var den tjenestemand, som borgm. Jensen søgte bistand hos i denne sag. Det kom sig ganske naturligt af, at stridens begyndelse gjaldt personaleantal og lønningsudgifter. Da Westergaard førte striden over i Berlingske Tidende, bad borgm. Jensen mig om at koncipere udkast til svar. Det gjorde jeg med stor glæde. Når man har 100 % ret, når modparten har givet sig en mægtig blottelse, og når længden af modpartens indlæg berettiger til, at man nogenlunde frit kan udfolde sig i sit svar, så er det en svir at skrive. Jeg havde den glæde, at da jeg kom med mit udkast, ændrede borgmesteren ikke en tøddel i det; i tavshed læste han det hele igennem, nikkede en gang imellem ved passager, som tiltalte ham, og tog til slut en pen og indføjede under overskriften København-Frederiksberg: af borgmester J. Jensen. »Ja tak, vil De så sende det til min fine ven, hr. Gulmann«, sagde han blot.

Den fine ven – Gulmann og han havde været journalist-kolleger, derfra udtrykket – tog naturligvis artiklerne. Men om de gjorde noget nævneværdigt indtryk på Berlingske Tidendes konservative læsere, turde vist være meget tvivlsomt. Jerikos mure faldt ikke ved dette første trompetstød, og til den dag, hvor dette skrives, er der for øvrigt kun faldet nogle udenværker. Men vi var nu kommet hen i 1914, og der var andet og vigtigere at tænke på: den første verdenskrig brød ud. Under denne medførte forholdene, at København og Frederiksberg kom i nært samarbejde på mange områder, og at spørgsmålet om deres sammenslutning trådte helt i baggrunden. Der skulle gå over en halv snes år, før det blev rejst på ny.

Krigens udbrud fandt sted midt i min sommerferie. Ved skoleferiens begyndelse var min kone med vore børn taget til Viborg, og den 25. juli om aftenen fulgte jeg efter. På Aarhusdamperen læste jeg om Østrigs ultimatum til Serbien, og begivenhedernes forløb i den nærmest følgende tid fulgte jeg gennem telegrammerne i de Viborgske redaktionskontorers udhængsskabe. Det var en stor fejl af mig, at jeg ikke rejste tilbage til København, sådan som så mange af kommunes ledende folk gjorde. Til forklaring og delvis undskyldning tjener, at jeg var meget hårdt spændt for med arbejde i det daglige, og at ferien

derfor spillede en stor rolle for mig. Normalt var jeg på kontoret fra kl. 9 til kl. 5, havde aftenarbejde med hjem i mappen, og havde endda undertiden min værdifuldeste arbejdstid om morgenen i min seng, når jeg vågnede og frisk begyndte at tænke over problemerne fra den foregående dag. Forudsætningen for, at dette kunne gå, var, at mine fridage og ferier blev fuldkommen arbejdsfri, og det overholdt jeg. Hvis jeg i alle mine tjenesteår har brugt 10 søndage i alt til tjenstligt arbejde, så er det vist højt regnet. Og når sommerferien begyndte, gik der et stort skod ned, så Københavns kommune og alle dens gøremål blev komplet bandlyst fra mine tanker, og sind og krop var fuldstændig fri til ferisysler og ferieglæder. Således også i 1914, hvor jeg burde have afbrudt ferien, både for kommunens og måske mest for min egen skyld. Det var mærkeligt efter feriens afslutning at komme tilbage og finde så meget nyt i fuldt sving og selv stå udenfor.

Der kom straks nogle spørgsmål til afgørelse om løn til sikkerhedsstyrken, og om forholdet over for folk, der frivilligt meldte sig til militærtjeneste. Men da de var afgjort, faldt der den store stilhed over alle spørgsmål om personalevilkår. Ved krigens udbrud frygtede man herhjemme almindelig forretningsløshed og arbejdsløshed, og der blev set med nogen misundelse på de offentlige ansatte, der havde deres på det tørre. Da det så viste sig, at erhvervene trivedes meget godt, ja at der mange steder tjentes penge i et omfang som aldrig før, gik der alligevel lang tid, inden der begyndte at blive tale om, at dette måtte få konsekvenser for arbejderne og for tjenestemændene. Ikke mindst for de højere lønnede tjenestemænd var det en hård tid. Jeg har haft den lykke gennem mit liv, at penge ikke har været noget trykkende problem for mig. For min kone og mig har indtægterne været tilstrækkelige til, at der både har kunnet blive til det nødvendige og også inden for rimelige grænser til noget derudover. Men når jeg siger dette, må jeg rigtignok gøre en undtagelse for tiden under den første verdenskrig. Priserne steg og steg, og forretningslivets indtægter voksede i takt dermed eller mere. Men for mig og mine lige forblev lønningerne uforandrede, og da man endelig begyndte at give tillæg, var det ganske utilstrækkeligt. Så var det tilmed øjensynligt, at alverden fandt, at dette var ganske rimeligt; og adskillige føjede til, at ville vi endelig have vore indtægter forøgede, kunne vi jo – som så mange andre – spekulere. En bankmand af vort bekendtskab rådede mig indtræn-

gende til at købe Landmandsbankaktier; det kunne der i hvert fald ikke være nogen risiko ved! Heldigvis lod jeg mig ikke friste.

Det var ikke nogen rar tid. For mig kom hertil yderligere, at der blev dødvande i mit arbejdsområde. Ikke sådan, at jeg blev arbejdsløs; rutinearbejde var der altid nok af. Men nye spørgsmål kom ikke frem; det var på helt andre områder, at tidens interesse og aktivitet lå. Det medførte imidlertid det gode, at jeg fik tid til at fordybe mig i forskelligt, som jeg tidligere kun løseligt havde kunnet beskæftige mig med.

Mens min fætter Jens Warming i sine yngre dage var kontorchef i Statistisk Departement, havde Marcus Rubin bedt ham om at foretage en opgørelse over pensionens gennemsnitlige værdi, dvs. beregning over, hvor mange procent lønnen skulle forøges, hvis tjenestemændene uden indtægtstab selv skulle betale præmier til livrenter og overlevelserefter af samme størrelse som pension og enkepension. Man havde ikke dengang pensionsforsikringer o.l. som nu; ellers havde Rubin naturligvis spurgt et forsikringsinstitut. Nu måtte Jens Warming foretage en undersøgelse på mere primitiv måde; det gjorde han og kom til det resultat, at 10% af lønnen omtrent kunne passe som gennemsnit. Herom fortalte han mig, og han gav mig tillige et lille hæfte, hvori Dr. Iversen, den senere direktør for Statens Livsforsikringsanstalt, gav anvisning på, hvorledes man på videnskabelig forsvarlig måde kunne opgøre pensionshyppighed og dødelighed for grupper af personale.

Dette interesserede mig i høj grad, og jeg gav mig i kast med at foretage beregning for Københavns kommunes lærere og lærerinder, om hvis forhold der forelå et forholdsvis let tilgængeligt materiale. Ved denne undersøgelse, der omfattede 25 år, viste det sig, at lærerindernes pensionshyppighed i de afgørende aldersklasser var mere end dobbelt så stor som lærernes, medens der for dødeligheden var omtrent ligestilling i de yngre aldersklasser og overvægt på mændenes side i de ældre år. En undersøgelse af de faktiske pensionsudgifter viste ganske tilsvarende resultat; når man tog hensyn til forskel i antal og lønhøjde, var udgiften til lærerindepensioner mere end dobbelt så stor som udgiften til læreres egenpension og noget større end summen af lærernes egenpension og enkepensionen. I øvrigt viste udgiftstallene for begge køn en stærk stigning fra femår til femår.

Jeg skrev i 1914 en lille artikel om denne undersøgelse og fik den optaget i Nationaløkonomisk Tidsskrift. Desuden arbejdede jeg siden med stoffet. Stigningen i pensionsudgifterne var ikke noget særligt for skolevæsenet; den var almindelig for alle kommunens institutioner og havde sin årsag i den vækst, der i den foregående tid havde fundet sted i kommunens hele virksomhed. Pensionen kommer jo bagefter; den nuværende pensionsudgift svarer ikke til den nuværende lønudgift, men til en tidligere tids. Den øjeblikkelige pensionsudgift udgjorde dengang 12–1300.000 kr.: mine beregninger viste, at den løbende pensionsudgift, der svarede til den øjeblikkelige lønningsudgift, måtte anlås til 7 millioner kroner. Stigningen måtte altså påregnes at ville vedvare, indtil dette beløb var nået; og hvis lønningsudgiften steg ud over sin øjeblikkelige størrelse – hvad der var al sandsynlighed for – ville pensionsudgiften yderligere stige tilsvarende ud over de 7 millioner kroner. Dette var, set i forhold til budgettets øvrige poster foruroligende, ja man kunne godt sige forfærdende. Som modforanstaltning foreslog jeg at gå over til at henlægge 10% af den løbende lønudgift til en pensionsfond; takket være de påløbende renter i tiden, inden det nuværende personale blev pensioneret, skulle det være tilstrækkeligt til, at pensionerne kunne afholdes deraf. På den måde slap kommunen med en årlig pensionsudgift på 10% af 23 millioner kroner, altså 2.300.000 kr., i stedet for 7 millioner kroner. Men det forudsatte, at der også i den foregående tid var henlagt 10%, hvilket jo ikke havde været tilfældet; ved overgang til det nye system måtte man derfor regne med en pensionsgæld, der skulle forrentes og amortiseres; udgiften ville derfor ikke blive 2,3 millioner kroner, men 4 millioner kroner. Alle disse tal var naturligvis kun omtrentlige, men jeg syntes, jeg havde ganske godt grundlag for dem; de 10%, som jeg havde overtaget fra Jens Warming, havde jeg fået bestyrket ved en opstilling på grundlag af tariffen for Statsanstalten for Livsforsikring.

Alt dette forelagde jeg for borgm. Jensen. Hans indstilling over for det var delt. Som finansmand måtte det fremkomne naturligvis give ham ængstelse for fremtiden og lyst til at foretage noget. Som socialdemokratisk politiker havde han en forhåndsuvilje imod at afholde pensionerne af en fond; det mindede for meget om de konservatives ønsker om at lade den almindelige aldersunderstøttelse afholde af henlagte midler og – vel at mærke – begrænse af henlæggelsens stør-

rølse. Borgmesteren indskrænkede sig da til at sende mine beregninger til budgetudvalget med en bemærkning om, at krigssituationen afholdt magistraten fra nu at fremsætte et bestemt forslag.

Mere varmhjertet interesse vakte derimod en anden side af sagen. Mine undersøgelser havde vist, at lærerinderne blev pensioneret meget tidligere end lærerne, og at dette forholdsvis fordoblede pensionsudgiften til dem. Var det virkelig nødvendigt at pensionere dem så tidligt? Også, og i højere grad, rejste dette spørgsmål sig for den nylig overtagne store personalegruppe sporvejstjenestemændene. Mange afskedigelser fandt sted i unge år på grund af tilskadekomst eller almindelig sygdom, og så kunne det ske, at når først afskeden med pension var bevilget, viste det sig, at den pågældende havde forbavsende gode kræfter til at tjene penge ved nyt privat arbejde. Der var heri noget irriterende, og det gjaldt ikke alene de her fremdragne enkelte grupper af tjenestemænd, men hele kommunen. Det var hele kommunens fremgangsmåde ved afsked på grund af svagelighed eller tilskadekomst, der trængte til at tages op til kritisk eftersyn.

Magistraten foreslog borgerrepræsentationen, at der blev nedsat et fællesudvalg, hvis opgave skulle være dels at overveje spørgsmålet om overgang til at afholde pensionerne af en fond, dels at overveje muligheden af ændringer i pensionsreglerne, hvorved uforholdsmæssige pensioneringer kunne undgås, og dels at bringe større klarhed til veje om nogle andre pensionsretlige spørgsmål. Med hensyn til det første punkt var borgm. Jensen fremdeles yderst forbeholden. I sin forelæggelsestale udtalte han, at han fandt det »dog ikke sikkert, at det ikke er rigtigt i hvert fald at tage det spørgsmål op til undersøgelse, om det ikke var værd at forsøge at ændre kurs«. Man skal lede længe for at finde en sætning, der kan stå mål med denne i forbeholdenhed. Men spørgsmålet om pensionsfond kom dog altså med, selv om en kritisk gennemgang af pensionsreglerne var hovedsagen. Magistratens indstilling blev fulgt, fællesudvalget blev nedsat i efteråret 1915, og jeg blev dets sekretær.

Til brug for dette fællesudvalg indhentede jeg oplysninger fra indland og udland om pensionsordningerne andetsteds. Blandt de besvarelser, der indkom, var der nogle – særlig fra tyske byer – der viste, at man der havde en altomfattende tjenestemandsvedtægt, hvoraf pensionsreglerne var et enkelt kapitel. Det var for mig noget ganske nyt.

Københavns kommune havde sine regler splittet på mange forskellige vedtægter og regulativer, og det samme gjaldt måske i endnu højere grad den danske stat. Men dette nye var fristende; det ville være en stor fordel at få reglerne samlede og samarbejdede, så der f. eks. kunne blive fælles regler for erhvervelse af adgang til ferie, sygeløn og pension. Jeg begyndte i al stilhed at udarbejde et udkast til en ny altomfattende vedtægt for kommunens personalevæsen.

Men foreløbig altså kun i stilhed. Det gik nemlig langsomt med arbejdet i fællesudvalget. Som foran omtalt var der i krigens første år meget ringe interesse for spørgsmål om personalevilkår, og da interessen begyndte at vågne, var det selve lønnen og tillæg til denne, der først kom i søgelyset. Men til at behandle spørgsmål herom, havde fællesudvalget ikke mandat. Indstillinger herom udarbejdedes af magistraten og gik direkte til borgerrepræsentationen eller til dennes budgetudvalg.

Det første dyrtidstillæg blev kun ydet til forsørgere med børn under 15 år, og kun til sådanne, hvis årsindtægt var under 2800 kr. Det var i 1915. I det følgende år blev der flere gange ydet dyrtidstillæg; begrænsningen med hensyn til årsindtægt og til forsørgere med børn faldt bort, men tillæget blev ydet med samme beløb til alle fra direktøren til opsynsmanden, alene med den forskel, at ugifte kun fik det halve. Da budgettet for 1917/18 skulle vedtages, var det indlysende, at man måtte regne med, at der også i dette år skulle udbetales dyrtidstillæg; man kunne lige så godt springe i det og på forhånd vedtage, at der skulle udbetales et månedligt tillæg til lønnen. Nu mente borgm. Jensen, at tiden var inde til at gå over til at yde et virkeligt løntillæg, der beregnedes procentvis i forhold til lønnen. Men han var ikke sikker på, at han kunne få det gennemført, og han ville ikke risikere at få et officielt forslag forkastet; han ville prøve sig frem. Sagen skulle til afgørelse i budgetudvalgets sidste møde, et møde, hvori borgmestrene deltager og hvor der finder en festlig spisning sted. Borgmesteren var betænkelig ved at skulle sidde alene og tumle med de forskellige muligheder og udregninger; han kunne ikke indbyde mig til at komme med, da budgetudvalgets møder var sakrosankte, og deltagelse af andre tjenestemænd end borgerrepræsentationens egne var udelukket. Han bad mig da komme op og sidde i forværelset, så han

kunne komme ud og konferere med mig. Men budgetudvalgets formand, den senere borgmester Christiansen, fik øje på mig en gang døren gik op, og på trods af alle fortilfælde bød han mig ind, det blev for mig en meget interessant aften.

Borgm. Jensens forsøg på at få tilslutning til et procentvis tillæg mødte en kraftig, ja man må sige forbitret modstand. Blandt dem, der talte imod, husker jeg særlig Anthon Andersen, der senere blev borgmester, og som sådan var både forstående og hensynsfuld også over for den øvre del af tjenestemandstanden. Men her var han rød og rødglødende, »de skulle slet ingen ting ha', skulle de; men da de før har fået det samme beløb, som de andre, så lad dem også denne gang få det; men ikke en øre mere!« Han stod ikke ene; stemningen var i almindelighed imod det procentvise både hos socialdemokrater og radikale. Borgm. Jensen kunne ikke få procenttillæget igennem; han måtte fremsætte sit subsidiære forslag om lige store tillæg.

Under debatten fik jeg lejlighed til at beundre den store regnefærdighed, som nogle af borgerrepræsentationens medlemmer sad inde med. At skoleinspektør P. J. Pedersen, den senere borgmester, tumlede tallene med den største lethed, var vel ikke så overraskende; han havde jo hovedregning som fag i det daglige liv. Men at også lægen, fru Harbou Hoff var en stor regnemester, det var forbløffende. Jeg, der var med som ekspert, måtte sandelig holde ørerne stive, hvis jeg ikke skulle falde helt igennem. At jeg havde fundet mine overmænd, var indlysende.

Endnu en oplevelse tog jeg med fra denne aften. Ved bordet kom jeg til at sidde ved siden af den konservative borgerrepræsentant, overlæge Fischer. På den tid var spørgsmålet om naturalydelse til tjenestemænd og om vilkårene for dem ved at komme frem. Reservelæger ved kommunens hospitaler havde foruden deres løn ret til fri bolig og en kostportion. Men nogle af reservelægerne var gift og havde børn, og det havde også været tilfældet for Fischer, mens han var reservelæge. Jeg benyttede nu lejligheden til at spørge ham, hvordan han havde fået den ene kostportion suppleret. »Det skal jeg sige Dem,« svarede han, »det gik ligesom med bespisningen i ørkenen; Vorherre lagde sin velsignelse i den ene portion, og vi bleve alle mætte.« Sådan kunne man altså udtrykke det; efter nutidens begreber og tildels også efter begreberne i 1917 ville det være rigtigere at udtrykke det således,

at hospitalet uretmæssigt gav og reservelægen uretmæssigt modtog noget, som ikke tilkom ham. Men på den tid, hvor Fischer var reservelæge, har man næppe opfattet det således, og hans samvittighed var fuldkommen ubesværet af det; han syntes, det var en morsom historie, han fortalte. Det syntes jeg for så vidt også, og jeg fortalte den videre til andre. Men det kom beklageligvis til at medføre, at historien en gang senere, hvor synsmåden var meget skarpere, blev anvendt til en kritik af hospitalernes styrelse.

Borgm. Jensen fik altså ikke ved den lejlighed sit egentlige forslag om procenttillæg igennem. Ved sagens behandling i salen vedkendte han sig den anskuelse, at det ville have været ønskeligt, om man kunne have fået en ordening, hvorved de højere lønnede fik noget mere. Men borgerrepræsentationens socialdemokrater var faste, og de radikale, hvis ordfører var fru Harbou Hoff, fulgte dem. Under forhandlingerne sad jeg i embedsmandslogen ved siden af sporvejsdirektør Nørregaard. Fru Harbou Hoff's tale afløkkede ham et harmdirrende, i hvisketone fremført, stærkt injurierende udbrud, så stærkt, at jeg vil undlade at citere det. Det passede nu aldeles ikke på den nævnte frue; hun var med rette højt agtet, vistnok også af Nørregaard. Men hans udbrud var et udtryk for den skuffelse, som den højere embedsstand følte over de økonomiske kår, man siden prisstigningens begyndelse havde givet os, – for Nørregaards vedkommende forøget ved ærgrelse over, at det radikale parti, som han tilhørte, ikke tog et andet standpunkt.

Havde der før været stilstand med hensyn til løn og andre personale-spørgsmål, så vendte det sig nu til sin modsætning. Det strømmede ind med sager. Borgm. Jensen var i disse år en meget optaget mand; han beholdt tømmerne fast i hånden, men hvad han kunne overlade til mig af disse sagers behandling, det gjorde han. Organisationerne kom til mig, og kommunens institutionschefer kom i direkte forhandling med mig. Jeg måtte koncipere forslag og cirkulærer i massevis; det var et meget stort ansvar, der lå på mig, og arbejdet blev efterhånden også overvældende i kvantitativ henseende. Jeg havde fået en assistent (sekretær) til at hjælpe mig, men jeg måtte have mere medhjælp, jeg måtte i hvert fald have en fuldmægtig.

For at jeg kunne få dette, måtte jeg imidlertid først have mine egne forhold konsoliderede; jeg måtte have det anerkendt, at jeg var den

embedsmæssige leder af kommunens personalevæsen. At jeg faktisk var det, kunne der ikke være tvivl om; men formen manglede, og det gjorde det hele usikkert. Dette gjaldt allerede i forhold til hovedbogholderiet. Schaarup havde været enestående large over for mig, havde aldrig lagt den mindste hindring i vejen for, at jeg, skønt ansat i hovedbogholderiet, mindre og mindre passede dettes sager, men udviklede en selvstændig administrationsgren med direkte referat til borgmesteren. Tværtimod, han havde støttet mig på alle måder. Men kaptajn Jessen var nu midt i 70'erne; den tvungne aldersgrænse var ikke indført endnu; men kaptajnens afgang måtte være nær forestående. Når nu Schaarup blev hans efterfølger, og jeg blev Schaarups efterfølger som kontorchef, ville han umulig kunne finde sig i, at jeg aldeles ikke var til hans rådighed. På den anden side ville ingen anden i direktoratet kunne overtage mit hidtidige arbejde; det ville jeg blive nødt til at beholde sammen med det nye, jeg fik; stillingen i hovedbogholderiet ville da ikke blive til at klare for mig.

Vanskeligere endnu var måske forholdet til magistratens 2. afdelings sekretariat. Dette var blevet forladt af Simon Koch, som blev chef for kommunens ejendomsadministration. Den ledende mand i sekretariatet var nu en ung fuldmægtig Børresen, en mand med store evner, stor energi og også stor vilje til at komme frem. Han havde udmærket sig ved administrationen af de mange dyrtidsforanstaltninger, der blev sat i gang under krigen, og han ville nu gerne være kontorchef. Det var vistnok hans opfattelse, at sekretariatet skulle føre en slags overtilsyn med personalesagerne. At tage dem fra mig lå sikkert ganske uden for hans tanke; men sagerne skulle passere gennem sekretariatet og eventuelt få den endelige behandling der. Men et sådant afhængighedsforhold af sekretariatet var umulig for mig; det uomgængelige vilkår for at kunne udfylde stillingen som den embedsmæssige leder af personalevæsenet var, at jeg var ene om det, så sagerne ikke skulle behandles i to kontorer. Men Børresen var meget værdsat af borgm. Jensen; en latent kompetencestrid med ham gjorde min hele stilling – midt i det store arbejde – utryg.

Jeg måtte ud af dette. Borgmesteren blev nødt til at vælge. Enten måtte han anerkende min kompetence, give mig den mig tilkommende stilling som chef for et lønnings- og pensionskontor og give mig den fornødne, kvalificerede medhjælp. Eller også måtte han lade mig

være hovedbogholderi-tjenestemand og tage personalesagerne fra mig. Dem kunne han jo så give til sekretariatet, der viste lyst til at blande sig i dem.

Dette forebragte jeg for borgmesteren i passende afdæmpede vendinger. Ikke som noget, der hastede på dag og time; men alligevel som noget, der ikke kunne udskydes ret længe. Borgmesteren vendte imidlertid det døve øre til. Om hensynet til Børresen har bidraget hertil, ved jeg ikke. Det afgørende tror jeg i hvert fald var noget andet, nemlig at borgmesteren var betænkelig ved officielt at få fastlagt, gennem et kontors oprettelse, at lønningsvæsenet helt og fuldt sorterede under magistratens 2. afdeling, hans afdeling. Politisk set er lønsagerne meget ubehagelige at have med at gøre for dem, der hører til det regerende parti, og ikke mindst gælder dette for en socialdemokratisk politiker. Det var derfor ikke ukært for borgm. Jensen at kunne tro, at han ved tid og lejlighed kunne fordele ansvaret lidt ved at vise det fra sig og over til de andre borgmestre. At han, når det kom til stykket, altid selv ville lægge ryg til, er en anden sag; men bevidstheden om, at han havde en mulighed for at skyde over på de andre, ville han i dette øjeblik ikke gerne slippe. Og det måtte han, når der blev oprettet et særligt lønkontor, der henhørte under magistratens 2. afdeling. Dette mener jeg var den egentlige grund til, at han holdt igen, skønt han ikke kunne være uvidende om, at stillingen var ved at blive uholdbar for mig. Men til mig sagde han, at han ikke kunne gøre os alle til kontorchef.

En dag i begyndelsen af januar 1917 fik jeg imidlertid at vide, at nu var Børresen bleven kontorchef. Så eksploderede jeg. Jeg tror, det var borgmesteren selv, der fortalte mig det; ellers var eksplosionen ikke kommen ind i hans stue. Men det gjorde den nu. Jeg rejste mig op fra den grønne lænestol, jeg sad i, og sagde ham min hjertens mening om tingene. Jeg var ikke uhøflig; borgm. Jensen var ikke den mand, der tog imod uhøflighed, og jeg for min del er ikke meget anlagt for at gå over grænsen, det tror jeg da ikke. Men jeg satte ikke sordin på. Så gjorde borgmesteren det, som han aldrig havde gjort før eller gjorde senere; han halede en cigarkasse frem af en skrivebordsskuffe og bød mig: »Tænd nu en cigar, sæt Dem ned og lad os tale om tingene!« Jeg har fået mange cigarer budt af ham, på rejser og i hans hjem; men på kontoret var dette enestående. Han ville berolige mig. Det lykkedes

også til en vis grad. Men jeg kom nu ikke væk fra, at der måtte ske en forandring; var jeg god nok til at gøre arbejdet, var jeg også god nok til at få den dertil svarende stilling; og jeg måtte have den, fordi jeg ikke kunne holde ud at blive ved at leve i utryghed.

Det kan godt være, at der for mit vedkommende var noget krigstidspsykose med i det; men i hovedsagen havde jeg ret, og det vidste borgmesteren godt. Fire måneder efter fremsatte han da også forslag om oprettelse af et nyt kontor under hovedbogholderidirektoratet, et kontor for lønnings-, pensions- og enkeforsørgelsessager, som det officielle navn blev. Han fik det gennemført, og fra 1. juni 1917 blev jeg udnævnt til dette kontors chef. Jeg havde indtil da beholdt en bistilling som sekretær for et værgeråd; den opgav jeg nu. Min eneste bibeskæftigelse blev, at jeg var sekretær for bestyrelsen for Flakkebjerg og Landerupgaard opdragelsesanstalter, et lidet trykkende hverv, hvortil borgm. Jensen havde taget mig, da han i 1914 overtog stillingen som formand for den nævnte bestyrelse.

Chef for lønkontoret

I denne fremstilling har jeg hidtil fulgt den kronologisk fremskridende linie, og det er min agt at vedblive dermed. Her må jeg dog standse et øjeblik for at sige lidt i almindelighed om de mennesker og forhold, hvoriblandt jeg arbejdede, og også om mig selv. Jeg begynder med det sidste.

Jeg er født i Kerteminde den 10/12 1877 som søn af pastor Henrik Jespersen og hustru Anna f. Raaschou. Mit hjem var konservativt. Far, der var sognepræst først i Kerteminde, så i Horsens og til sidst i Brahetrolleborg-Krarup, var af den bornholmske Jespersen-familie, nærmere bestemt af dens jyske gren, der nedstammede fra justitiarius i Viborg overret Jesper Jespersen. Det har været en udpræget nationalliberal slægt; mange var embedsmænd, og to af fars farbrødre var medlemmer af den grundlovgivende forsamling; efterhånden var nationalliberalismen bleven til konservatisme, Højre, som det hed dengang. Krigsminister Bahnson var fars fætter, og far var selv højremand, omend ikke meget politisk interesseret. Mors far var vinhandler F. V. Raaschou, Bredgade 6, København. Som vinhandler tilhørte han jo handelsstanden, men hjemmet var lige så nationalliberalt som det,

far var udgået fra; der var akademiske onkler og brødre og svogre i mængde, og også her var nationalliberalismen bleven konservatisme. Jeg voksede op som højredreng. Men der gik tidlig skår i det. Fars gerning som sognepræst i arbejderbyen Horsens gjorde noget; den påvirkning, der udgik fra kirkelige kredse omkring præsterne Harald Ostenfeld og Hans Koch og tidsskriftet »Vor Tid« fjøede mere til; mine egne oplevelser som fattigassistent og værgerådssekretær kom vel til at betyde endnu mere for mig. Socialdemokrat var jeg ikke og er jeg heller ikke senere bleven, selv om jeg mange gange har stemt socialdemokratisk. Men det har ikke voldt mig nogen vanskelighed at tjene i en kommune med socialdemokratisk flertal.

Det er jo således i Danmark og store dele af det øvrige Europa, at embedsstanden ikke som i USA skifter med det vekslende politiske flertal og til gengæld ikke har forpligtelser til politisk støtte for den siddende regering. Men naturligvis må embedsmanden udarbejde forslag og betænkninger m. v. efter de retningslinier, som han får angivet, og er man så partipolitisk indstillet, at man ikke kan gøre det med et godt sind og en god samvittighed, skal man ikke blive embedsmand, i hvert fald ikke i en centraladministration. Det partipolitiske betydning på det lønmæssige område er dog noget begrænset. Hvis målet er at fremstille paradeforslag uden hensyn til, om de kan gennemføres, er der selvfølgelig rig lejlighed til at udfolde partiflagene. Men for forslag, der skal kunne gennemføres, sætter forholdene som oftest snævre grænser. Der var et udtryk fra fysikken, som gang på gang randt mig i sinden under mit arbejde: diagonalen i kræfternes parallelogram. Det var min opgave at søge at finde den. Men under dette skulle jeg altid have opmærksomheden henvendt på kommunens interesse. Løn er for den, der modtager den, middel til at leve af; for den, der betaler løn, er denne middel til at få et arbejde udført. Målet var derfor: inden for det gennemførliges grænse at forme forslag m. v. således, at de kunne bidrage til, at kommunen fik et godt arbejde til gengæld for lønnen, og ikke kom til at betale mere end rimeligt var under hensyntagen til forholdene i det omværende samfund. Det har egentlig været så ligetil, og det er kun yderst sjældent, at der har været anledning for mig til at føle nogen politisk forskel imellem mig og dem, under hvem jeg skulle arbejde.

Medvirkende hertil har det været, at der er et område, hvor jeg på

det nærmeste er virkelig socialdemokrat, nemlig i spørgsmålet om det offentliges erhvervsvirksomheder. Jeg synes, at det er udmærket, at det er det offentlige og ikke private selskaber, der driver jernbaner og sporveje, elektricitetsværker, gasværker, vandværker og meget andet, og jeg synes, det ville være tåbeligt, om kommunen, så stor den er, ikke selv havde en kørselsafdeling, en håndværksafdeling og en egen brandforsikring. Med glæde har jeg ydet mit bidrag til at forsvare sådanne foranstaltninger imod de angreb, der rettedes mod dem. Det har haft sin betydning for mig, at det, som jeg er udgået fra, og som trods al senere udvikling har sat sit blivende præg på mig, ikke er det erhvervsbetonede højre, men embedsmændenes nationalliberalisme. I fire generationer har mine forfædre været kongelige embedsmænd, dvs. været indstillede på at tjene helheden; jeg har gerne villet følge samme linie, og jeg har ikke fundet, at der i mit arbejde lå noget brud på kontinuiteten.

For den magistrat, under hvilken jeg i 1917 blev kontorchef, var der i samme år sket en principiel forandring. Borgmestrene, der tidligere blev valgt enkeltvis, på livstid og af hele borgerrepræsentationen, skulle nu vælges alle på en gang, for 8 år og efter forholdstal dvs. af de forskellige partigrupper i borgerrepræsentationen; samtidig blev antallet af borgmestre forhøjet fra 4 til 5. Det medførte, at 3 af de hidtidige borgmestre måtte fratræde; kun borgm. Jensen forblev i sin stilling. De ny tilkomne var socialdemokraterne Viggo Christensen og Chr. Christiansen, der allerede i 1919 døde og blev afløst af Anthon Andersen, samt de konservative H. C. V. Møller og dr. Ernst Kaper. Som mit arbejde var, måtte jeg få meget med dem alle at gøre, både i fællesmøder af forskellig art og enkeltvis, idet enhver af dem kunne tilkalde mig, hvis han ønskede min bistand.

Den nye valg måde betød selvsagt en forskydning henimod det mere partipolitisk bestemte. På mit arbejdsområde mærkedes dette imidlertid meget lidt i denne første periode. For mig at se – og jeg tror ikke, jeg så fejl – blev borgmestrene snart et meget fasttømret lille kollegium, der under borgmester Jensens ledelse arbejdede støt og godt sammen. De var alle meget dygtige mænd, der hver gjorde sin indsats til det fælles bedste og ikke spændte ben for eller på anden måde forulempede hinanden. Selvfølgelig kunne der være meningsforskelle, og

de to konservative kunne blive nødt til at tage mindretalsstandpunkter; men også dette skete i fredelighed, og for øvrigt, så vidt jeg husker, forbavsende sjældent. Borgmester Jensens forening af myndighed og hensynsfuldhed var af afgørende betydning. Mellem ham og den hidtidige havnebygmester og borgerrepræsentant H. C. V. Møller var der for øvrigt gennem en årrækkes samvær i kommunalbestyrelse og idrætsskredse skabt et sådant forhold, at samarbejdet som borgmestre ikke kunne blive vanskeligt. På forhånd kunne man derimod ikke være sikker på, hvordan det ville gå med forholdet til den anden konservative borgmester, dr. Kaper.

Kaper havde allerede dengang skabt sig et navn som den slagfærdige forkæmper for privatskolens lærerstabs kår, som den ypperlige rektor, i de sidste år også som en ivrig kommunalpolitiker i Gentofte. Han var en fortrinlig begavelse og en enestående god taler, var fyldt med vitalitet, havde en omfattende kulturel dannelse og dertil en personlig charme, som var virksom både over for mænd og kvinder. Jeg har i et privat selskab haft den ublide skæbne at føre en dame til bords, der fik borgmester Kaper på højre hånd; al hendes opmærksomhed samledes om de smuler, der mulig kunne falde af fra Kapers venstre side; jeg måtte ganske opgive forsøget på at få en samtale med hende i gang. Tilsvarende har jeg kun været ude for, når det var min svoger, redaktør Gunnar Helweg-Larsen, der sad på højre side af min borddame. Selv havde jeg for øvrigt som dreng en gang truffet Kaper og var blevet betaget af ham. Som 9-årig var jeg på et Københavnsbesøg og var i nogle dage gæst hos professor Eug. Warming og hans hustru, der var min faster. De boede over for Botanisk Have, hvis direktør min onkel var, og hvortil hans børn havde adgang om formiddagen. Der legede vi ovre, og blandt deltagerne var en stor dreng, der hed Ernst. Ham syntes jeg vældig godt om, og formiddagene i Botanisk Have, hvor han var med, blev et af de store punkter i mine rejserindringer. Ernst Kaper havde været en storartet ældre legekammerat.

Men ved siden af de egenskaber, der gjorde ham indtagende, havde Kaper også det, at han ville være nr. 1; han ville være den bestemte. I S. Thorsens biografi af ham hedder det i forbindelse med omtalen af hans indtræden i det kommunalpolitiske liv i Gentofte følgende: »Skolemanden fornægtede sig aldrig; han ville helst regere og

styre det hele, som han var vant til, og han mødte med en felthermine, som ikke var helt almindelig i de dage, og som hurtigt skulle skaffe ham tilnavnet Den lille Napoleon.« Da han drog ind til København, blev der holdt afskedsfest for ham derude og afsunget en sang, som naturligvis var en hyldest til ham; men den gik på melodien »Napoleon var en tapper kriger« og begyndte med de samme ord. Hvordan skulle det gå med Napoleon i København? Det spørgsmål kunne der nok være anledning til at stille, også for mig.

Mit første besøg hos ham var ikke vellykket. Hans første store opgave som borgmester blev at få ordnet hovedstadens gymnasieforhold. Ved den lejlighed ville Københavns kommune få helt nye tjenestemandsgupper; til ordningen af deres lønforhold m. m. mente jeg, at lønkontoret måtte være med, og da jeg intet hørte fra borgmester Kaper, og tiden skred, gik jeg over for at hilse på ham og tilbyde min tjeneste. Men den blev pure afvist; det skulle han nok selv klare. I stedet fik jeg anvist et andet virkefelt: kontrol eller jeg ved ikke hvad med Simon Koch, som han angreb på det kraftigste. Det var mig fuldstændig uforståeligt; det måtte åbenbart have sin grund i forhold, der ikke havde noget med Københavns kommune at gøre. Men dette var kun en episode. De kommunale gymnasiers forhold kunne ordnes uden lønkontorets bistand ved en bestemmelse om, at de skulle følge statens personaleregler, og det blev de. Det samme gjaldt derimod ikke for det øvrige store personale under magistratens 1. afdeling; der kunne lønkontoret ikke undværes. Og borgmester Kaper kunne ikke undværes ved de almindelige borgmesterdrøftelser af kommunens personalevilkår; han ønskede naturligvis heller ikke selv at være udenfor, han blev tværtimod en meget ivrig deltager. Og det napoleonske mærkedes ikke; borgmester Jensens lederskab var ubestridt. Borgmester Kaper satte megen pris på borgmester Jensen, og det var gensidigt; jeg husker f. eks., at borgmester Jensen en dag refererede for mig, hvordan det var gået med en sag i magistratsmødet: »Det gik ikke godt, Kaper var fraværende.«

Når det regner på præsten, drypper det på degnen. Borgmester Kaper begyndte snart at bruge mig; jeg tror ikke, der er nogen af de andre afdelingers borgmestre, der så hyppigt har haft bud efter mig. Og konferencerne formede sig ofte meget fornøjeligt. Afstanden mellem borgmester og embedsmand blev aldrig glemt. Som borgmester

Kaper selv bestandig overholdt at sige overpræsidenten i stedet for De, ikke blot til overpræsident Jonquières, men også til overpræsident Bülow, der var langt yngre end han, og hvis frue havde været hans elev, således forventede han selv at blive tiltalt som borgmesteren, og forglemmelse heraf eller anden forglemmelse af vore stillingers forskel ville være blevet meget unådig modtaget. Men den slags faldt mig ikke besværligt; jeg har altid været noget uforstående over for pressens kampagne imod titlens brug i tiltale til overordnede og haft min formodning om, at også bladenes medarbejdere siger redaktøren og ikke De i tiltale til chefredaktører. Og når kun den rette form blev overholdt, kunne borgmester Kaper godt lade mærke, at han fra sin side på ingen måde havde glemt, at vi begge var akademikere med fælles bekendte og uden stor aldersforskel. Var jeg for en gangs skyld løbet tør med hensyn til læsning, kunne jeg gå over og spørge ham og omgående få til svar, at det selvfølgelig var Martin P:n Nilssons Den Romerska Kejsartiden, som nu skulle være min aftenlektüre. Og skulle jeg på udenlandsrejse, gik jeg trygt til ham om rejsetips. Borgmester Kapers tilkomst var ikke blot en gevinst for borgmester-samarbejdet, men også til glæde for mange embedsmænd og deriblandt for mig.

Blev det end i store og vigtige henseender således, at den nye forfatning og de nye borgmestre ikke beredte vanskeligheder for mig eller andre, der var stillet som jeg, så var der dog et punkt, hvor der indtraf noget nyt og uheldigt. Den samlede magistrats møder havde hidtil været et lukket område, hvorfra intet slap ud i utide og på urette sted. Først nogle dage efter hvert møde fik borgerrepræsentationen og pressen gennem udsendelsen af borgerrepræsentationens dagsorden med bilag underretning, og den kom alle ihænde på samme tid. Men nu begyndte der at sive noget ud, så nogle aviser tirsdag morgen kunne bringe efterretninger fra magistratens mandagsmøde. Det kunne ikke oplyses, hvorfra det kom, og det vakte megen ærgrelse, ikke mindst hos borgmester Kaper, der på det nøjeste overholdt tavshedspligten og ikke ville tro, at nogen magistratskollega ikke gjorde det. Og så måtte det jo være en eller anden embedsmand, der var synderen. Det var en ubehagelig mistanke. Selv vidste jeg mig skyldfri, og jeg havde fuld og begrundet tillid til mine medarbejdere. Det forlød derimod, at det ikke sjældent gik således til, at der sent mandag aften blev ringet fra et af de konservative blade eller fra »Politiken« til henholdsvis en konser-

vativ eller en radikal rådmand: »Nu erfarer vi, at modstanderpresen har det; De vil da ikke have, at den skal være ene om det!« Og så gik der hul på bylden. Om dette forlydende havde noget på sig, ved jeg naturligvis ikke. Jeg spurgte engang min svoger redaktøren og fik ikke direkte svar. Men det han sagde var ellers meget oplysende: »Jeg ved en embedsmand, der ikke overholder tavshedspligten,« sagde han, og så nævnede han et navn, hvis indehaver senere måtte møde bebrejdelser for det, der vejede tungere; »men ellers er det aldrig embedsmændene; det er alt for farligt for dem; det er fra politikerne, vi skal have indiskretionerne. Mit blad har tilknytning til en kommunalpolitiker, og han skal klemmes, kan du tro, han skal klemmes!« Jeg tvivlede ikke om, at sådan var sammenhængen. Men det var ikke borgmester Kapers opfattelse, og det kunne undertiden være ubehageligt.

Samarbejdet mellem borgmestrene om lønsager og andre personelle sager kunne lægge beslag på megen tid, særlig i de sidste år af den første verdenskrig og i de første år efter dens afslutning. Men det var ikke alene de andre borgmestre, som borgmester Jensen kaldte til møder om disse sager; også institutionschefer og andre selvstændige chefer blev draget med ind til direkte samarbejde.

Jeg har fortalt om, hvordan jeg i 1909 blev sendt rundt for mundtlig at spørge institutionscheferne. Det var for primitiv en fremgangsmåde til, at den fortsat kunne anvendes. Den officielle fremgangsmåde var den, at magistratens 2. afdeling sendte forslag ud til de andre afdelinger med anmodning om, at disse ville indhente udtalelser fra de under dem sorterende institutioner og oversende dem til magistratens 2. afdeling med de bemærkninger, som den pågældende afdeling selv måtte ønske at fremsætte. Dette var korrekt, og det var i et vist omfang uundgåeligt; men det var omstændeligt og som regel meget langsomt virkende. Det tilvejebragte heller ikke den for begge sider ønskelige personlige kontakt mellem finansborgmesteren og institutionscheferne om personalevilkårene. For at komme hurtigere og bedre igennem begyndte man så at holde store møder i magistratens 2. afdelings forsamlingsaal. Det var samtlige borgmestre og de selvstændige chefer for kommunens forskellige virksomheder, ialt en 30–40 mennesker, der samledes under borgmester Jensens forsæde. Det begyndte forsøgsvis og kun ved enkelte lejligheder, men det blev efterhånden en

fast ordning med møder hver eller hveranden måned. Ved disse møder var det som regel min opgave at være den, der forelagde sagerne, og derefter udviklede der sig en forhandling, hvorunder de forskellige kunne udtale sig meget frit. Det var ingen besluttende, men kun en rådgivende forsamling, og da borgmestrene fra de andre afdelinger var til stede, kunne de straks gribe ind eller tage forbehold, hvis de ikke var enige i det, som deres institutioner fremførte. Og borgmester Jensens faste hånd hvilede over det hele.

Det var cheferne for de store erhvervsvirksomheder, der særlig tog ordet. Sporvejsdirektør Nørregaard og hans efterfølger Juel-Hansen var fremtrædende deltagere; ligeså Børresen, der efter en kort udflugt til det private erhverv var vendt tilbage til kommunen som direktør for belsyningsvæsenet; at der tidligere havde været en vis kappestrid mellem ham og mig, lagde ingen hindring i vejen for et godt samarbejde mellem os nu. Også Poul Sørensen, direktør for vandforsyningen, ydede vægtige bidrag. Men det var der mange andre, der gjorde; det er ikke fornødent at nævne navne; det var en meget nyttig ordning, der blev indført med disse institutionschefs-møder.

Samarbejdet i chefsmøderne suppleredes derved, at der efterhånden i hver af de store institutioner blev en tjenestemand, der – under vedkommende chefs overledelse – havde løn- og andre personalesager som sit speciale. Med disse lønspecialister rundt i institutionerne fik lønkontoret et nært, mest telefonisk samarbejde, der var til støtte for begge parter, og til forebyggelse af sådanne uensartede fremgangsmåder, som kunne give organisationerne anledning til at fremsætte krav med den motivering, at når en af kommunens institutioner kunne indrømme tjenestemændene et eller andet, så måtte de andre institutioner da også kunne gøre det.

Ja, organisationerne kom nu til at spille en stor rolle, og ligesom der blev holdt møder med institutionscheferne, således blev der også holdt møder med repræsentanter for de kommunale organisationer.

De kommunale organisationer adskilte sig på forskellig måde fra de »frie« organisationer, som vi kaldte de almindelige arbejderorganisationer, hvis medlemmer for størstedelen var beskæftigede hos private arbejdsgivere. De frie organisationer vidste, at gennemførelsen af krav udover en vis grænse uvægerlig ville medføre, at et større eller

mindre antal virksomheder blev urentable og måtte lukke og derved fremkalde arbejdsløshed. Denne hemske havde de kommunale organisationer ikke på sig. På den anden side havde de frie organisationer i strejketruslen et effektivt våben, som de kommunale organisationer ikke kunne bruge på samme måde. Teoretisk kunne der ganske vist diskuteres om, hvorvidt tjenestemændene havde strejkeret eller ej. Men i praksis var kommunal strejke ikke noget, man regnede med; selv den afsvækkede form for strejke, som kaldes deponering af opsigelser, blev i min tid kun sat i værk 2 eller 3 gange, og aldrig af flere organisationer på samme tid. De kommunale organisationer var således både stærkere og svagere end de frie; måske gik plus og minus lige op.

Om mødernes forløb har brandchef Vinding, der i sine yngre dage var medlem af Kommunalforeningens bestyrelse og derfor en af mødedeltagerne, i »Ingeniøren« for 20/12 1947 skrevet en artikel, som for andre deltagere i den tids møder på fornøjelig måde bringer dem lyslevende frem i erindrungen. Om mødernes begyndelse skriver han: »Et lille slag med blyanten på klokken, der stod foran borgmester Jensens plads, bragte stilhed, og så begyndte han på en mere eller mindre improviseret tale. . . . Indledningen var gerne en række traditionelle vendinger, og man kunne høre, at borgmester Jensen omtrent kunne lade munden køre løs på egen hånd, medens han tænkte sig om, – der kom fortællelser og rettelser og gentagelser – men så med et var det, som om der blev hæftet en krog i vognen, og så gik det støt fremad i velformede sætninger, og nu kunne man mærke, at hvert ord var overvejet. Nu var vi ved det væsentlige, og det var intet lefleri for tjenestemændene, der kom fra hans side.« Dette er fuldkommen rigtigt, og det gælder også når Vinding skriver, at den følgende realitetsdebat som regel endte med, at det blev, som borgmester Jensen havde sagt, at det skulle være. Derimod må det bero på en fejltagelse, når han skriver, at jeg blev kaldt for »lønguden«. Jeg har aldrig hørt det, og jeg tror ikke, det er rigtigt. En gud har magt, men jeg havde ingen virkelig magt; min opgave var, som jeg har sagt, at trække diagonalen i kræfternes parallelogram. Dermed vil jeg ikke sige, at jeg var uden indflydelse; i teorien er geometriens omtalte diagonal uendelig tynd og fuldkommen lige; i virkeligheden bliver den tegnede linie både tykkere og mindre lige, og når man forlader billedet og går over til den virkelighed, som jeg har anvendt billedet på, er muligheden for afvi-

gelder endnu større. Det bliver da ikke betydningsløst, hvem det er, der trækker diagonalen, og hvordan han gør det. Men i det omfang, der i denne forbindelse kan tales om magt, var det borgmester Jensen, der havde den i sin hånd. Min plads var ved hans venstre side, og der var jeg veltilpas ved at sidde.

Møderne under borgmester Jensens præsidium angik de store sager. Om mindre sager og sager, der ikke drejede sig om nye satser og nye regler, men om forståelse af de bestående, kom organisationerne i stor udstrækning til lønkontoret og forhandlede med mig. Det var særlig Kommunalt Arbejderforbund og Kommunalforeningen, jeg fik besøg af. Kommunalt Arbejderforbund havde, da jeg begyndte at få med lønsager at gøre, sprøjtefører C. Petersen til formand og målerkontrolør Peder Hedebol til sekretær. Jeg husker, at sprøjteføreren ikke sjældent ringede til mig, og jeg husker Hedebols venlige modtagelse af mig ved en eller anden lejlighed, hvor organisationerne havde indbudt borgmester Jensen, og han havde sendt mig som sin repræsentant. Hedebols venlighed virkede så meget stærkere på mig, som Kommunalforeningens formand Krause viste mig en kold skulder. Men det var først, da Th. Thomsen omkring tiden for den første verdenskrigs begyndelse blev formand for Kommunalt Arbejderforbund, at forbundet rigtig fandt vej til mig; lidt senere, da Kaarøe blev den ledende mand i Kommunalforeningen, fik lønkontoret også mange besøg fra denne. Som regel mødte der to mand ved et organisationsbesøg, undertiden flere, meget sjældent kun en. Kom Thomsen alene, kunne det være for at fortælle mig, at der var et eller andet, som havde personlig betydning for ham. De ledende organisationsfolk har det ikke altid let, konkurrencen mellem dem indbyrdes kan være hård, og en håndsrækning fra lønkontoret kunne da undertiden være af betydning, og blev gerne givet af mig, når det ikke var imod kommunens interesse. Jeg kunne godt lide Thomsen. Mange år senere var jeg til stede ved hans begravelse, hvor denne oprindelig ganske jævne mands livsgerning blev prist, ikke blot på dansk af hjemlige arbejdsfæller, men også på fransk af en i denne anledning fra Paris hidkommen repræsentant for den internationale organisation. Også Kaarøe satte jeg megen pris på; men jeg kom for øvrigt til at stå i godt forhold til de fleste af de mandlige og kvindelige organisationsrepræsentanter, jeg mødte. Vi var modparter, der repræsenterede modstående interesser

og gjorde det af yderste evne. Men derfor behøvede vi ikke at være personlige modstandere; forhandlingerne gled lettere, når vi ikke var det, og det var ret beset en fordel, ikke til skade, for de interesser, vi repræsenterede.

Engang sagde en af Kommunalt Arbejderforbunds ledende mænd til mig: »Glem aldrig, herr kontorchef, at vel er det vigtigt, at der kommer godt på vores egen tallerken, men det er skam endnu vigtigere, at der ikke kommer mere på naboens tallerken«. Det var såmænd ikke nødvendigt at sige det til mig; det daglige arbejde skulle nok minde mig derom. Det lyder ikke så godt, som han sagde det; det lyder som den pure misundelse. Men det er det ikke; der er også et moment af retfærdighedstrang deri. Han kunne også have sagt – og det ville han nok have gjort, hvis han skulle udtale sig offentligt –: »Glem ikke, at ethvert plus skal være vel begrundet; ellers kan man ikke forlange, at de, der ikke får det, skal se med sindsro derpå«. Men det er meget vanskeligt for mennesker, man kan godt sige: for os alle, at erkende, at det er velbegrundet, at andre får plusser, vi selv ikke får. Det er vanskeligt for den enkelte; det er endnu lidt vanskeligere for den enkeltes kone (eller mand), og det er uhyre vanskeligt for en gruppe af ligestillede, det være sig en stand, en klasse, en nation eller en race. Sådan er det i den store politik, sådan i den lille politik, og sådan også i det lille afsnit, jeg havde med at gøre. Det er som at skære i levende kød. Men arbejdet skal gøres, og jeg var glad ved mit arbejde; det var vel værd at anvende al sin flid og evne på.

Når organisationernes henvendelser drejede sig om lønforhøjelser, nye stillingers oprettelse, gunstigere regler om pension og sygeløn m. m., kort sagt om nye landvindinger for organisationernes medlemmer, var kommunalbestyrelsen sidste instans. Anderledes var forholdet, når sagen drejede sig om forståelsen af de gældende bestemmelser; her var det domstolene, der havde det sidste ord.

Da jeg begyndte at få med lønsagerne at gøre, var der en vis tilbøjelighed til at søge uden om domstolene. I forskellige regulativer m. m. var der en paragraf, der sagde, at magistratens afgørelse af tvivls-spørgsmål var endelig og ikke kunne indbringes for domstolene. Det var måske en reminiscens fra tiden før den fri forfatning. Fra organisationernes side fremsattes der ønske om særlige voldgiftsretter; man

tænkte sig vist, at der hos dem kunne ventes større imødekommenhed over for personalet. Jeg har fra første færd været en tilhænger af, at praktisk talt ethvert spørgsmål om forståelse af gældende regler skal kunne forelægges de almindelige domstole eller, hvor det drejer sig om overenskomster med arbejderorganisationer, da for de instanser, som ellers er gældende for disse. Det har jeg arbejdet for, hvor jeg kunne, og det er også i det hele blevet resultatet – var måske også blevet det uden min tilskyndelse –, og det var jeg meget tilfreds med. Det er en stor betryggelse for begge parter, at kan man ikke blive enige om forståelsen, kan man få spørgsmålet afgjort på ganske normal måde af en uvildig domstol.

Mindre tilfreds var jeg derimod med kommunens sagfører. Det var tidligere højesteretssagfører Ch. Shaw, men det gik ved hans død over til højesteretssagfører Esb. Trolle. Når der blev anlagt sag imod os, fik Trolle naturligvis sagens akter og dermed fuldt kendskab til de faktiske omstændigheder og til de grunde, der havde været bestemmende for kommunen. Men derudover ønskede han ingen indblanding fra kommunens side; hvorledes sagen skulle føres, måtte han alene om. Dette kunne i den skriftlige procedures tid give sig mærkelige udslag. En gang kom Kommunalt Arbejderforbunds repræsentanter til mig og var dybt indignerede; det var løgn og atter løgn – sagde de – hvad der blev fremført fra vor side i en retssag. Jeg henvendte mig til Trolle, og han sendte den fuldmægtig, der havde konciperet det pågældende indlæg, ind til mig. Nu er løgn et grimt ord, som man ikke skal bruge, når man ikke er nødt til det. Men ubestrideligt var det, at fuldmægtigen havde givet sin fantasi noget spillerum og skrevet adskilligt, som ikke var i overensstemmelse med virkeligheden. »Skal vi ikke nøjes med at sige, at jeg har givet en noget advokatorisk fremstilling af sagen?« sagde han. Ja, det kommer jo an på, hvordan man opfatter en advokats opgave. Samme fuldmægtig var sandelig ikke nogen ringe mand; tværtimod; højagtet af alle steg han i graderne og nåede til sidst op i retsvæsenets højeste stilling. Men princippet, at sagføreren skulle være helt uafhængig med hensyn til sagens førelse, var farligt, særlig i den skriftlige procedures tid.

Efter retsreformens gennemførelse kunne det ikke gå så galt som i det her omtalte tilfælde. Repræsentanter for kommunen kunne jo nu ikke blot i højesteret, men også i lavere instanser overvære proce-

duren. Men under en procedure er der foruden fakta og grunde også noget, der hedder atmosfæren. Og jeg var ikke helt tryk med hensyn til den atmosfære, der kunne komme til at hvile over vore retssager. »Høje dommere! Her kommer sagsøgeren. Han er kommunal tjenestemand. Han får altså kommunal løn (og vi ved nok, hvad kommunal løn vil sige!). Han får løn under sygdom (meget syg?), han får ferie (lang) og meget andet. Og så får han til slut pension (god pension! og han kan gå allerede, når han er 65 år). Alt det får denne mand. Men – så utroligt det lyder – han vil have mere; han kræver i denne sag osv.«. Det er måske kun en gang, jeg har hørt Trolle rulle dette op, og sikkert ikke i fuld udstrækning med hensyn til det, som her er sat i parentes. Men jeg syntes tit, jeg hørte en underklang deraf i hans procedure, og det holdt jeg ikke af. Karmark Rønsted, der førte Kommunalt Arbejderforbunds sager for byret og landsret, havde ofte, inden det kom til sagsanlæg, drøftet sagen igennem med mig, så det var ganske klart, hvad der skilte sagsøgeren og kommunen, og hvilke grunde kommunen havde. Det var på disse grunde alene, jeg ønskede sagen vundet, uden luftning af en tjenestemandsuvenlig atmosfære. Karmark Rønsted prøvede engang at friste mig ved at fremholde, at kommunen behøvede jo ikke at bruge sagfører; den kunne være selvmøder og lade sig repræsentere af sine embedsmænd, i lønsager af mig; det kunne være morsomt at krydse en klinge for rettens skranke. Ja, selvfølgelig kunne det have været morsomt, og så kunne man selv være herre over den atmosfære, man ville søge sagen fremført i. Men dette var ganske udelukket, ville også have været det, selv om jeg havde været jurist. Kommunen kan ikke renoncere på de fordele, benyttelsen af en dygtig sagfører giver. Og borgmester Jensen var godt tilfreds med Trolle, og det samme gjaldt senere borgmester Hedebo. Trolle vandt også næsten altid sagerne for os.

Måske var jeg overdreven sensibel med hensyn til det, jeg kalder atmosfæren, og nogen stor rolle har den formodentlig ikke spillet. Jeg blev en stor beundrer af vort retsvæsen, jo mere jeg lærte det at kende. Også når vi undtagelsesvis tabte. Kun savnede jeg at få oplysning om stemmeafgivningen i højesteret; det ville dog være en trøst i modgang, hvis man fik at vide, at nogle af dommerne havde stemt for os, ja at måske kun en stemme havde gjort udslaget. Men det kom jo senere.

Ved lønkontorets oprettelse fik jeg en fuldmægtig. Denne stilling blev besat med assistent (sekretær) i overpræsidiets A. Fræmohs. Han havde en udmærket juridisk uddannelse og var meget dygtig. Vi havde et fortræffeligt samarbejde; men han, der i mellemtiden var bleven ekspeditionssekretær, forlod lønkontoret allerede i 1921 for at blive chef for kontoret for kommunens lån. Det var ikke altid let at få dygtige jurister ind i kommunens tjeneste. De unge cand. polit.'er havde – i alt fald dengang – ikke så mange muligheder at vælge imellem som juristerne, og i visse henseender kunne man sige, at deres uddannelse var en nok så god forberedelse til vort arbejde som juraen. Jeg prøvede derfor at få cand. polit.'er ind i mit kontor, og det havde jeg megen glæde af. Ved Fræmohs' afgang blev cand. polit. Aksel Andersen fuldmægtig og overtog det meste af Fræmohs' arbejde, og da Aksel Andersen i 1926 forlod os og overtog ledelsen af magistratens 2. afdelings sekretariat, rykkede cand. polit. Ejnar Nielsen ind i hans plads, hvor han blev, til han i 1930 gik over til sporvejene. Ved en omordning i dette år, som jeg senere skal fortælle om, blev cand. polit. fuldmægtig i statistisk kontor Knud Dalgaard kontorchef i løndirektoratet. Disse tre mænd er alle senere nået op i topstillinger i kommunen, Aksel Andersen som hospitalsdirektør, Ejnar Nielsen som sporvejsdirektør og Dalgaard først som løndirektør og derefter som økonomidirektør. Alle tre var de dygtige, inspirerende og fornøjelige og gjorde et udmærket arbejde til gavn for kommunen og til uundværlig støtte for mig. De daglige referater med dem hører til mine kæreste minder fra rådhuset.

Virksomhed i og fra lønkontoret

Jeg vender tilbage til den kronologiske rækkefølge. Vi var nået til året 1917, hvor det strømmede ind med sager om dyrtidstillæg og andre forbedringer af personalets vilkår, og hvor der sad et fællesudvalg, som var blevet nedsat i 1915 for at overveje spørgsmålene om overgang til at afholde pensionerne af en fond og om ændringer i pensionsreglerne, hvorved uforholdent tidlige pensioneringer kunne undgås.

Dette fællesudvalg fik nu sit mandat udvidet; det blev yderligere overdraget udvalget »at undersøge administrations- og lønforholdene i deres helhed, således at disse kan foreligge gennemarbejdede, når lønreformen skal drøftes, og denne derfor ikke bliver forsinket ved en så-

dan undersøgelse.« Det var lidt snørklet udtrykt, og dette stod, som det ofte er tilfældet, i forbindelse med, at der var forskellige meninger om, hvad det var, man skulle stille imod, når krigen var forbi og forholdene kunne overses. Foreløbig gik forslag om flere og større dyrtidstillæg uden om fællesudvalget; ved et af disse opnåede borgmester Jensen, at i alt fald en del af tillæget blev beregnet procentvis i forhold til lønnen. Fællesudvalget samlede derimod sit arbejde, med forbigåelse af spørgsmål om lønnens størrelse, om alt det andet, og her blev det af mig udarbejdede udkast til en fuldstændig vedtægt for kommunens personalevæsen lagt til grund. I mange møder gennem 5 fjerdingår blev det drøftet og undergik forskellige rettelser, hvorpå det i december 1918 blev foreløbig vedtaget af fællesudvalget og derefter udsendt til institutioner og organisationer til udtalelse.

Men nu var krigen afsluttet, og nu fremkom der betænkning fra en af staten nedsat lønningskommission. Det viste sig, at den var kommen til ganske samme opfattelse som vort fællesudvalg, nemlig at det ikke var tilstrækkeligt at få nye lønsatser, men at man også måtte have alle regler om personalets vilkår reviderede og samlet i en codex. Til en sådan codex for statens vedkommende – en tjenestemandsløv som den blev benævnt – fremsatte lønningskommissionen forslag. Dette forslag kom offentligt frem, inden de kommunale organisationer havde afgivet deres svar, og resultatet blev, som man måtte vente: i alle tilfælde, hvor statens lovforslag forekom dem gunstigere end vort forslag, krævede de vort forslag ændret, medens de derimod ingen ændringer ønskede, når vort forslag var det gunstigste. Det kunne kommunalbestyrelsen selvfølgelig ikke gå ind på; organisationerne fik at vide, at de måtte vælge principielt imellem statsforslagets eller kommuneforslagets regler. De valgte statsforslagets regler, fællesudvalget accepterede dette, og kommunalbestyrelsen vedtog »vedtægt af 31/3 1920 for bestyrelsen af staden Københavns kommunale anliggender«, hvori tjenestemandsløvens regler var overført på kommunen med fornøden tilpasning, men i væsentlig og til dels ordret overensstemmelse med loven.

Uden tvivl var dette det rigtige resultat. For mig personlig måtte der i tilfredsheden herover blande sig lidt forfatterskuffelse. Jeg havde udarbejdet forslag til oprettelse af en pensionsfond; det blev slet ikke omtalt. Jeg havde, før statens lønningskommission havde fremsat sit

forslag til en tjenestemandsløvslov, ja før denne kommission var nedsat, forstået, at personalereglerne måtte codificeres, og udarbejdet detaljeret forslag dertil. Nu var dette forslag lagt til side og et helt andet forslag blevet gennemført. Meget dybtfølt var min skuffelse dog ikke. Dertil havde der været alt for mange personlige glæder og opmuntringer under det lange arbejde med denne sag, som for øvrigt ikke var afsluttet med tilvejebringelsen af vedtægt af 31/3 1920, idet denne måtte suppleres med en række regulativer.

Men det, som tjenestemændenes og offentlighedens interesse særlig samlede sig om i denne tid, var selve lønordningen. For statens vedkommende vidste man nu, hvorledes ordningen ville blive; men her ønskede kommunens fællesudvalg ikke at følge staten så nøje som med hensyn til de øvrige tjenestemandsvilkår. Staten delte lønnen i egentlig løn og tre almindelige tillæg, nemlig konjunkturtillæg, stedtillæg og dyrtidstillæg; fællesudvalget nøjedes med at dele i løn og dyrtidstillæg, hvilket sidste man helt lod følge statens regler. Staten indførte ligeløn for mænd og kvinder ved samme arbejde; inden for fællesudvalget var der meget delte meninger om, hvad der var rigtigt i dette spørgsmål, men alle var enige om, at når staten havde knæsat ligelønnen, måtte kommunen følge efter. Staten havde en meget stor mængde forskellige lønklasser; kommunen havde meget færre, og fællesudvalget ville ikke ændre på dette punkt. Endelig var der spørgsmålet om hele lønniveauet; kommunen havde hidtil på adskillige områder ligget noget højere end staten, og det samme var tilfældet med fællesudvalgets første forslag i forhold til det fra statens lønningskommission fremsatte forslag. Ingen af disse forslag blev imidlertid gennemført uforandret. Arbejderløningerne i det private erhverv var i stadig stigning, og under hensyn hertil blev der i sommeren 1919 gennemført en betydelig lønforhøjelse for kommunens lønarbejdere. For kommunens tjenestemænd blev de af fællesudvalget først foreslåede satser herefter uholdbare, og da desuden statens lønningskommissions forslag under behandlingen i rigsdagen blev forhøjet med ca. 500 kr. på alle grader, fulgte fællesudvalget efter og forhøjede ligeledes sit forslag med gennemsnitlig 500 kr.

Det således ændrede forslag blev vedtaget med gyldighed fra 1/10 1919. Som det fremgår af skildringen af dets tilblivelse, kom det til at

ligge noget over statens; det var ikke noget nyt, kommunen havde også tidligere ligget over; men forskellen var vistnok blevet forøget. Dette vakte en vis irritation i rigsdagen og blandt statstjenestemænd, hvilket blandt andet kom frem i et foredrag, som kontorchef (senere departementschef) Dalhoff i november 1920 holdt i Nationaløkonomisk Forening. Jeg var til stede i det møde, og i den efterfølgende diskussion fremkom jeg med nogle modbemærkninger, som i lidt mere udarbejdet form blev offentliggjort i ministeriernes månedsblad. Hovedindholdet heraf var, at Københavns kommunes lønninger til de store personalegrupper var afstemt efter arbejderlønningerne i København, og at der var et lignende forhold imellem statens tjenestemandslønninger uden for hovedstaden og arbejderlønningerne sammesteds; grunden til uoverensstemmelsen mellem statens og kommunens lønninger for tjenestemænd i hovedstaden var derfor den, at staten satte stedtillæget for hovedstaden (og måske for de større købstæder) for lavt. Om der er sket forskydninger i dette forhold senere, ved jeg ikke; men jeg føler mig ganske sikker på, at det dengang var helt rigtigt.

For øvrigt måtte sammenstillingen mellem løn + almindelige tillæg i stat og kommune blive misvisende, når man ikke tog hensyn til forskel i eventuelle særlige tillæg og i adgang til indtægt uden for tjenestestillingen. For sekretærer og fuldmægtige i de ministerielle kontorer var det dengang som nu således, at de normalt havde en formiddagsstilling andetsteds og først derefter mødte i ministeriet. Noget tilsvarende fandtes ikke i kommunen; på rådhuset blev kontortiden fastsat til at være fra kl. 9 til kl. 4, også for sekretærer og fuldmægtige, og selv om morgenpræcisiteten kunne lade en del tilbage at ønske, og selv om der måske var enkelte undtagelser, så var i alt fald i min tid en sådan almindelig formiddagsfrihed som i ministerierne udelukket. Dermed var også muligheden for supplerende indtægter stærkt begrænset for kommunens sekretærer og fuldmægtige. En undtagelse dannede dog kommunens skattedirektorat; der var der regelmæssigt et stort arbejde efter kontortid, som blev vederlagt med de såkaldte ligningshonorarer. – For at orientere mig lidt, foretog jeg en undersøgelse af eksamenskaraktererne for de i kommunens tjeneste ansatte juridiske kandidater; det viste sig, at i skattedirektoratet var antallet af personer med 1. karakter særdeles betydeligt, men ellers var »laud-procenten« i almindelighed dårlig. Selvfølgelig var og er der enkelttilfælde, måske

mange, hvor eksamensresultatet og dygtighed i den efterfølgende livs-gerning ikke stemmer med hinanden; men når talen er om et gennem-snit, ligger der dog en ikke dårlig vejledning i eksamenskaraktererne. Undersøgelsens resultat var derfor noget foruroligende. Men statens system med formiddagsstillinger var ikke tillokkende, og noget tilsva-rende til skattedirektoratets honorarlønnede aften-ligningsarbejde kunne ikke etableres andre steder, så der kom ikke meget ud af min undersøgelse ud over, at jeg og de få, jeg viste den til, fik vor viden forøget og bestyrkedes i den overbevisning, at i alt fald på dette om-råde var det, når alle forhold blev taget i betragtning, ikke kommu-nen, der gav personalet de mest tillokkende vilkår.

På et andet område, nemlig for de kørende tjenestemænd, besør-gede organisationerne selv fremskaffelsen af udtømmende oplysning-er. Der udbrød formelig krig i »Socialdemokraten«s spalter imellem sporvejtjenestemændenes og statsbanetjenestemændenes organisatio-ner om, hvilken af parterne der havde de bedste eller dårligste vilkår i hovedstadens nærtrafik. Krigen rasede i nogen tid med fremdragelse af alle åbenbare og skjulte fordele på modpartens side, indtil redak-tionen fandt det betimeligt at lukke af for yderligere indlæg. For mig var der ingen tvivl om, at det heller ikke her var kommunen, der – når alt blev taget i betragtning – kom med overbud, og samme mening havde daværende borgerrepræsentant, portør ved statsbanerne O. Andersen, den senere borgmester. Han kom til mig og spurgte, om jeg ikke kunne tale med den nylig udnævnte formand for statens lønnings-råd K. H. Kofoed og gøre ham opmærksom på de vanskeligheder, som sammenligningen af vilkårene voldte i sporvejene; det skulle være ganske uofficielt og for min egen regning. Jeg kendte ikke dengang K. H. Kofoed, men det var meget rimeligt, at jeg som kommunens løn-ningsmand gjorde ham en visit, og ved den kunne jeg så en passant bringe sagen på bane. Det gjorde jeg, men det kom der ikke noget ud af. Ja visitten som visit betragtet blev meget vel modtaget, men al tale om, at statens lønpolitik kunne volde kommunen vanskeligheder, blev pure afvist som indiskutabelt.

Havde jeg dengang vidst, at K. H. Kofoed i sommeren 1919 havde været hos borgmester Jensen i et tilsvarende, men modsat ærinde, men uden at opnå resultat, havde jeg ikke indladt mig på sagen. Men det fik jeg først senere at vide. Da K. H. Kofoed engang længe efter borg-

mester Jensens død udtalte sig til pressen i en eller anden anledning – mon ikke i anledning af hans 70-års fødselsdag – fortalte han i meget bitre ord, at rigsdagen i 1919 havde hævet det oprindelige lønforslag med 500 kr. netop ud fra ønsket om at komme på linie med kommunens da foreliggende forslag, og at han var gået til borgmester Jensen for at bede om, at kommunen nu ville stå fast og ikke gå yderligere op, men var bleven afvist. I og for sig var det faktiske i denne fremstilling vel ikke urigtigt, men der manglede afgørende momenter. Det var lønstigningen i det private erhverv, der tvang både staten og kommunen op, og staten kunne ikke vente ja til et krav om, at kommunen nu skulle slå bremserne hårdt i, mens staten gik op. Havde staten ønsket samarbejde, måtte dette have været sagt på et tidligere tidspunkt, og så skulle det have omfattet samtlige vilkår, også systemet med formiddagsstillinger og meget andet. Som sagen nu lå, kunne borgmesteren ikke svare anderledes, end han gjorde; jeg tror, han betragtede det som så selvfølgelig, at han end ikke drøftede henvendelsen i fællesudvalget; havde han gjort det, ville jeg næppe have kunnet glemme det.

Konformitet imellem alle offentlige lønninger, statens så vel som kommunernes, er selvsagt noget man kan ønske; Københavns kommune har også undertiden haft vanskeligheder, fordi andre kommuner på visse punkter lønnede højere end den. Men konformitet er vanskelig at opnå, når kommunerne skal bevare autonomi og eget ansvar; det er et meget sammensat problem.

Hvis borgmester Jensen havde levet, da det omtalte interview kom frem, tror jeg, han ville have svaret, og at svaret ikke var blevet helt blidt. Svare på hans vegne kunne jeg af mange grunde ikke; jeg måtte nøjes med at ærgre mig.

Med vedtagelsen af de nye lønningsbestemmelser, der trådte i kraft den 1/10 1919, og den nye personalevedtægt, der trådte i kraft den 1/4 1920, var man nået til en milepæl. Spørgsmål, der havde opfyldt sine egne igennem en årrække, havde fundet deres afgørelse om ikke for tid og evighed, så dog således, at det indtil videre måtte betragtes som endelige beslutninger. Alt dette var foregået i stor samdrægtighed; næsten altid var vedtagelserne sket enstemmig, og i arbejdet i udvalgene havde det konservative Frederiksberg ofte deltaget, ganske gnid-

ningsløst. Ved et sidste udvalgsmøde på rådhuset kom borgmester Kaper med nogle lidt drilagtige, spøgende bemærkninger om de mange gange, frederiksbergerne havde været Københavns gæster ved det (beskedne) stykke smørrebrød, der blev serveret ved lange aftenmøder. Det ville Frederiksberg imidlertid ikke lade sidde på sig; de indbød Københavns kommunalbestyrelse og mange embedsmænd til en nydelig middag på Langeliniepavillonen en skøn forsommeraften. Frederiksbergs borgmester Godskesen førte overpræsident Jonquières og borgerrepræsentationens formand Th. Stauning til bords. Det var lutter idyl.

Men det var for meget idyl. At se Stauning, der dengang endnu ikke var blevet landsfader, arm i arm med den ærkekonservative Godskesen, og at høre om udveksling af venskabelige bordtaler, det var ikke noget, den menige vælger syntes om. Og kommunalpolitikerne selv kom utvivlsomt mere og mere til at føle trang til, at vandene skulle skilles. Med enigheden var det nemlig i virkeligheden kun så som så. Det var oprindeligt de konservative i borgerrepræsentationen, der havde foreslået, at der i forbindelse med forarbejderne til den forestående lønreform skulle foretages en undersøgelse af »administrations- og lønforholdene i deres helhed«, og meningen hermed var simpelt hen, at der skulle finde en generalundersøgelse sted med hensyn til, om der ikke kunne spares på personaleudgifterne. Inden for socialdemokratiet var ønsker og forventninger i den retning sikkert langt mere tempererede, men at modsætte sig en undersøgelse kunne der ikke ret vel være tale om. Rundt omkring i indland og udland begyndte man at nedsætte sparekommissioner; det spørgsmål begyndte at brænde på: skal Københavns kommune ikke også have en sparekommission?

Det bekræftende svar herpå kom ved behandlingen af en anden sag. Ifølge en gammel bestemmelse skulle der i året 1920 fastsættes nye regler for afskrivning på kommunens anlæg og ejendomme. I denne anledning havde magistraten anmodet bankdirektør Hassing Jørgensen og J. Schaarup, der i 1918 havde afløst kaptajn Jessen som direktør for kommunens hovedbogholderi, om at fremkomme med forslag til ny værdiansættelse af kommunens aktiver og til nye afskrivningsregler samt til at fremsætte deres syn på kommunens finansielle stilling i almindelighed. Fra disse to herrer forelå nu en betænkning, hvori der

stilledes en hel række regnskabsmæssige forslag og desuden forslag om, at der af hensyn til nødvendigheden af at tilvejebringe yderligere indtægter og formindskelse af udgifterne skulle nedsættes et udvalg af repræsentanter for magistraten, borgerrepræsentationen og de ledende embedsmænd. Med udgangspunkt heri vedtog kommunalbestyrelsen i efteråret 1921 at nedsætte en stor kommission, der både skulle behandle regnskabsproblemerne og virke som sparekommission.

»Kommissionen af November 1921« fordelte arbejdet på 7 underudvalg. Til at undersøge sparemuligheder rundt omkring i de forskellige institutioner og kontorer blev der nedsat 5 specielle underudvalg, et for hver magistratsafdeling med vedkommende borgmester som formand. Med borgmester Jensen som formand blev desuden nedsat 2 almindelige underudvalg. Det ene skulle behandle alle spørgsmål om personalevilkår; da personaleudgifterne udgjorde næsten halvdelen af kommunens årlige driftsudgifter, måtte undersøgelsen af dem blive et hovedpunkt i sparekommissionens arbejde, og denne undersøgelse måtte foretages under et for alle 5 afdelinger. Det andet udvalg skulle behandle de regnskabsmæssige forslag, som Hassing Jørgensen og Schaarup havde fremsat.

For disse to almindelige underudvalg blev jeg sekretær. At jeg blev det for udvalget om personaleforhold var nærmest en selvfølge. Det regnskabsmæssige var derimod ikke mit egentlige fag; men Schaarup var nu direktør og desuden kommissionsmedlem, og borgmester Jensen mente ikke at have nogen anden til at være sekretær her, og han bad derfor mig om også at overtage dette hverv; det gjorde jeg så.

I underudvalget angående personalevilkårene var der i høj grad interesse for spørgsmålet, om man ikke kunne gøre noget alvorligt for at modarbejde formodede tilbøjeligheder hos tjenestemændene til overdrevne sygefraværelser og for tidlige pensioneringer. Det havde allerede beskæftiget det fællesudvalg, der udarbejdede forslaget til personalevedtægten af 1920; for pensionernes vedkommende blev resultatet, at der i vedtægten blev indsat en bestemmelse om oprettelse af et af læger bestående pensioneringsråd, der skulle udtale sig om alle ansøgninger om afsked på grund af svagelighed eller tilskadekomst; for sygefraværelser blev det overladt til magistraten at fastsætte kontrolregler i et regulativ, og i dette regulativ kom kontrollen ligeledes til

at hvile på lægeerklæringer. Var dette fyldestgørende? Det var et af de spørgsmål, der skulle behandles.

Min egen personlige bedømmelse af lægeerklæringer var stærkt påvirket af to oplevelser, jeg havde haft. Den ene lå helt tilbage i drengeårene. Jeg havde trådt fejl med den ene fod og i den anledning hjemmefra fået en seddel med til skolen, hvori der i passende ydmyg tone anmodedes om, at jeg måtte blive fri for at gå til gymnastik. Det bevilgedes af inspektøren, men han tilføjede: »kun for i dag; jeg har set dig på legepladsen; det kan ikke være noget videre.« Dette fortalte jeg hjemme; jeg var lidt ked af det, for foden var virkelig noget øm. Tilfældigvis havde vi netop besøg af en tilrejsende kær onkel, der var læge; han trådte straks i aktivitet, da han hørte om usagkyndiges bedømmelse af et helbredsspørgsmål: »Lad mig se den fod!«, og da han havde følt på den: »Du har jo forstuvet den; lad mig få et stykke papir!« Og et par minutter efter var jeg forsynet med et sålydende dokument: »Vilhelm Jespersen må ikke gøre gymnastik i de første 3 uger.« Dato, navn og under det: læge. Jeg var ikke billig, da jeg næste dag afleverede den seddel til inspektøren, og jeg havde fået et indtryk for hele livet af lægens autoritet. Men jeg havde heller ikke kunnet glemme, at efter en uges forløb var foden rask og jeg led og ked af at sidde oppe i klassen i gymnastiktimen, så jeg uden videre forkortede det mig tilmålte tidsrum.

Den anden oplevelse var af langt senere dato. Vor rare og dygtige huslæge, dr. Fabricius-Bjerre kom for at se til et af børnene. Da det var gjort, vender han sig til mig med sin bøseste mine, og så udspandt der sig følgende samtale. F.-B.: Jeg er så gal i hovedet på kommunen. V. J.: Men hvorfor dog? F.-B.: Jeg har i dag skrevet sygemelding for en sporvejtjenestemand, og jeg er temmelig sikker på, at han ikke fejler noget. V. J.: Jamen så er det da kommunen, der har grund til at være vred på Dem og ikke omvendt. F.-B.: De tager ganske fejl; kommunen tvinger mig gennem sit regulativ til at skrive den attest, og det er det, jeg er vred over. V. J.: De kan jo bare lade være at skrive attesten, når De ikke tror, han fejler noget. F.-B.: Aldeles ikke. Jeg er hans sygekasselæge; hans arbejdsgiver forlanger en lægeerklæring, og så er det mig, der skal udstede den. Nægte den er det samme som at skrive, at han skulker, og det kan jeg ikke. Ganske vist tror jeg det; men der er en mulighed for, at hans anbringende om smerter på det

angivne sted er rigtig, og så kan det være en begyndende – her kom et latinsk navn –, og hvis jeg som læge sender ham i arbejde med den, så har jeg gjort en halsløs gerning. V. J. : Det er altså forkert af os at regne med, at lægevidenskaben kan give os besked, om han skulker eller ej. F.-B. : Nu tager De igen fejl. Lægevidenskaben kan udmærket afgøre det. Men så må jeg indlægge ham på et hospital til observation for simulering, og det vil rimeligvis tage et par måneder. Gør jeg det for denne bagatel, blir jeg hængt, først af sporvejstjenestemanden selv, så af hospitalet, der blir belemret med ham, og til sidst af kommunen, som skal betale for det hele. Nej, kommunen skulle slet ingen lægeattest forlange, men ordne kontrollen på anden måde. – Så tav jeg; jeg havde fået en ny belæring.

Som det var gået mig, var det gået andre. Der var vist ingen i kommissionen, der var begejstret for kravet om de mange lægeerklæringer eller mente, at der lå fuld betryggelse i dem. Men hvordan kunne man etablere en anden kontrol? Fællesudvalget om personalevedtægten havde været stærkt inde på tanken om en ordning, hvorefter enhver sygeforsømmelse skulle medføre et økonomisk minus, og enhver tidlig pensioneret stadig skulle møde til kontrol, indtil en aldersgrænse var nået. Men alt dette blev opgivet, da man besluttede sig til at antage tjenestemandenslovens regler. Nu at genoptage diskussionen herom var der praktisk talt ingen mulighed for. Man kunne jo heller ikke se bort fra, at for den store mængde af pligttopfyldende tjenestemænd, der ikke forsømmer mere, end de er nødt til, og undertiden knap nok det, måtte det føles ubilligt, hvis der blev skredet til økonomiske sanktioner, i alt fald hvis det skete før efter en rimelig tilmålt periode med fuld løn.

Resultatet af forhandlingerne i underudvalget blev derfor, at der ikke skulle fremsættes nye forslag, men at man skulle nøjes med at afgive en beretning om sagens vanskeligheder og opfordre magistraten til fremdeles at have opmærksomheden henvendt på spørgsmålet og søge den herhen hørende statistik uddybet. Vedtagelsen herom foregik enstemmigt.

Men om en række andre spørgsmål delte man sig i flertal og mindretal. Dette gjaldt således spørgsmålet om ligeløn for mænd og kvinder. Da ligelønsprincippet blev indført i 1919, kom det ikke til at betyde så meget i praksis; for ved dyrtidstillæget skulle der nemlig fremdeles

gøres forskel på forsørgere og ikke-forsørgere, og som regel var de mandlige tjenestemænd forsørgere og de kvindelige tjenestemænd ikke-forsørgere. Men pristallet havde kulmineret i 1920 og var nu i rask tilbagegang, og dyrtidstillæget i takt dermed. Man måtte regne med den mulighed, at dyrtidstillæget snart ville falde helt bort, og så ville ligelønsprincippet have sejret på en helt anden måde end i 1919. Dette kaldte modstanderne frem. De konservative i underudvalget foreslog at reducere alderstillæggenes størrelse til halvdelen for ikke-forsørgere; de radikale sluttede sig hertil, men med den tilføjelse, at tillæggenes antal for ikke-forsørgere skulle forøges således, at disse efter et årsmål nåede op på samme slutløn som forsørgere. Kun socialdemokraterne holdt fast på bestemmelserne af 1919, og socialdemokraterne havde flertallet.

Der var mange andre punkter, hvorom der også konstateredes uenighed. Det gjaldt tjenestemændenes tillæg for overarbejde og tillæg for arbejdstidens beliggenhed på søn- og helligdage og på aften- og nattetimer (»forskudt arbejdstid«). Socialdemokraterne henviste her til praksis i det private erhverv, de konservative og radikale mindretal til reglerne for statens tjenestemænd. Det gjaldt også med hensyn til tjenestetidens længde. 8 timers arbejdsdagen var anerkendt i princippet; men mindretallene ønskede en videregående aftrapning efter arbejdets intensitet, end flertallet ville gå med til. Også om lønarbejdernes lønninger var der uenighed; de konservative ville ved kommende overenskomstafslutninger have nedskåret nogle forhøjelser, som kommunen havde givet udover, hvad det private erhverv gav. For dette og meget mere blev der i udvalgsbetænkningen gjort rede, og de forskellige forslag – enstemmige, flertals- og mindretals- – blev formulerede, begrundede og forsynede med oplysninger om den økonomiske rækkevidde. Det gik så videre i selve kommissionens betænkning og i afstemningen i kommunalbestyrelsen.

»De konservative må da være Dem meget taknemmelige for den betænkning, De der har skrevet«, sagde Schaarup til mig, da den forelå. Det ved jeg nu ikke, om de var; for øvrigt heller ikke, om de havde nogen særlig grund til at være det. Jeg skrev jo ikke frit ud af hovedet, men efter de direktiver, der blev givet mig i møderne. Men jeg var taknemmelig ikke alene imod de konservative, men imod alle udvalgsmedlemmerne, fordi de inden for den angivne begrænsning

med hensyn til realiteterne havde givet mig så frie hænder med hensyn til formen. Det forekom mig, at det nogenlunde var lykkedes at tilvejebringe en saglig redegørelse for disse vanskelige spørgsmål og at præcisere de forskellige partiers standpunkter uden agitatorisk tilskæring og uden at urigtige eller misforståede talstørrelser blev brugt til at kyle i hovedet på modparten. At de konservative derigennem på en forholdsvis nem måde fik samlet en række forslag, der kunne bruges i det politiske arbejde og som markerede deres hidtil noget tilslørede forskel fra de andre, det var noget, der fulgte af arbejdsmåden, og som et mindretal efter min opfattelse altid kan kræve af den embedsmæssige medhjælp.

I underudvalget angående regnskabsproblemerne var det de herrer Hassing Jørgensen og Schaarups forslag, der dannede grundlag for forhandlingerne. Det var vigtige spørgsmål, og arbejdet interesserede mig i høj grad. Ganske særlig gjaldt det naturligvis et af forslagene, som jeg havde et vist personligt forhold til, nemlig et forslag om henlæggelse til en pensionsfond.

Jeg har foran fortalt om mine undersøgelser vedrørende pensionsudgiftens stigning og mit forslag om oprettelse af en pensionsfond. Det var medvirkende til nedsættelsen i 1915 af det fællesudvalg, som efterhånden kom til at arbejde med hele den store sag om lønreformen i 1919 og personalevedtægten af 31/3 1920. Herunder gled spørgsmålet om en pensionsfond ganske ud; men derfor var det ikke glemt. Flere af fællesudvalgets medlemmer var også medlemmer af budgetudvalget, bl. a. P. J. Pedersen. På foranledning af ham tog budgetudvalget for 1920/21 sagen op og foreslog og fik gennemført en ordning, hvorefter pensionsudgifterne (incl. tillægene) fremtidig skulle afholdes af en pensionsfond, til hvilken driftbudgettet skulle foretage en række henlæggelser, der tilsammen beløb sig til mere end pensionsudgiften, således at fonden årlig ville vokse. De overskydende beløb, der således fremkom, kunne bruges til kommunens anlægsarbejder, så kommunen i tilsvarende omfang slap for at låne hos fremmede og i stedet for lånte hos sin egen pensionsfond.

Dette var et skridt i retning af det, jeg ønskede; men det var ikke tilstrækkeligt. Således som henlæggelserne blev beregnede, ville udviklingen i løbet af få år føre til, at de blev mindre end pensionsudgiften.

Man ville så blive nødt til at tære på det opsparede beløb, indtil det var opspist; og når det var sket, ville man være akkurat lige så vidt, som inden man begyndte på henlæggelsen, kun med den forskel, at pensionsgælden ville være bleven så meget større i den mellemliggende tid.

Herom skrev jeg en artikel i købstadsforeningens tidsskrift, hvori jeg udtalte ønsket om, at Københavns kommune ville foretage den tiltrængte berigtigelse, uanset at det i første omgang betød en udgiftsforøgelse. Desuden opfordrede jeg staten og andre kommuner til at følge Københavns gode eksempel. For denne artikel gav Hassing Jørgensen mig temmelig kraftig over næsen; ikke offentlig, men privat; jeg var kommen i personlig forbindelse med ham gennem Schaarup. I min artikel havde jeg gjort bemærkninger om det ejendommelige i, at offentligheden havde så let ved at forstå det rimelige i, at udgiften ved nyanlæg, der også kom fremtiden til gode, blev finansieret ved lån, hvis forrentning og amortisation ligeledes kom til også at påhvile fremtiden, samtidig med at man var uforstående over for tanken om, at fremtiden ikke skulle være alene om at bære pensionsudgiften til de nuværende tjenestemænd, men at nutiden burde deltage heri ved henlæggelser. Det er jo dog to sider af samme sag. Jeg havde også skrevet noget om de sibyllinske bøger, der ikke blev billigere af, at man ventede med at købe dem. Hassing Jørgensen mente åbenbart, at jeg havde tilladt mig et friere sprog, end passende var for en embedsmand over for politikere, og jeg fik det indtryk, at han heller ikke i realiteten var enig med mig. Det var derfor en overraskende glæde at finde, at der iblandt forslagene i Hassing Jørgensens og Schaarups betænkning også var et, der gik ud på, »at de løbende pensioner fremdeles afholdes af det løbende regnskab, indtil pensionsfonden, der foreslås forøget med regelmæssige bidrag fra det løbende regnskab, har nået sin rette størrelse«. Det var netop det, jeg mente, der skulle ske.

I regnskabskommissionen vandt realiteten i dette forslag fuld tilslutning. Hvad formen angik ønskede man derimod at bibeholde den ordning, at pensionsudbetalingen foregik på pensionsfondens konto. Men man ændrede så reglerne om tilskud fra driftsbudgettet til pensionsfonden således, at tilskudene blev tilstrækkelige til at sikre pensionsfondens beståen og vækst. Et i overensstemmelse hermed udformet forslag indgik i regnskabskommissionens endelige forslag og blev ved-

taget sammen med dette. Dette var meget glædeligt. Men der var den hage ved det, at de nye regler var meget indviklede; efterhånden som man fjernede sig fra udgangspunktet, blev de mindre og mindre forståelige for almenheden, så man kunne befrygte, at det hele en dag ville blive væltet over ende. På min foranledning fik borgmester Hedebol derfor på budgettet for 1935/36 gennemført en rettelse, hvorved man også i formen antog Hassing Jørgensens og Schaarups forslag. Siden da har ordningen været den, at alle pensionsudgifter (incl. tillægene) afholdes på driftsbudgettet, medens pensionsfonden lever sit eget liv på den måde, at dens midler bruges til kommunens anlægsarbejder, og at den årlige rente, der svares heraf, bruges til forøgelse af fonden. Fonden, der begyndte i 1920/21, var den 31/3 1935 vokset til 40 millioner kroner og den 31/3 1957 til 118 millioner kroner.

Jeg tror ikke, at det er ubeskedent af mig at mene, at jeg har en væsentlig andel i denne fonds eksistens. Med kronens devaluering er dens værdi bleven kendelig formindsket, og hvis devalueringen fortsættes, kan den risikere at blive værdiløs. Men så er der meget andet, der falder omkuld, og hele pensionsspørgsmålet bliver ikke lettere at løse af den grund. Under de forudsætninger, hvorunder fonden startedes og konsolideredes, var det en rigtig foranstaltning, og ingen ved i dag, da dette skrives, hvor stor eller lille den endelige ændring af disse forudsætninger vil være. Jeg har fremdeles den tro, at det arbejde, jeg har gjort i denne sag, har været af værdi for kommunen.

»Regnskabskommissionen af 1921« blev færdig med sit arbejde i forsommeren 1923, og dens forslag vedtoges af kommunalbestyrelsen umiddelbart inden sommerferien. Jeg overværede mødet i borgerrepræsentationen, som trak ud til henimod kl. 3 om natten. Borgmester Kaper kom flere gange hen til mig og opfordrede mig til at gå hjem og i seng, men hele dette arbejde havde opfyldt mig så længe og så meget, at jeg måtte personlig overvære, at sidste læs blev kørt i hus. For min andel fik jeg venlige ord og to sekretærhonorarer à 1200 kr.; jeg havde jo haft to underudvalg at arbejde for. De penge brugte min kone og jeg til at rejse til Italien for. Vi havde ikke været ude siden 1909; sygdom, pengemangel og travlhed havde skiftevis lagt hindring i vejen. Men nu var vi raske og havde rejsepenge, og borgmester Jen-

sen lovede mig, at i 1924 skulle jeg kunne få ferie i foråret, uanset hvordan det så stod til med overenskomstsituationen; dengang troede man ikke, at man kunne rejse i Italien i sommertiden. Det var særlig Rom, min kone og jeg stiledede imod, og jeg høstede megen ros hos kulturelt prægede venner og bekendte, fordi jeg lagde den plan, at vi skulle bruge alle feriens 4 uger i Rom; det var ikke for meget, første gang man var i den evige stad. Men det væltede mine rådhus-rådgivere. Borgmester Kaper formanede mig til ikke at ville se alle Roms herligheder; »brug en formiddag til at se en enkelt ting, en dejlig kirke eller et skønt palads eller hvad det nu kan være; se det ordentlig og få rigtig glæde at det; og så er det nok, så kan De gå hen og spise frokost og drikke un quarto eller hellere un mezzo – De kan jo hvile ovenpå – og sig så til Dem selv: nu har jeg haft en dejlig formiddag!« Borgerrepræsentant O. Andersen, der havde brugt sine rettigheder som statsbanetjenestemand til at se sig godt om i Europa, gik lige på: »Hr. Jespersen, De er da ikke sådan et museumsmenneske, at De skal rundt på alle samlingerne? Vil De virkelig være 4 uger i Italien og ikke se Pompei og Capri? Det kan De ikke mene!« Det gjorde sådan et indtryk på mig, at jeg gik hjem og talte med min kone og – ganske kort før vi skulle rejse – lagde planen om, så det kun blev 14 dage i Rom og resten i Napolis omegn. Det blev en herlig rejse.

Blandt dem, der havde været og var modstandere af ligelønsprincippet, var borgmester Kaper en af de ivrigste. Han kendte mit lille arbejde fra 1914 om læreres og lærerinders pensionsforhold, og han anmodede mig omtrent samtidig med, at kommissionen af november 1921 blev nedsat, om yderligere oplysninger om pension og tillige om sygefraværelser. Siden 1910 havde statistisk kontor ført statistik over sygeforsømmelserne i kommunens tjeneste og offentliggjort resultaterne i kommunens årsberetninger, og angående pension havde jeg dels min undersøgelse fra 1914, dels noget nyere materiale. På dette grundlag kom jeg til det resultat, at den økonomiske betydning af lærerindernes overvægt over lærerne med hensyn til sygeforsømmelser kunne anslås til ca. 3% af lønnen, og betydningen af lærerindernes tidligere pensionering og længere levetid til ca. 6% af lønnen, medens udgiften til pensionering af lærerenker kunne anslås til ca. 4½% af lønnen. Netto blev der således et merbeløb for lærerinderne på ca. 5%

af lønnen, hvilket svarede til ca. 300.000 kr. årlig. Dette meddelte jeg borgmester Kaper med alt fornødent forbehold.

Men for at undgå misforståelse og for at give også andre lejlighed til at se og bedømme, hvordan jeg kom til tallene, sendte jeg en redegørelse til de københavnske læreres og lærerinders organ »Københavns Kommuneskole«, der optog den i januar 1922. Den var alt andet end agitatorisk skrevet. Med velberåd hu afholdt jeg mig ganske fra at skrive om ligeløn; jeg holdt mig alene til tallene og deres tilvejebringelse og fremhævede herunder også gentagende deres omtrentlige karakter. I et af de følgende numre fremkom der imidlertid en harmdirrende protest, skreven på Københavns kommunelærerindeforenings foranstaltning af frk. Thora Pedersen, der så vidt jeg husker var lærerinde i Aalborg. Hun huggede løs på min artikel, både helheden og enkeltheder og sluttede med følgende salut: »Det (min artikel) er ikke en uhildet embedsmands neutrale redegørelse, men en mands fortvivlede forsøg på gennem et slet underbygget skøn og ud fra et forud indtaget standpunkt at nå til et givet facit.« I mit svar kunne jeg ikke dy mig for at minde om en nylig offentliggjort ministeriel næse til en embedsmand, der havde fremsat udtalelser, som retorsionsvis kunne vendes mod ham selv. Hendes indvendinger gennemgik jeg, og der var meget lidt, jeg kunne indrømme berettigelsen af. Hun svarede endnu en gang og fastholdt sit. Dermed døde sagen hen i første omgang.

Fire år senere fik jeg på ny anmodning fra borgmester Kaper om oplysninger, denne gang til brug ved et foredrag, han skulle holde i Kommunal Assistentforening. De oplysninger, jeg gav ham, offentliggjorde jeg ligesom sidst i den pågældende organisations medlemsblad, hvilket her var »Absalon«. For sygeforsømmelsernes vedkommende undlod jeg nu at udtale mig om den økonomiske betydning og holdt mig alene til sygedagsantallene, der som regel var 50 % à 100 % større for kvinderne end for mændene; for pensionernes vedkommende havde jeg kun materiale for lærere og lærerinder; også for dem afholdt jeg mig fra at nævne beløb og nøjedes med at oplyse pensionisternes antal, fordelt på lærere, lærerenker og lærerinder, idet jeg dog tillige – efter en tyk streg – anførte de omregnede tal, man kom til, når man på den ene side lagde antallene af pensionerede lærere og lærerenker sammen efter at have reduceret de sidstes antal med 50 %, fordi enkepensionen normalt er halv så stor som egenpensionen, og på den

anden side nedsatte antallet af pensionerede lærerinder med 20%, svarende til forholdet mellem tjenestgørende læreres og lærerinders antal. Sammenstillingen af de omregnede tal viste en overvægt på lærerindernes side på i almindelighed 20 à 30%. Jeg bestræbte mig for på det omhyggeligste at holde mig til fakta. Men jeg undgik alligevel ikke at få en skylle over hovedet; i næste nummer kom der et vredt indlæg fra bestyrelsen for Københavns kommunelærerindeforening, som søgte at reducere mine oplysninger til »skøn og formodninger uden praktisk værd«, og der veksledes endnu et par indlæg i »Absalon«, hvorunder jeg tilrådede lærerinderne at gøre sig fortrolige med den tanke, at kendsgerningerne ikke kan skaffes af vejen. Ved at fremdrage mulige småfejl i fremkommende redegørelser af denne art, og ved at klynge sig til punkter, der endnu ikke er fuldt oplyst, kunne der måske en kort tid hos en begrænset kreds fremkaldes en forestilling om, at sagen er tvivlsom, og påstand står mod påstand; men kendsgerninger er seje, i det lange løb er de ikke til at komme uden om.

Så skred damerne til videregående aktion. De udarbejdede en lille speciel pjece imod mig med titlen misvisende tal, og den blev af kommunelærerindeforeningen og Dansk Kvindesamfunds Københavns kreds udsendt til pressen og omdelt til borgerrepræsentationens medlemmer, og det blev fortalt mig, at de også henvendte sig til undervisningsministeren fru Nina Bang for at søge bistand til at få mine skrivelser standset. Jeg skrev omgående et modsvar under titlen rigtige tal og sendte det til »Politiken« og »Nationaltidende«, som begge havde givet et meget fyldigt referat af kvindeforeningens pjece og ledsaget den med kommentarer, der var meget aggressive mod mig. Damerne havde imidlertid forinden været på redaktionerne og fået tilsagn fra disse. »Politiken« nægtede derfor at optage mit svar i hovedavisen og ville kun tage et uddrag i søndagsavisens dametidende; og »Nationaltidende« ville nok tage mit svar, men man havde lovet damerne, at i så fald skulle disse få lov til i samme nummer at give modsvar, så mit indlæg ikke noget øjeblik kom til at stå alene. Jeg fandt, at dette var uanstændige vilkår at byde mig, og blev godt gal i hovedet; jeg har bagfter fået at vide, at de to avisers behandling af mig blev genstand for en lidet smigrende opmærksomhed i bladkredse. Men jeg var så lykkelig stillet at have anden adgang til offentligheden. Jeg henvendte mig til borgerrepræsentationens formand, der havde tilladt omdelingen af

damernes pjece i et møde, og udbad mig samme tilladelse for min pjece i næste møde. Den fik jeg omgående, og jeg benyttede den selvfølgelig. Og så blev aviserne nødt til at tage mit svar, hvad enten de havde lyst eller ej.

Hermed ophørte min offentlige deltagelse i debatten om sygeforsømmelser og pensionshyppighed. Pensionshyppigheden har jeg ikke haft lejlighed til senere at følge. For sygeforsømmelsernes vedkommende har statistisk kontor derimod fra og med 1924/25 udarbejdet og offentliggjort en indgående og aldersdelt statistik, der for lærerpersonalet og det almindelige kontorpersonale, der her særlig kommer i betragtning som mænd og kvinder på fælles arbejdspladser, tilfulde bekræfter mine iagttagelser om kvindernes overvægt med hensyn til sygeforsømmelser. I forbindelse med offentliggørelsen af den første tiårs-oversigt i marts 1936 skrev chefen for kommunens statistiske kontor Kj. Johansen en orienterende artikel i Berlingske Tidende. Heri skrev han blandt andet følgende: »For en halv snes år siden blev, også i dagspressen, chefen for kommunens lønningsvæsen inddraget i en heftig polemik angående kvindernes oversygelighed, og skønt han benyttede en yderst ridderlig pen og som forbundsfælle havde de ubenægtelige fakta, blev han – om end altså med urette – mildest talt ilde behandlet af damerne.« Disse ord glædede mig naturligvis meget. Forklaringen på, at kvindeorganisationerne tog så ubehersket fat, tror jeg må søges i, at de mente, at ligelønnen var i fare. Det var på det tidspunkt næppe helt ubegrundet; i regnskabskommissionen af 1921 var det, som jeg foran har fortalt, ikke alene de konservative, der gik imod den, men også de radikale begyndte at vakle. Men da pristallet igen begyndte at stige, og det efter forsørgerprincippet udmålte dyrtidstillæg igen blev en betydningsfuld del af vederlaget, mistede spørgsmålet indtil videre sin interesse.

For overskuelighedens skyld har jeg ført beretningen om min andel i debatten om sygelighed og pension til ende. Jeg er derved kommet noget for langt frem i tiden, og må nu gå tilbage. I 1924, imellem debattens to omgange, var der sket det for hele kommunen – og også for mig personlig – meget betydningsfulde, at borgmester Jensen var bleven overpræsident, og at der var blevet valgt en ny finansborgmester i hans sted. Inden jeg fortsætter med at berette om mit eget liv i kom-

munens tjeneste, må jeg prøve at give et rids af borgmester Jensen, som jeg har kendt ham, og at fortælle om, hvad jeg kender til borgmesterskiftet.

Borgmester Jensen som jeg har kendt ham

Første gang, jeg stedtes for borgmester Jensen, var, da jeg i 1906 mødte op som ansøger til den ledige stilling i hovedbogholderiet. Efter mine samtaler med kaptajn Jessen måtte jeg antage, at sagen var afgjort i realiteten; men en ansøgningsvisit var naturligvis nødvendig. Jeg havde ventet lidt imødekommenhed, måske lidt interesserthed over for dette fænomen: en teolog, der var bleven filantrop og som nu ville overflyttes til finanserne. Men han var tavs og ganske uden spørgsmål; hvad der skulle siges, måtte jeg selv besørge altsammen. Og da jeg gik, havde borgmesteren måske nok fået et indtryk af, hvordan jeg var, men af sit eget havde han ikke givet det mindste til kende; jeg måtte næsten tvivle om, at ansættelsessagen lå sikkert, som kaptajnen sagde. Senere, da jeg lærte borgmesteren at kende, forstod jeg, at dette var hans normale holdning over for det nye: tilbageholdende, afventende, uforbindende. Først når sagen var oplyst og tiden moden, tog han selv ordet.

Næste gang, jeg var hos ham, var et par måneder efter min ansættelse. Det stod i forbindelse med den ulykkelige regnskabsfejl på $\frac{1}{2}$ million kroner; jeg skulle blot tælle nogle tal sammen for borgmesteren og kaptajnen, der begge var blevet nervøse over sagen. Det har jeg foran fortalt om.

Men kort efter denne episode var det, at borgmesteren første gang gav mig sager til behandling. Og dermed begyndte et samarbejde, der varede gennem 18 år og efterhånden bragte mig i næsten daglig forbindelse med borgmesteren. Jeg mødte til referat hos ham; jeg deltog i møder sammen med ham; efter at jeg i 1914 var bleven hans sekretær i bestyrelsen for Flakkebjerg og Landerupgaard, rejste jeg også en del med ham. Jeg har set ham forfra og bagfra, i medgang og i modgang, i arbejde og i fest; og jeg kan bevidne, at han var en gennemretningsmand. Og han var en fremragende dygtighed. Jeg vil gerne prøve på gennem nogle meddelelser om mine erindringer om ham at give et bidrag til belysning af hans person.

Borgmester Jensen var et fortrinligt hoved. Det var han selv fuldkommen på det rene med; men det blev han ikke selvfølende eller vigtig af; det gjorde ham kun tryk. Gennem livserfaring og selvstudium havde han skaffet sig en mængde viden, også uden for sit specielle felt; han læste med lethed de tre fremmede hovedsprog, kunne også klare sig mundtlig. Nationaløkonomi havde han læst meget af, og han var en flittig deltager i Nationaløkonomisk Forenings møder. Yderligere var han den fødte jurist, hvad han de hundrede gange havde fået at høre af førstemænd blandt fagjuristerne. Der skulle ingen løbe om hjørnet med ham, fordi han ikke kunne sine ting. At en sag krævede hjerneanspændelse, var ham egentlig en fornøjelse, når han blot havde tid; og havde sagen interesse, ville han til bunds i den. Et af de få punkter, hvor jeg kunne noget, som han ikke kunne, var potensregning med logaritmer; det havde jeg engang benyttet i en sag om pensionsforsikring og var derved kommet til et resultat, som ikke kunne nås ved reguladetri. Jeg kunne se, hvor det ærgrede ham, at han ikke havde tid at sætte sig ind i det; en halv time efter, at vi havde talt om det, vendte han tilbage til det: »det var for resten mærkelig med de tal:« Også hans hukommelse var glimrende. Havde man engang sagt eller skrevet noget forkert og gerne ville have, at han skulle have glemt det, kunne man være sikker på, at der kom et: »Jeg synes, at De et sted har skrevet eller sagt, at . . .«. Og endelig hans evne til at tage en tyk sag ud af hænderne på en, blade lidt i den og sætte fingeren lige på det afgørende punkt, – den var fænomenal.

Han havde udpræget politisk sans, havde mere politik i sin lillefinger end de fleste i deres hele person. Derfor vidste han så god besked om, hvad der var gennemførligt, og hvad der ikke kunne gennemføres. Og når han havde fundet en sag egnet til gennemførelse, så skulle den gennemføres og blev det næsten altid. Derfor var forhandlingerne hos ham af afgørende betydning; det var der, det foregik.

Som politiker var han socialdemokrat; forstående over for anderledes sindede, men afgjort socialdemokrat. Det blev han ved med at være til det sidste; også hans instinkter var og vedblev at være socialdemokratiske. Jeg husker engang vi talte om rådhusets flag, hvis skygge man fra borgmesterens kontor kunne se på Paladshotellets vinduer; det er splitflag. I en eller anden anledning gjorde jeg en bemærkning om, at rådhuset i sin kommunale egenskab ingen ret havde

til at føre splitflag, men at det måtte være den omstændighed, at overpræsidenten, den kongelige embedsmand, havde kontor her, som begrundede denne ære. Måske kunne det høres på min stemmeføring, at det var en ætling af kongelige embedsmænd, der talte. Borgmesteren vendte sig om og så på mig med et blik fuldkommen fra oven og nedad; han værdigede ikke den fars-søn svar på en så tarvelig bemærkning. For ham var det en given sag, at det, som gav rådhuset præg og ære, var, at her havde byens folkevalgte styre til huse. »Fra folket vi kommer, til folket vi går.«

Han var barnefødt i Rørup på Fyn. Første gang jeg kørte over Fyn med ham, blev jeg forbavset over at mærke en uro over ham, da vi nærmede os Gelsted station. Vi sad i god samtale, men han blev pludselig uopmærksom, rejste sig og gik hen til vinduet. Et øjeblik efter kaldte han mig hen, pegede ud og viste mig Rørup kirke: »der er jeg fra, der lå mit barndomshjem«. Det blev han ved at have i sønlig erindring. Men præsten, som havde konfirmeret ham, havde ikke vundet hans beundring. Præster var han overhovedet ikke meget for. Han kendte godt min gejstlige afstamning og var hensynsfuld i sin måde at tale på. Men han lagde ikke skjul på, at han anså præster for at være tilbøjelige til at løbe med en halv vind i verdslige gøremål; og på mig gjorde han indtryk af at være uden interesse for, hvad der havde med religion at gøre. Hans interesse spændte ellers over alt; men det var, som om den standsede ganske ved dette livs ende. Præster og hvad de sagde og gjorde kunne i hvert fald ikke afvinde ham interesse. Pudsigt virkede det, når vi rejste sammen, at mærke, at jeg aldrig kom bort fra at føle landet inddelt i sognekald med annekser, medens han altid tænkte i valgkredse.

I sin ydre fremtræden var borgmester Jensen ikke blændende, og han lagde meget lidt vægt på at gøre sig populær ved ydre midler. Den måde, han hilste på os, når vi mødte ham på rådhuset, var yderst nonchalant, til tider næsten stødende. Men den var ens over for alle; når han var træt og gav en gnaven hilsen, fik direktører og kontorchefer den lige så vel som assistenter og skrivere; og han snobbete ikke nedad; rådhusets rengøringskoner fik ingen bedre hilsen (hvad de derimod fik af en i øvrigt fortræffelig borgmester af den gamle skole). Men borgmester Jensen kunne også være yderst elskværdig i sit væsen,

ja meget indtagende. Og det var egentlig hans natur; han gad blot ikke, når han var travlt optaget, uddele ligegyldige smil. Som vært var han fuldendt; på rejser var han livlig og meddelsom. Han fortalte en mængde fra sit politiske liv og sine mange rejser i udlandet; han udleverede aldrig sit inderste, men han havde lyst og evne til samtale næsten altid og næsten med alle. Der var det for mig mærkelige ved ham, at han gjorde indtryk af at hvile sig ved sådan letløbende passiar; jeg ville umuligt have kunnet holde til, hvad han i så henseende præsterede.

Sine embedsmænds arbejde betragtede han som sit eget. Et øjeblik efter, at han havde fået en sag fra mig, kunne han gå ind til en forhandling og sige: *jeg har undersøgt, jeg har beregnet osv.* At jeg sad ved siden og hørte på, gjorde ikke mindste forskel deri. Men til gengæld tog han det fulde ansvar udadtil; han var ubrydelig loyal imod sine embedsmænd og for øvrigt mod alle. Til gengæld ventede han sig loyalitet, og han fik den også næsten altid. Men mens han var minister i ministeriet Friis' korte regime, må der på en eller anden måde være bleven handlet illoyalt imod ham; ellers ville han ikke have fået de vanskeligheder, han fik i sagen om samfundshjælp. Det sagde han for øvrigt selv til mig, engang jeg talte med ham under ministertiden: »der er nogen, der har skuffet mig; jeg kender ikke menneskene her, sådan som jeg kender dem i kommunen«. Den ministertid var ham i det hele næppe til større glæde. Et par år tidligere var der på et vist tidspunkt tale om et samlingsministerium, og som eventuel chef for dette nævnte man blandt andre borgmester Jensen. Det var en opgave, som det ville have glædet ham at få betroet. Første gang jeg læste om det i en avis, var jeg på en rejse med borgmesteren; vi havde på en station fået aftenaviserne, og mit øje falder på en overskrift: Et samlingsministerium under borgmester Jensen. Jeg rakte avisen over til ham, og der faldt ikke mange ord fra ham under resten af kørslen ind til København. Men det var som bekendt blind alarm.

Når jeg skulle angive, hvad der var det, som frem for alt karakteriserede borgmester Jensen, ville jeg svare, at det var den vidunderlige evne, han havde til at sætte sig ind i deres tankegang, som han til enhver tid forhandlede med; forstå, at de på deres vis også havde nogen ret; og så give dem så meget, som han kunne uden at svigte det, som

var hans eget standpunkt i sagen. Det kunne hænde – og hændte naturligvis tit – at han slet ingen ting kunne give; men så fik de, der henvendte sig til ham, dog den trøst, at han havde forstået dem; at han ikke syntes, at de havde lutter uret; at det ret beset egentlig var et beklageligt tilfælde, at borgmesteren ikke kunne gøre noget for deres sag. Man fik det indtryk, at ens sag var i de bedste hænder hos ham; det opnåelige ville man få. Og sagde han nej, så var det, fordi det ikke kunne lade sig gøre. Jeg husker engang ved et af møderne med kommunens institutionschefer, hvor der forhandlede om en foranstaltning, som var hele forsamlingen meget imod, hvilket fik kraftige udtryk. Borgmester Jensen bremsede dem ikke, han lod dem tale ud. Men til sidst tog han ordet og talte ganske kort: »Mine herrer, jeg har hørt, hvad De har fremført; jeg har forstået det, og jeg er til en vis grad ikke uenig med Dem. Men vi kan nu ikke komme den vej frem, De vil; *det lader sig ikke gøre*. Vi må bøje os; *nødvendigheden er over os*.« Så bed vi i det sure æble; vidste at vi måtte gøre det; gjorde det uden at knurre.

Borgmester Jensen var fynbo, stammede fra Hans Tavsens og moderationens land. Hans karakter var afgjort fynsk. Men det, som særlig prægede ham, var, at viljen til imødekommenhed var forbundet med en fast vilje til at hævde det, som han selv fandt var ret, og at tilbøjeligheden til imødekommenhed ikke bundede i svaghed, men i evne og vilje til at forstå sine medmennesker og sætte sig i deres sted.

Jeg tror, borgmester Jensen kunne lide mig. Han var ikke en mand, der var rundhåndet med udtalelser af personlig art. Men han har nogle gange givet mig utvetydige tegn på sin sympati. I 1923 indtraf tyveårsdagen for hans valg til borgmester; den fejrede han ved en privat middag i sit hjem, hvortil han indbød overpræsidenten, de øvrige borgmestre og nogle enkelte andre kommunalbestyrelsesmedlemmer, magistratens 2. afdelings 4 direktører og – som de eneste kontorchefer – sekretariatschefen Henning Koch og mig. Det glædede mig meget. – Ved embedsmændenes afskedsfest for ham, da han var bleven overpræsident, sagde han også nogle venlige ord til »vores allesammens Jespersen, der sørger for os alle.« Han havde lige forinden være inde hos mig og fået gennemdrøftet sin pensionsretlige dobbeltstilling i forhold til kommune og stat. Som den gode borger, han var, ville han for sin person give afkald på al indtægtsforøgelse ud over sin hidtidige

borgmesterløn; som den gode ægtemand, han også var, ville han ikke ved nogen handling fra sin side gøre indgreb i nogen lovlig rettighed, der tilkom hans eventuelle enke. Det blev ordnet som han ønskede det. – Jeg har hans fotografi med hans egenhændige påskrift: »med hjertelig tak for mange års trofaste og udmærkede samarbejde i kommunens tjeneste. Deres hengivne J. Jensen.«

Det har været mig en ære og en glæde at tjene under borgmester Jensen. Jeg mindes ham i dyb beundring og med varm sympati.

Fortsættes

Københavns Stadsarkiv i 1985

Stadsarkivets formelle grundlag har hidtil været en instruks for stadsarkivaren fra 1867 og en post på Københavns kommunes budget. 18. april 1985 vedtog Borgerrepræsentationen imidlertid en vedtægt for Stadsarkivet med tilhørende reglementer for afleveringer og tilgængelighed. Ved et tilfælde underskrev indenrigsministeren samme dag Bekendtgørelse om kassation i Københavns kommunes arkivalier, der bl. a. pålægger Stadsarkivet de opgaver i forhold til kommunens arkiver, som i resten af landet påhviler landsarkiverne.

Stadsarkivets virksomhed må herefter siges fuldt ud at være legaliseret. I praksis er den eneste væsentlige forandring, at kommunens administrationer og institutioner fremtidig skal aflevere arkivalier, der er over 50 år gamle, til Stadsarkivet, og tidligst kan aflevere arkivalierne, når de er 20 år gammel. Hidtil har man afleveret efter behov, og det har gjort det meget vanskelig at få en fornuftig arbejds-gang på Stadsarkivet. Forudsætningen for at det kan fungere, er dog, at Stadsarkivet får mere magasinplads.

Foruden afleveringer fra kommunen har Stadsarkivet modtaget flg. privatarkiver: Stenhuggersvendeforeningen 1745–1965, Dronning Caroline Amalies Asyl og Asylskole, Vesterbro Folkedanserforening 1978–82, Roforeningen Kvik 1866–74, Christianshavns Grundejerforening 1881–1976, Foreningen for Friskolebørnenes bespisning og Foreningen skolebespisningen 1883–1943, Christianskirkens ungdomskreds 1948–60, samt arkivalier fra et garverfirma i Valby 1859–1914 og erindringer fra H. Thueslev, der var direktør for Assistenshuset, fra Gerhard Klindt og fra kunstmaleren Helge Lerche.

Stadsarkivet har udgivet registratur over Københavns magistrats sekretariatsarkiver 1805–57. Den er duplikeret og heftet og kan købes for 40 kr.

Sygekassearkiver 1839–1973 er blevet registreret. Det drejer sig om arkiver fra De samvirkende sygekasser i København 1884–1963, Sammenslutningen af københavnske sygekasser 1947–73, 57 faglige sygekasser, hvoraf de ældste går tilbage til lavstiden, 15 distriktssygekasser 1949–73, da sygekasserne blev nedlagt, samt en samling vedtægter også fra sygekasser, hvis arkivalier iøvrigt ikke er bevaret.

Der er udarbejdet en seddelregistratur over »Kommunens regnskaber 1858–1902«. Samlingen, der omfatter ca. 3500 pakker, er hovedsagelig opstået ved afleveringer fra revisionen, men også afleveringer af regnskaber fra institutioner kan i tidens løb være henlagt i den. Samlingen indeholder til 1882 regnskabsbilag, fra 1883 også specialregnskaber fra de enkelte forvaltningsområder.

I tal ser Stadsarkivets aktiviteter således ud (i parentes tallene fra 1984):

Læsesalsbesøg	3.179	(3.278)
Skriftlige forespørgsler fra publikum	44	(68)
Udlån til forskningsformål	18	(54)
Forespørgsler fra administrationen	1.173	(1.499)
Udlån til administrationen	9.021	(6.389)
Fremtagne arkivalier	16.048	(14.775)
Afleveringer i hyldemeter	757	(911)
Kassationer i tons	29,410	(34,5)
Fotografiske optagelser	77.000	(98.600)

Kontorfunktionær Lise Kofoed Hansen, der gjorde tjeneste på læsesalen, fratrådte efter eget ønske med udgangen af januar. Palle Thilo afsluttede sit studium og fratrådte som studentermedhjælper den 31. august og var derefter ansat som arkivar til den 13. december. Martin Trnka ansattes som bogbinder 1. oktober for et halvt år. Mogens Jensen har arbejdet som medhjælper under ordningen om arbejdstilbud til langtidsledige. Stud.mag. Mikkel Clemmensen tiltrådte som studentermedhjælper 14. februar.

Selskabet for Københavns Historie i 1985

Onsdag den 20. marts afholdt Selskabet ordinær generalforsamling på Det ggl. Vajsenhus skole i Nørre Farimagsgade. Alle valg var genvalg. Efter generalforsamlingen fortalte skoleinspektør Vibeke Nielsen om Vajsenhusets skole, og medlemmerne havde derefter mulighed for at

bese skolens historiske samling af ældre malerier, bøger m. m. (ca. 85 deltagere).

Årets første møde foregik 22. januar på Bymuseet, hvor kommandør P. Wessel-Tolvig gennemgik Holmens bygningshistorie fra 1680-1984 (35 deltagere).

2. marts holdt stud. mag. Ulla Kjær foredrag i Reformert kirke i Gothersgade, hvor hun fortalte om kirken og den tysk-franske menigheds historie (ca. 85 deltagere).

Lørdag den 11. maj var der rundgang i den nyrestaurerede Gl. Mønt karré, med en introduktion af arkitekt Jørgen Hegner Christiansen.

27. april og 1. juni var der rundvisning på Holmen med kaptajnøjntnant Arne Nielsen (»Rust«) som cicerone (ca. 50 deltagere pr. gang).

14. september var der besøg i Frimurerlogen på Blegdamsvej, hvor Kurt Grøndahl fortalte om ordenens baggrund (257 deltagere).

8. oktober holdt lektor Ole Hyldtoft foredrag på Arbejdermuseet om den københavnske industris udvikling.

14. november fortalte cand. mag. Svend Cedergreen Bech på Teatermuseet om jomfru Charlotte Dorothea Biehl.

6. december fejrede Selskabet 50-års jubilæum. Jubilæet fejredes i Rådhusets festsal. Vajsenhusets messingblæsere spillede og foreningens tidligere formænd direktør Jens Vibæk og fhv. borgmester Børge Schmidt samt nuværende formand fhv. stadsbibliotekar Brita Olsson holdt fødselsdagstaler. Derefter causerede forfatteren Klaus Ribbjerg ud fra egne værker over livet i byen fra 1930'erne til nu. Ved jubilæumsmødet uddeltes til de fremmødte medlemmer et farvelagt københavnskort fra 1770 samt et Trap københavnskort fra 1906. Begge kort er genoptrykt af Selskabet i anledning af jubilæet.

Selskabets blad *Københavns Kronik* udsendtes tre gange i 1985. Ved årets slutning havde foreningen 1058 medlemmer. Kontingentet er 90 kr. om året, og medlemmerne modtager gratis Selskabets årbog *Historiske Meddelelser om København*. Indmeldelse sker ved henvendelse til ekspeditionssekretær Hans Kofoed, Stadsarkivet, Københavns Rådhus, 1599 København V, tlf. 01 15 38 00, lokal 2375.

Anmeldelser

Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats Arkiv 1275–1805, 106 s. Registratur 1986. Københavns Magistrats Sekretariatsarkiver 1805–1857, 138 s. Registratur 1985. Pris 40 kr. pr. bd. Forhandles i Stadsarkivet.

»See Harriet spiser af Sukkaten, Mens Onkel skriver til Magistraten«. Dette citat med tilhørende tegning af Fritz Jürgensen står som appetitvækker på den ene af de to nye registraturer, Københavns Stadsarkiv lige har udgivet. Og Harriets tipoldebørn har med disse udgivelser i dag absolut mulighed for at finde, hvad onkel skrev.

Som hjælpemidler har man hidtil haft »Københavnske Lavsarkiver, foreløbige arkivregistraturer« udg. af Københavns Stadsarkiv og Landsarkivet for Sjælland m.m. fra 1971, guiden »Københavns Stadsarkiv, oversigt og vejledning« fra 1974, samt Egil Skalls dupliserede »Slægtsforskeren og Københavns Stadsarkiv« fra 1977. Og bortset fra registraturerne over lavsarkiverne har man ikke kunnet danne sig et egentligt indtryk af, hvor meget Stadsarkivets øvrige arkivalier omfatter mængdemæssigt, eller hvad de mere specifikt indeholder. Det kan man i dag ved hjælp af de to nyudgivne registraturer.

Med Magistratens Arkiv 1275–1805 og Magistratens Sekretariatsarkiver 1805–57 er lagt et niveau, som man kan håbe fremtidige registraturer vil forsøge at lægge sig op ad. De forpligter. De er grundige. De er en fornøjelse at bruge. Alene bestillingen af arkivalierne er nu ganske entydig. Hvert bind eller pakke har fået hver sin specielle signatur. Der er ikke mere noget at tage fejl af. Og ikke alene er bestillingen lettet mærkbart. Man søger nu ikke mere i den blå luft – prøver om nu den eller den gruppe giver bid. Registraturerne har nemlig små korte introducerende afsnit med karakteriserende bemærkninger, som er en glimrende orientering, foruden at de ved længere omtaler af større arkivaliegrupper giver en dybere forståelse for den sammenhæng og under hvilke betingelser den eller de grupper i sin tid er opstået. Eksempelvis har MC 573 – »Magistratens betænkning angående kreditorer og debitorer 27. juni 1729« (en sag angående branden i 1728) – følgende oplysninger: »Ved kancelliskrivelse af 26. april 1729 blev det befalet magistraten at kalde kreditorer og debitorer for sig og formå dem til en mindelig overenskomst om ordningen af deres prioritetsforhold. Indeholder udfyldte fortrykte skemaer med rubrikker for husenes matrikelnumre, husejernes navne, panthavernes navne, prioriteters beløb og panthavernes svar og erklæring«. Man har således et glimrende indtryk af, hvad det bind eventuelt kan oplyse, og hvad man ikke kan finde der – det sidste er tit et ligeså væsentligt aspekt ved arkivarbejde.

Registraturerne fortjener at blive læst grundigt. Man vil utvivlsomt få ideer til at søge i hidtil upåagtede arkivaliegrupper, og man må endelig ikke lade sig nøje med emneregistrene bagi. De er relativt summariske, og naturligvis er ikke alt med her. Ved at se registraturerne grundigt igennem får man et meget klart indtryk af, at slægtsforskere såvel som lokalhistorikere og andre i historisk ærinde har meget at hente her. Magistra-

tens arkiver indeholder nemlig materiale, der kan indgå i mange særdeles perspektivrige sammenhænge. Og nu er det muligt at få overblikket på en let og spændende måde.

Dorthe Falcon Møller

Henrik Lundbak: ... såfremt som vi skulle være deres lydige borgere. Rådene i København og Malmø 1516–1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund. Odense Universitetsforlag, 1985. 248 s.

Det citat som er bogens titel er hentet fra en »påmindelse«, dvs. et memorandum eller et forslag, som ikke er dateret, men som plejer at henføres til oktober 1530 og er en betydningsfuld kilde til reformationens historie i København. Forslaget går ud på at borgerskabet i København skal sværges ind påny, et ikke ukendt middel i den tids byvæsen, ikke mindst når man stod over for vigtige afgørelser. Her skal det ske »på det hellige Guds ord, at leve og dø derhos«, Guds ord som prædikanterne i byen nu prædiker og med afstandtagen fra det gamle hykleri og papistiske regimente. Når dette er gjort, skal der udtages fire mand af hvert rodemål, ialt 32, og disse skal gå til borgmestrene og rådet, give dem sagen til kende og modtage deres ed på det samme – »så fremt vi skulle være deres (dvs. rådets) lydige borgere«, det er betingelsen – og før hele denne procedure er ført til ende, skal der ikke afgives svar til biskoppen af Sjælland, hedder det i påmindelsen. Hvad der stod byen København og bispen af Sjælland imellem på denne tid, er vi undtagelsesvis vel underrettet om. Det angik opretholdelsen af messetjenesten i Frue kirke som den havde fundet sted af arild, men som den nu var truet af den evangeliske gudstjeneste der agitere imod den og anså den for hykleri og Guds bespottelse. Der er et berømt brev af borgmestre og råd i København til Frederik I, dateret 2. november 1530, hvori den københavnske øvrighed rykker kongen for en præcis stillingtagen til det københavnske reformationsrøre, angiveligt i forlængelse af mundtlige tilsagn kongen havde afgivet tidligere på året (det må have været i forbindelse med kongens ophold på Københavns Slot om sommeren i anledning af Herredagen i København 1530, hvor reformationsspørgsmålet var på dagsordenen). Borgmestre og råd i København skriver nu 2. november for at lade kongen vide, at der må gøres en ordning på religionsstridighederne i byen, måske hvis der kan vedtages noget i kejser-riget, ellers må der gøres en ordning der kun gælder for Danmark. I modsat fald vil i det mindste øvrigheden i København ikke kunne garantere kongen en lydige almue, og den beder om i så tilfælde at måtte blive afløst på posten. Baggrunden er, at Frederik I med sine to recesser 1526 og 1527 havde løst den danske kirke fra Romerkirken, uden at der var sat noget holdbart nyt i stedet, hvad kirkens organisation og styre angik.

Situationen, et par måneder inden Billedstormen i Frue Kirke, er centralt placeret i Henrik Lundbaks bog, som oprindelig var et speciale i historie ved Københavns Universitet under lektor, dr. phil. Alex Wittendorffs vejledning. Inspirationen til arbejdet hentes, hedder det, i »et undervisningsforløb om opfattelsen i østeuropæisk, og specielt østtysk, forskning af den tyske reformation som led i en tidligt-borgerlig revolution« (s. 9), og aktstykkerne fra København oktober-november 1530 udgør forbindelsen til denne problematik. »Det har hidtil ikke været antaget, at reformationen i de danske byer kunne

paralleliseres [med de tyske byers reformationskampe]« (s. 100), og forfatteren ser klart begrundelserne herfor, men vil ikke des mindre forsøge en »forsigtig paralleliseren«, ud fra den rigtige iagttagelse at det især var i lavskredse, snarere end i rådet, reformationen »i sin mere kompromisløse form« havde vundet fodfæste, »mens rådet fremtræder nervøst og tilbageholdende« (stadig s. 100).

Bogen er en undersøgelse af Københavns og Malmøs råd i deres politiske virksomhed, anskuet som udfoldelse af en klart klassebestemt interessenpolitik, i forhold til reformationsspørgsmålet i særdeleshed. Det er en undersøgelse der hviler på et meget omfattende, trykt og utrykt materiale, den inddrager reformationshistorie, Danmarks indre politiske historie, udenrigspolitikken, handelshistorien, og er klart socialhistorisk bevidst. København og Malmø indtog en særstilling blandt rigets købstæder, ved at være større og mere dynamisk prægede, orienteret mod storhandelen især med hansestæderne, og lighedspunkterne mellem disse to byer er mange, samles næsten symbolsk i den kendsgerning, at Skt. Petri Kirke i Malmø til forveksling har lignet den middelalderlige Vor Frue Kirke i København.

På denne baggrund er det et vigtigt og i nogen grad overraskende resultat af Henrik Lundbaks undersøgelse, at de to byers reformationshistorie udviser meget væsentlige forskelle. Bystyrets overtagelse af det øverste ansvar for gudsdyrkelsen i Malmø var en kendsgerning et stykke tid før de beslægtede, interessante problemer meldte sig i København, og her blev de vel at mærke ikke løst på nogen måde der med den bedste vilje kan kaldes klar. Det skyldes utvivlsomt den meget væsentlige forskel i de to byers stilling, hvad den kirkelige organisation angår, i Malmø er der kun sognegejstlighed, men i København findes der ved Vor Frue Kirke et kollegiatkapitel, en pendant til Roskilde Domkapitel, repræsenterende en virksomhed og et underliggende ejendomskompleks som havde en fasthed der går langt ud over sognekirkernes sjælesorg.

At have gjort opmærksom på denne forskel, er i anmelderens øjne en større fortjeneste end hvad bogen i øvrigt bringer til belysning af byrådenes klassesilhør og reformationens socialhistoriske betydning. Der kan ikke råde tvivl om, at spørgsmålet om gudsdyrkelsens indretning har været genstand for politisk forhandling mellem borgerskabet på den ene side og byens øvrighed (borgmestre og råd) på den anden, men heraf følger dog ikke at reformationen for sit hele væsen kan karakteriseres politisk, f. eks. som en tidligt-borgerlig revolution. Forfatterens oplæg til den social-politiske analyse af dette reformationshistoriske forløb er da også mere vidtrækkende, end de forsigtige konklusioner ved undersøgelsens slutning viser sig at være.

For så vidt var det københavnske råds undsigelse af kongen, i rykkerskrivelsen 2. november 1530, langt mere interessant end hvad det københavnske borgerskab foreslog til løsning af det konkrete foreliggende problem. At rådet, i umisforståelige vendinger, påpeger det ufuldkomne i, hvad der kan kaldes kongens kirkepolitik – halvheden i den valgte løsning, at der var gennemført en entydig løsrivelse fra Rom, uden at der var gennemført nogen entydig tilslutning til nogetsomhelst andet i stedet – forekommer at være en politisk handling af en vis dristighed. Den understreges i sin vigtighed af, at rådet – i tilfælde af at der ikke fra kongemagtens side ydes det forønskede, kvalificerede modspil – ønsker sig fritaget for sin opgave, i København at holde Hans Nåde en lydige almue for.

Henrik Lundbaks undersøgelse er spændende læsning for den læser, der besidder de nødvendige forudsætninger, den yder interessante bidrag både til Christian II.s, Grevefejdens og Christian III.s historie – og den understreger, frem for alt, betydningen af Frederik I.s regering, med dens tolerance til alle sider, dens bestræbelse på at holde alting uafgjort, indtil der kunne gøres en ordening i kejser-riget eller i en anden, generel sammenhæng, for at undgå længst muligt en ordening separat for det danske rige. Frederik I synes, med alle til rådighed værende midler, at have undgået længst muligt den landskirkelige løsning hans søn og efterfølger (efter borgerkrigen) Christian III straks tog initiativ til. Hvorfor den ene forhalede dette, og den anden forhastede sig med det, er et endnu uløst problem i vor reformationshistorie.

Kai Hørby

Edit Rasmussen: Mester og svend. Studier over københavnske tømrer- og murersvendenes lønproblemer og sociale forhold 1756-1800. Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie nr. 43, Universitetsforlaget i Aarhus 1985

Bogen omfatter 350 sider, hvoraf godt halvdelen er tekst og en på tysk skrevet sammenfatning af de videnskabelige resultater. Et udførligt noteapparat lægger beslag på ca. 25 sider. Bilag tegner sig for ca. 100 sider og et afsluttende personnavne-, stednavne- og sagregister for ca. 25 sider. Denne opsummering understreger, at forfatteren ikke har skyet nogen anstrengelse for at skrive et i teknisk henseende perfekt værk om byggefagenes svende og mestre i anden halvdel af 1700-tallet.

Bogens centrale emne er tømrersvendestrejken i 1794 og dens baggrund.

Bygningsarbejderne indtog i det lavsorganiserede københavnske samfund en særstilling, dels p. g. a. deres talrighed, dels p. g. a. produktionens organisation i store enheder. I 1790erne svingede tømrersvendenes antal mellem 400 og 800, murersvendenes mellem 600 og 900. Den gennemsnitlige bedriftsstørrelse var i 1794 ca. 23 og mellem 17 og 18 for henholdsvis tømrere og murere. Bedrifter af denne størrelse var fremmed for lavstraditionerne, hvorefter en svend med tiden ville ende som mester. Dette var udelukket, hvor produktionen var organiseret i store enheder. Solidaritet mellem mester og svende kunne let afløses af interessemodsatninger. Tømrerstrejken 1794 er vidnesbyrd herom.

Den væsentligste grund til tømrersvendenes utilfredshed var lønproblemet, og dette indtager da også en central plads i afhandlingen. Lønssystemet var, betragtet med nutidens øjne, meget lidt fleksibelt og lønningerne traditionsbundne. »Altid har – skrev tømmerlavets oldermænd i 1783 – den sædvanlige løn som forældre efter forældre har kunnet mindes at fortælle deres børn vedvaret«. Normen for en tømmermestersvend synes at have været en sommerdagløn på 32 sk. og for en murermestersvend 40 sk. Mesterlønnen – den løn som mestrene betingede sig af kunderne – var imidlertid for begge fag 48 skilling og mesteravancen følgelig for tømrermestrene 16 sk. og for murermesteren 8 sk. Edit Rasmussen giver ikke nogen forklaring på, hvorledes en så stiv lønstruktur kunne oprettholdes under de stærkt skiftende byggekonjunkturer i hovedstaden. En forklaring er måske, at arbejdsudbuddet var meget elastisk. Der var i tider, hvor byggeaktiviteten var

meget intens, betydelige arbejdskraftsreserver at trække på, bl. a. tyske håndværkere og soldatersvende. Yderligere var den her skitserede lønstruktur ikke helt enerådende. Der var mulighed for at lade svendene arbejde på akkord. At akkordsystemet fandtes anføres i forbigående (s. 106, 143), men der gøres intet forsøg på at vurdere dets omfang.

Tømrersvendene med deres principielle sommerdagløn på 32 sk. mod murersvendenes 40 sk. betragtede sig som forfordelte og rejste gang på gang kravet om samme løn som murersvendene. Det burde nok være understreget, at dette krav kunne bringe dem i kollision med mestrene. Mestrene havde næppe noget principielt at indvende mod en højere svendeløn, men kun under den forudsætning, at mestersalæret ikke reduceredes, og at det følgelig var kunderne, der kom til at betale gildet. Da svendene i 1794 i en henvendelse til kronprinsen atter krævede de 40 sk. sommerdagløn og argumenterede for, at denne lønforhøjelse ikke ville ramme bygherren (s. 161), at mestrene med andre ord måtte punge ud ved at skære mestersalæret ned til det halve, havde kollisionen nået bristepunktet.

I de gentagne krav om at blive ligestillet med murersvendene lønmæssigt tog tømrersvendene til stadighed deres udgangspunkt i de omtalte 32 sk. sommerdagløn. Det var lidt af en tilsnigelse. Som Edit Rasmussen påviser, lå den hyppigste sommerdagløn i hvert fald i 1794 ikke på 32 sk. men på 36 sk. Det var den løn, de fleste fik udbetalt. Men også de 36 sk. var lavere end murersvendenes.

Hvad var forklaringen på de forskellige lønsatser for henholdsvis murer- og tømrersvende? Edit Rasmussen anfører som begrundelse, at lærlingetiden for en murer var tre år, for en tømrer kun to år. Hun kunne have tilføjet, at murersvendenes sæsonarbejdsløshed var større end tømrernes. I 1794 kalkuleredes der med en vinterarbejdsløshed for en tømrersvend på 3 måneder, men for en murersvend på godt 4 måneder (s. 30). At lønforskellen i alle tilfælde var betinget af helt basale faktorer og vanskelig at komme til livs trådte klart for dagen i 1790ernes slutning. Her opnåede tømrersvende den eftertragtede sommerdagløn på 40 sk., men samtidig forøgedes murersvendenes fra 40 til 48 sk. (s. 145).

Kunne tømrersvendene leve af deres løn? hedder et af bogens kapitler. Spørgsmålet lægger op til en redegørelse for reallønnens svingninger og til et forsøg på at opstille nogle arbejderbudgetter, de være sig nok så elementære. Men herom er ikke tale. Med hensyn til opstilling af nogle primitive arbejderbudgetter er det mit indtryk, at Edit Rasmussens materiale nok kunne danne basis herfor. På grundlag af de anvendte skrifter finder man overraskende nok, at udgifterne til logi lå meget stabile mellem 1783 og 1798, nemlig på 16 sk. pr. uge (s. 76). Derimod var kostpriserne stærkt varierende, fra 29 sk. til over 90 sk. ugentlig (s. 75). Af andet materiale får man kendskab til udgifter for en klædning, for støvleforåling, udgifterne til renlighed o. a. (s. 29, 243f.). Det forekommer mig sandsynligt, at såfremt disse og lignende oplysninger var blevet indsamlet systematisk, kunne de måske bære en primitiv budgetopstilling, hvilket ville være af største interesse.

Til besvarelse af spørgsmålet, om tømrersvendene kunne leve af deres løn, begrænser Edit Rasmussen sig imidlertid til at henvise til den understøttelse, som blev tildelt de i 1794 strejkende og bortsendte danske tømrersvendes familier. Den var 3 mk. ugentlig for en hustru og 1 mk. pr. barn. Hun konkluderer: »Hvis dette var eksistensminimum synes f. eks. en tømrersvendefamilie med tre børn ikke at kunne klare sig med lavlønnen på 2

rd. ugentlig« (s. 74). Spørgsmålet er, om de anførte ydelser var et eksistensminimum. Er det ikke sandsynligt, at myndighederne for at neddæmpe de ophidsede gemytter har tilføjet understøttelsen ret rundeligt?

Med hensyn til selve strejken hævder forfatteren, at det af hende fremdragne materiale »gør det muligt at bevise« at de 50 svende, som var strejkens kærnetropper, var tyske svende, der ikke var indskrevet i de danske svenderækker og ikke integreret i det danske samfund. De var ankommet til byen i 1794 og var i tæt kontakt indbyrdes. Det er sandsynligvis rigtigt. Men hvilken rolle spillede ærkekværlanten og fanatikeren Abraham Lundberg. Han var født i Skåne, men kom til København i 1778 og blev tømrersvend i 1781. Han påstodes at have bebrejdet sine kammerater i 1794, at de var faldet til føje samt hævdede, at han ikke ville gå på arbejde, før han havde fået tilstået lønforhøjelsen, og at han »ikke ville holde op, så længe der var noget af ham« (s. 131). Endnu i slutningen af 1795 var der tilsyneladende svende, der delte hans synspunkter (s. 132).

Skal jeg slutteligt sammenfatte min vurdering af Edit Rasmussens bog, vil jeg kraftigt betone, at den er resultatet af en uhyre energisk indsats. Man kan næsten tale om en sammenbidt energi for at præstere et fuldkomment arbejde. Men der mangler noget, blandt andet kendskab til økonomiske sammenhænge og evnen eller viljen til at stille materialet spørgsmål og se problemerne i et større perspektiv. Og så er der sproget. Lad mig citere den minderune, hun nedtegner om ovennævnte Abraham Lundberg: »Frikendt blev Abraham Lundberg af Hof- og stadsretten 30. marts 1795, men samfundet dømte ham på en måde efter døden. Ikke p. g. a. gerninger eller udtalelser, men for fattigdom« (s. 135). Det er svært at begribe, hvad meningen er, selvom man i en fodnote får at vide, at han blev begravet i 1802 på fattigvæsenets regning uden jordpåkastelse. Der kunne fremdrages adskillige andre eksempler på, at sproget knirker og knager i en sådan grad, at meningen er vanskelig at uddestillere selv efter gentagen læsning.

Richard Willerslev

Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840–1914. Systime A/S 1984, 523 s.

Det er en stor og pæn bog med mange gode illustrationer, som Ole Hyldtoft har udgivet om Københavns industrialisering. Og det er et centralt værk, der da også har bragt denne energiske og engagerede forsker den filosofiske doktorgrad.

Forfatteren er ikke den første, der er gået i gang med den centrale, men krævende opgave at forsøge at blotlægge hovedtræk i industrihistorien og i den økonomiske historie i det 19. århundrede. Richard Willerslev og Svend Aage Hansen har forud gjort banebrydende studier af denne art og har aftegnet konturerne i et ellers ukendt landskab. At værkerne er banebrydende betyder ikke, at de ikke har kunnet kritiseres og utvivlsomt fortsat vil blive det. Men det indebærer, at deres arbejder har været startpunkt for al senere forskning på disse centrale områder, og at man ikke vil kunne komme uden om deres bøger vedkommende mere detaljerede og problemorienterede studier af den økonomiske og industrielle udvikling i Danmark. Ole Hyldtofts arbejde har i nogen grad den samme karakter, skønt det forskningsmæssige bidrag ligger inden for en snævrere ramme end de to førnævnte forfatters.

Richard Willerslev¹ var den første, som brugte tællingsmaterialet i 1855, 1872 og 1882 og gjorde dette til grundlaget for sin fremstilling af den industrielle udvikling frem til 1880. Han forsøgte som bekendt at rokke ved den traditionelle opfattelse, at det industrielle gennembrud først kom efter 1870 ved at pege på de nybrud, der allerede var sket mellem 1855 og 1872.

Grundlaget for Svend Aage Hansens² studier af de lange linjer i den økonomiske udvikling var hans beregninger af bruttofaktoringkomsten fra 1818–1920. Han kom derved frem til, at skulle man pege på et gennembrudstidspunkt, måtte det være på 1890erne.

Ole Hyldtoft har som grundlag for sine studier skabt en statistik, der bygger på samme tællinger som dem Richard Willerslev brugte, men han har suppleret disse tællinger med tal for virksomheder og deres arbejdere så langt tilbage som til 1831 og så langt frem som til 1914. For de ældre tals vedkommende har han bygget på fabrikliesterne for København. I den anden ende har han kunnet benytte Danmarks statistiks tællinger i 1897, 1906 og 1914. Han har samlet oplysninger fra årene 1831, 1839, 1847/48, 1855, 1872/73, 1882, 1897, 1906 og 1914. Han har således etableret en industristatistik, der dækker et betydeligt længere tidsrum end Willerslevs.

Og ikke nok med det. Den ovenævnte industristatistik har han kombineret med en statistik over den mekaniske kraft i det samme lange åremål. Allerede Povl Bagge gjorde i sin opposition mod Richard Willerslevs disputats opmærksom på de muligheder, der ligger i de oplysninger, som kan hentes ud fra brandtaxationerne og brandforsikringsarkivalierne. Ole Hyldtoft har grebet denne tanke og gennemført det overordentlig tidrøvende arbejde, som det er at hente oplysninger herfra om anvendelse af mekanisk kraft, hvor det ikke har været muligt at få dem fra industritællingerne eller fra andre nemmere tilgængelige kilder. Etableringen af disse to statistikker har virkelig været et kæmpemæssigt arbejde, og vi kan ikke være Hyldtoft taknemmelig nok for det grundlag, som hermed er skabt for videre studier af den industrielle udvikling i det 19. århundrede.

På grundlag af de to hovedtabeller har Hyldtoft kunnet danne sig et overblik over industriudviklingen i den meget lange periode. Hans hovedkonklusion om forløbet er, at den danske industrialisering er sket som en jævn og behersket udvikling, skønt med opsving fra 1840erne, mellem 1865 og 1875 og fra 1890erne.

Med de således etablerede tal for virksomheder, arbejdstal og mekanisk kraft som det primære grundlag, har han også kunnet give oversigter over udviklingen fordelt på brancher. De rummer oplysninger om antallet af virksomheder inden for disse, deres arbejdstal, mekanisering, virksomhedernes størrelse og arbejdskraftens sammensætning på de tidspunkter, som statistikken dækker. Der rekonstrueres således et billede af industristrukturen og udviklingen heri over tid. Den beskrivelse af forholdene, som tabellerne giver basis for, er suppleret med oplysninger fra den trykte litteratur og fra hidskrifter m. v. om virksomheder og brancher, arbejdere og arbejdsforhold og om hovedtræk i den teknologiske udvikling for kraftmaskiner, for så vidt den har kunnet belyses på dette grundlag. Dette er hovedstammen i bogens videnskabelige bidrag, og det er et beundringsværdigt stort og givende arbejde, som Hyldtoft her har gjort.

Til disse afsnit er knyttet korte afsnit om den demografiske udvikling, om urbaniseringen og hovedtræk i udviklingen i landbruget og byggeriet, hvis efterspørgsel åbenlyst har påvirket industriens udvikling.

Ole Hyldtoft havde meget gerne villet have endnu en tabel som fundament for sine undersøgelser, nemlig en tabel over kapitalindsatsen og investeringerne i industrien gennem perioden. Men på dette punkt kommer han ikke igennem. Hvad han har før 1865 bygger alene på forsikringssummerne i virksomheder med dampkraft. Fra 1865 kan han ved at bygge på Nyrops arbejder og senere på Greens Danske fonds og aktier give et vist billede af udviklingen i kapitalindsatsen for så vidt angår aktieselskabsfinansieringen og anvendelsen af partialobligationer i Københavns industri.

Forfatteren har delt sin fremstilling op i 3 perioder (som ikke følger hans tabelperioder), nemlig perioderne 1840–1865, 1865–1896 og 1896–1914. Ved at samle fremstillingen på disse tre perioder kan han tegne et billede af forandringer over tid. Først beskrives industrien som den så ud omkring 1840, hvor der kun var ca. 6.000 arbejdere, der kan falde ind under det anvendte industribegreb (over 5 arbejdere pr. virksomhed). Der var kun få fabrikker, og anvendelsen af mekanisk kraft var ringe. Tekstilindustrien var ganske dominerende med 40 pct. af arbejdsstyrken, og kvindernes andel af arbejdsstyrken var da og senere forbausende høj, nemlig omkring 30–40 pct. af arbejdsstyrken. Og man var endnu frem til 1870'erne i børnearbejdets tid i visse brancher.

I perioden op til 1865 (1872) ændredes industristrukturen radikalt. Maskin- og transportmiddelindustrien udspaltedes som en betydningsfuld branche i en mere moderne industristruktur. De store arbejdskrævende erhverv: møllerier, brænderier, sukkerraffinaderier, bogtrykkerier og bryggerier m. fl. gik over til damp, og der opstod nye industrier til forsyning af befolkningen med basale forbrugsvarer. Endnu i 1872 var industriarbejdertallet i København dog beskedent nemlig ca. 20.000. I den følgende periode 1865–1896 skete væksten i industrien ifølge Hyldtoft inden for traditionelle varegrupper og inden for den teknologi, der allerede var skabt. Fra 1896 til 1914 voksede igen nye varer og nye industrier frem. Teknologien ændredes væsentligt med tilkomsten af el og med ibrugtagning af elektromotorerne som drivkraft.

Det teoretiske indslag i Hyldtofts arbejde udgøres af et afsnit om Marx og Schumpeter, om lange bølger i økonomien og om forekomsten af korte og lange cykler (Kitchen, Juglar og Kondratieff cykler). Disse afsnit virker i høj grad påklistede og står ikke i nogen organisk sammenhæng med den egentlige stærkt empirisk prægede fremstilling. De nødvendigt præsenterede teorier, anvendes til en fortolkning af udviklingen i Københavns industri gennem perioden. Hans påstand er, at udviklingen i Københavns industri skulle ske i lange bølger, der skulle være bestemt af forholdet mellem kapital og arbejde i produktionen. Fase 1 fra 1840–1865 beskrives som en fase med stigende kapitalindsats og betydelige teknologiske forandringer som i fase 2 1865–1896 erstattes af en fase med en relativt faldende kapitalindsats, med færre teknologiske ændringer og med stigende efterspørgsel efter arbejdskraft. Denne periode erstattedes ifølge Hyldtoft fra 1896 igen af en fase med stigende kapitalindsats, nye teknologiske ændringer og forholdsvis ringere udvidelse af arbejdsstyrken.

Begrundelsen for disse faser – lange bølger, der skulle være bestemt af forholdet mellem kapital og arbejdskraft i produktionsprocessen, er meget tynd af den grund, at Hyldtoft jo ikke har materiale til belysning af udviklingen i kapitalindsatsen og de påståede fluktuationer heri. Hans forsøg på at benytte tallene for kapitalindsatsen i damp-erhvervene og i energiforbruget som mål for udviklingen i investeringerne er ikke hold-

bare, alene af den grund, at de ikke står i noget fast forhold til de samlede investeringer. Der er forskellige relationer ikke blot fra den ene industri til den anden, men også i udviklingen over tid. Overhovedet anskuer Hyldtoft den teknologiske udvikling alt for snævert. Den er langt fra udtømt med udviklingen i den mekaniske kraft og med anvendelsen af arbejdsmaskiner knyttet hertil. Det er et meget stort felt, som formentlig kun kan udredes ved minutøse branche- og virksomhedsstudier. Og undersøgelserne bør omfatte ikke blot teknologiske ændringer i traditionel forstand, men også ændringer i organisation, input m. v. Først når sådanne beskrivelser kan erstatte hans nødtørftige beskrivelser af den teknologiske udvikling uden for kraftmaskinernes område, vil der være skabt et grundlag for at vurdere den teknologiske udvikling i de enkelte perioder. Der ses ikke dokumentation for de beskrevne fasers karakter i det af Hyldtoft fremlagte. Industristrukturen var da også så at sige uændret i de to sidste faser, som Hyldtoft hævder skulle være af så forskellig karakter.

Jeg er enig i en række af de betragtninger, de blev fremført af de officielle opponenter ved disputatshandlingen.³ Især i, at det må anses for proportionsforvrængning, at Hyldtoft ikke i meget højere grad end sket er, har set udviklingen i dansk industri som en funktion af efterspørgselen på hjemmemarkedet og i konjunkturerne som de kom til os udefra. Man kan selv med den bedste vilje ikke se Danmark som et industriland i det 19. århundrede. Industrien drukkede i landbrugslandet Danmark før århundredskiftet, og her er der oven i købet alene tale om Københavns industri. At dette spinke erhvervsforløb ikke har kunnet genere sin egen udvikling anskueliggøres af de københavnske industriarbejdes andel af den totale arbejdsstyrke frem til 1914.

Arbejdsstyrken i Danmark 1848-1914⁴

	1.	2.		
	Den totale arbejdsstyrke	Uden for landbrug	Industriarbejdere i København	% af 1.
1848	748.000	340.000	6.490	0,8
1855	802.000	371.000	7.706	0,9
1872	964.000	470.000	19.597	2,0
1897	1.148.000	638.000	35.026	3,1
1906	1.268.000	750.000	51.664	4,1
1914	1.378.000	853.000	59.218	4,3

Det interessante ved denne tabel er i virkeligheden væksten i den totale arbejdsstyrke uden for landbruget og ikke væksten i antallet af industriarbejdere (som defineret af Hyldtoft). De udgjorde før 1900 selv inclusive provinsen kun en beskedent del af den samlede arbejdsstyrke uden for landbruget.

Hyldtofts arbejde er en betydelig forskningsindsats, og der er megen indsigt at hente i de af ham etablerede branchebeskrivelser, men arbejdets karakter er nødvendigvis herudover blevet oversigtsmæssigt. Man kan nu engang ikke på eengang være hedebonden, der har det tunge slid med at bryde grunden fri og så i samme proces optræde som den, der løser vanskelige, abstrakte problemer. Indlæsningen af de lange bølger i Københavns industrielle udvikling fik ved doktormiddagen Svend Aage Hansen til i sin tale at hente

hjælp til sin karakteristik hos kollegaen professor Tribini, som citeredes med ordene: »Det er ikke humbug. Det er den rene svindel«.

Til slut et hjertesuk. Det vanskeliggør kontrollen af Hyldtofts tabeller i urimelig grad, at han ikke har givet præcise kildehenvisninger til brandtaxationsprotokollerne for de oplysninger, han har hentet her. Netop fordi værket fortjener at blive udgangspunktet for udvidede branchestudier, er det desuden kedeligt, at der ikke foreligger et bilag med tal for de enkelte virksomheder og brancher i større detalje. Det kan ikke være meningen, at dette besværlige arbejde skal gøres påny for at komme videre. Dette bilag bør publiceres under en eller anden form, evt. blot ved at stille kopier til rådighed for brugere på arkiverne.

Birgit Nüchel Thomsen

1. Richard Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880 (1952). Niels Thomsen i: Hist. Tidsskr., bd. 85, hft. 2, 1985 s. 328 ff.
2. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst I (1974). 4. Fra: Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst II (1974), s. 201 ff. samt Ole Hyldtofts tal for industriarbejdere s. 457 og s. 461.
3. Richard Willerslev: »En jævn og behersket udvikling?« i: Historie. Ny række XV, 4, 1985, s. 597 ff.

Jepp Tønsberg: Industrialiseringen af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840-1916. (Lyngby-Bogen 1984). Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune 1984, 192 s., ill., kr. 88,-, for medlemmer kr. 50,-.

I de senere år er der ved flere lokalhistoriske arkiver omkring København og i mange større provinsbyer blevet ansat professionelle historikere. Et resultat af denne nye anvendelse af universitetsuddannede humanister har været en stigende forskning i og formidling af lokalområdernes historie. Hermed er dansk historieforskning blevet tilføjet en ny dimension. Der er nemlig ikke blot tale om lokalhistorie for lokalhistoriens egen skyld, men forsøg på at sætte lokalhistorien ind i et større perspektiv, at samle brikkerne til det puslespil, der hedder Danmarkshistorien.

Jepp Tønsbergs bog, Industrialiseringen af Lyngby, er et eksempel på denne nye tendens. Tønsberg er arkivar ved det lokalhistoriske arkiv i Lyngby, Byhistorisk Samling, og hans bog er udgivet som 1984-årbog for Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk kommune. Tønsberg har været stillet over for den vanskelige opgave at forene den forskningsmæssige side af sagen med den mere folkelige. Bogen er baseret på forfatterens universitetspeciale, men så vidt det kan ses kraftigt omarbejdet for at tilfredsstille årbogens interesse for det mere snævert lokale. Det sidste er ikke mindst opnået ved et stort og enestående billedmateriale, hovedsagelig fra Byhistorisk Samling. Generelt set er det lykkedes Tønsberg at komme omkring modsætningen mellem det lokale og landsdækkende på en udmærket måde, selv om det detaljerede har fået overvægt. Det sidste kan

næppe undgås, så længe den folkelige historiske interesse i den grad er begrænset til egne rødder inden for den afstukne kommunegrænse.

Bogen, der har undertitlen: Træk af byens udvikling 1840–1916, falder i to dele. Første del (kap. I–IV), omfatter de første 60 sider. Kap. I skildrer udviklingen frem til 1840. Kap. II giver en kartografisk fremstilling af væksten 1840–1920. Kap. III beskriver befolkningsudviklingen i ovennævnte tidsrum, og endelig handler kap. IV om byen som socio-økonomisk og politisk oplandscenter for de omgivende sogne og kommuner. I disse kapitler røres ved en række principielle forhold, som rækker ud over kommunegrænsen. Det gælder måske især diskussionen af, hvilken slags by Lyngby er (p. 32–40). Tønsberg når efter en række sammenligninger med andre »nye« byer omkring København frem til, at Lyngby udgør et særtilfælde, den er hverken købstad eller stationsby, men vel nærmest en slags »omegnsby« til København. For anmelderen at se er det helt afgørende dog den tidligt skabte (før 1850) bymæssige tradition i Lyngby, som Tønsberg selv har påpeget i kap. I. Havde Tønsberg set ud over Københavns-området, ville han have fundet paralleller i bymæssige bebyggelser som Fakse, Ringe og Odder. Fælles for disse sammen med Lyngby er, at de i 1890'erne, hvor industrien holdt sit indtog overalt i landets stationsbyer, forstod at udnytte den i forvejen eksisterende bydannelse med et stort opland til en kraftig industriel vækst. For Lyngbys vedkommende kom så yderligere et aspekt ind, idet Københavns nærhed tydeligvis gjorde det profitabelt også at placere sværindustri i Lyngby. I det hele taget er Københavns rolle for den økonomiske vækst i Lyngby både før og efter 1840 af afgørende betydning. I geografien arbejder man med begrebet satellitbyer i millionbyernes periferi. Dvs. byer, hvor industri og beboelse er indrettet på storbyen, bl. a. i kraft af gode trafikale forbindelser. Lyngby er med sin blanding af villa- og industriby et karakteristisk eksempel på en sådan satellitby.

Bogens anden del, der omfatter kap. V og VI eller $\frac{2}{3}$ af bogen, er koncentreret om en detaljeret historisk redegørelse for hver enkelt industrivirksomhed i byen og en lige så detaljeret beskrivelse af befolkningens fordeling efter bopæl, erhverv og socialt tilhørsforhold.

Det fremgår entydigt, at det industrielle gennembrud i Lyngby fandt sted i 1890'erne, hvor en række store virksomheder med snæver forbindelse til København blev anlagt. Tønsberg dokumenterer kyndigt, hvordan de dominerende industrier var kendetegnet ved specialiseret og automatiseret produktion for et landsdækkende marked. I så henseende ligner udviklingen i Lyngby den, der blev de store danske stationsbyer til del. Næmlig en eller flere sværindustrier, der så at sige tegnede byen udadtil og ved siden heraf en række opblomstrede mindre håndværksprægede virksomheder, der producerede for et lokalt marked (i nogen grad som filialer af sværindustrien).

I den lange og grundige gennemgang af befolkningens fordeling i Lyngbys enkelte kvarterer savner den ikke stedkendte læser et kort med angivelse af vej- og gadenavne, mens den lokalkyndige læser ganske givet vil føle sig hjemme i dette afsnit, og i kapitlets konklusion, at Lyngby – i modsætning til de ældre købstæder – bestod af en meget blandet bebyggelse med en tilsvarende social opblanding af befolkningen (p. 155), kan man ikke blive uenig med forfatteren.

Til gengæld skulle det være fremgået, at anmelderen ikke er helt enig med Tønsberg i konklusionen, den konklusion der fremlægges i kap. VII (p. 169), nemlig at Lyngby er

»en by, som ikke omfattes af de almindeligt brugte betegnelser på bytyper«. Det er rigtigt som fremhævet af Tønsberg, at »Københavns påvirkning må siges at være grundlaget for byens særprægede udvikling«, men når dette er sagt, så skiller Lyngby sig ret beset ikke meget ud fra andre nye danske byer, hvor en eller flere industrivirksomheder producerede for et landsdækkende marked, og hvor nye villakvarterer skød op i kølvandet på den trafikale udbygning. At de nye danske byer er blevet kaldt ved fællesbetegnelsen stationsbyer, skal ikke lede til den tro, at de kun er præget af deres trafik. Ligesåvel som de danske købstæder ikke består af én type byer, gør det samme sig gældende ved stationsbyerne. De største byer i stationsbykategorien er de nye bysamfund, der som Lyngby udnyttede de forhåndenværende betingelser for at skabe en sværindustri, da industrien op imod århundredskiftet sprængte de gamle købstadsrammer.

For den moderne lokalhistoriker ligger der en vigtig opgave i de følgende år i at sprænge de traditionelle rammer og belyse lokalhistorien som en del af den rigsdækkende historie. Tønsberg har i sin bog angivet vejen.

Niels Peter Stilling

Karen Stougaard Hossy og William Thomassen: Det københavnske Asylselskabs første år. Kbh. 1985. Distribution: Nansensgade antikvariat. 115,- kr.

I 1985 udkom en lille – og meget fint illustreret – bog om det Københavnske Asylselskab 1835–1985. Bogen er skrevet af Karen Stougaard Hossy med hjælp fra William Thomassen (det første afsnit) og handler om asylselskabets første 10–15 år. Vi hører om asylbevægelsen lige fra dens start i de hektiske dage efter 1830-revolutionen i Frankrig og provinzialstændernes oprettelse i 1831 med genopblusningen af de politiske diskussioner i den københavnske intelligensia til følge; vi hører om bygningen af fire asyler i årene 1835–42 og deres indretning og om den særlige småbørns»pædagogik« med fortællingen og sangen som centrale elementer, der blev praktiseret her. Endelig fortælles der om børnenes sociale baggrund og i punktform omtales til sidst udviklingen inden for asylselskabet indtil 1985.

I alle afsnit trækkes der på en bred viden om de økonomiske, sociale, politiske og ideologiske forhold i samtiden; faktisk kan man sige, at dette er »institutionshistorie« lige så meget som det er socialhistorie.

Bogens budskab er først og fremmest at vise asylbevægelsen i et nyt lys. Forfatterne vil væk fra den opfattelse, at asyler primært var en social-filantropisk foranstaltning. Dette var nok tilfældet med de ældre asyler – f. eks. Caroline Amalies fra 1829 – men med DKA ændres billedet. Initiativtagerne hertil – en kreds af kendte københavnske jurister og teologer, som Algren-Ussing, F. C. Sibbern og Peter Rørdam – ønskede gennem oprettelsen af en lang række af asyler, at demonstrere deres ansvarsbevidsthed overfor den samfundsmæssige udvikling. Den enevældige stat havde intet gjort for de fattigste og dårligst stillede børn – derfor måtte ansvarsbevidste borgere træde til. Børnene skulle reddes, herom var der enighed. Men til hvad? Nogle ønskede blot at sikre de små børn en kristen

opdragelse, andre som juristen F. Feddersen ønskede at bruge asylerne, som et middel til at »stille alle de fremvoxende Sjæle omtrent paa een Linie« (s. 15). Men som forfatterne så rigtigt siger, var der nok ikke så mange der delte hans visioner. Sammenholder man bogens oplysninger om dagligdagen, om forskellige reglementer samt indholdet af de dele af asylernes »sangskat«, der er gengivet, får man det indtryk, at asylerne havde to formål. For det første at passe børn under 7 år, mens deres forældre var på arbejde, og for det andet at forberede børnene på et arbejdsomt voksenliv. En pæn del af tiden tilbragte børnene således med at strikke eller trævle gamle klude op, og i en af de mange sange, som børnene skulle lære udenad, stod f. eks. »Barndommens Tid bør ei være forødet – Børnene blive dog Voxne engang« (s. 66).

Historien om asylbevægelsens første år viser meget konkret, hvordan opfattelsen af børn har ændret sig op igennem historien. Asylidéen hvilede på en opfattelse af barndommen, som var ny i forhold til hvad ældre generationer havde ment. Børn opfattedes ikke længere som voksne i »kimform«, som ville folde sig ud af sig selv. Derimod opfattedes barndommen som en periode, hvor livet som voksen skulle forberedes. Hvorfor nu denne ændring? Årsagerne hertil skal primært søges i, at det gamle traditionelle opdragelsesideal, hvor sønnen/datteren lærte fra faderen/moderen, ikke slog til i et samfund i hastig udvikling. Ingen vidste længere om man stadig boede på landet, når man blev voksen f. eks. Samtidig havde lønarbejdets udbredelse mere eller mindre umuliggjort de »opdragerfunktioner«, som tidligere var blevet varetaget af familien. Og derfor opstod tanken om, at institutionalisere opdragelsen af børn fra de fattigste sociale miljøer. For børn i den herskende klasse fandtes derimod et andet barneideal, hvor barnet helst skulle lege og leve i en så uskyldsren verden, fjernt fra alt ondt og alvorligt. I bogen brydes disse to idealer meget fint i digtet om asylbarnet, skrevet af H. C. Andersen i 1843.

Samtidig understreger historien om asylselskabet også hvor ny og oprøvet idéen om en institutionalisering af småbørnsopdragelsen egentlig var. Dette kan aflæses på flere måder. For det første måtte de første asylstiftere gå igang med at udarbejde en »småbørns-pædagogik«, der bestod af lige del inspiration fra 1814-anordning om almen skolepligt og en pædagogik, hvor fortællingen og sangen udgjorde de centrale elementer. Heri stemte asylstifterne godt overens med Grundtvig og hans kritik af den »døde skole«. For det andet fandtes der ikke sange, skrevet for mindre børn, og man aftalte derfor med B. S. Ingemann, at han skulle skrive en række sange til de første asyls. Det er sange som idag er blevet »klassikere«, som »Gud ske tak og lov, vi så dejlig sov«. Og man udviklede et specielt inventar til asylerne, f. eks. en trappe, hvor der kunne sidde 150 børn på en gang og som havde den fordel, at der kun behøvedes et menneske til at overvåge dem!!!

Det nye i idéen om institutioner for mindre børn ses også af, at det i begyndelsen var svært at skaffe børn – og faktisk var det jo først i det 20. århundrede, at det blev almindeligt, at førskolebørn blev passet i en institution, mens forældre gik på arbejde. Der var nemlig et pasningsnetværk blandt forældrene i de dårligst stillede sociale lag i København. Nabokoner og større søskende sørgede for pasningen, mens forældrene var borte fra hjemmet. Derfor er det sådan set heller ikke noget underligt i, at forsømmelsesprocenten blandt børnene på asylerne var ret høj – der var jo andre pasningsmuligheder. Interessant er det, at børn af enker og enlige mødre forsømte mindst. Havde disse kvinder mon sværere ved at blive en del af et socialt netværk end andre?

Alt i alt synes jeg, det er en god lille bog med mange overraskende og sjove oplysninger. Tematiseringen af stoffet er efter min smag i høj grad bestemt af kilderne, og det kan ind imellem være svært at finde den røde tråd. Jeg ville have foretrukket en mere stringent brug af kilderne, f. eks. at alle relevante oplysninger vedr. undervisning og metode var blevet samlet i et afsnit. Forfatterens beklagelse over ikke at kunne bringe udsagn fra børnene om, hvordan de oplevede deres »asyltid«, kan jeg kun dele. Dette kunne man jo have afhjulpet ved at gå længere op i tid, i stedet for at koncentrere sig om de første 10–15 år. Endelig savner jeg oplysninger om kilder og om samtidig og nutidig litteratur om asylbevægelsen. Jeg synes, det er trist, at dette ikke er kommet med, for det er helt klart, at forfatterne trækker på et stort materiale, som også andre barndoms- og institutions-historikere kunne have glæde af at stifte bekendtskab med.

Ning de Coninck-Smith

Steffen Linvald: Haandværkerstiftelsen i 150 år (Stiftelsen for gamle Haandværksmestre og deres Enker i trange Kaar). 1835–28. januar–1985. København 1985.

Håndværkerstiftelsen har i anledning af sit 150 års jubilæum udgivet en jubilæumsbog, skrevet af Steffen Linvald. Selve oprettelsen af stiftelsen skete som et samarbejde mellem 36 forskellige håndværkslav. Håndværkerne havde ikke – som f. eks. embedsmændene – pension til at sikre alderdommen, og den offentlige forsorg var utilstrækkelig og ikke særlig attraktiv. Den private velgørenhed og hermed oprettelsen af legater og »milde stiftelser« blev en af forrige århundredes fremherskende borgerlige måder at afhjælpe omsorgsproblemer for de ældre i byerne, så de undgik den offentlige fattighjælp. Håndværkerstiftelsen, der kom til at ligge på hjørnet ved Ny Kongensgade/Filosofgangen (Vestervoldgade), var en af de første stiftelser i denne bølge, hvor det var lavhåndværkere, der stod bag opførelsen. Senere fulgte adskillige stiftelser, både mester- og svende-stiftelser. Steffen Linvald beskriver denne udvikling ved at knytte stiftelsernes historie sammen med den almindelige offentlige forsorgs udvikling i København, samt med den ændring, der skete med håndværkernes stilling som følge af loven om næringsfrihed 1857.

Som sagt lå den første stiftelse inden for voldene, og de billige lejligheder og friboliger var forbeholdt lavsmestre og deres enker. Boligernes indretning, med kammer og køkken, beskrives ligesom det ordensreglement, som beboerne skulle underlægge sig. De måtte bl. a. ikke huse overnattende gæster eller have familiemedlemmer logerende, og der blev holdt øje med, at de holdt ro og orden. Hertil var ansat en opsynsmand, der samtidig havde ret til at drive spækhøkerhandel for beboerne.

Senere kom andre stiftelser til. Først blev »Alderstrøt« på Nørrebrogade opført i 1862–63, senere anlægget i Møllegade. Disse to karréer blev anlagt uden for voldene, og der var tale om store anlæg med flere funktioner samlet: vaskehuse, rullestuer, værksteder – Møllegade havde endvidere et bibliotek og forsamlingsal. Håndværkerstiftelsen udvide-

des 1901 med en nybygget karré på Blegdamsvej, og den gamle ejendom i den indre by bortsolgtes i 1903 til Arbejdsgiverforeningen.

I forhold til de siden 1930'erne opførte aldersrenteboliger og plejehjem blev stiftelserne efterhånden utidssvarende, uden sanitære installationer som bad og wc. I 1960'erne blev stiftelsen på Blegdamsvej nedlagt og solgt, de mange små legater blev lagt sammen, og der blev opført et nyt plejehjem, »Håndværkerhaven«, med moderne faciliteter.

Bogens tema – at indsætte en tidstypisk organisation eller institutions udvikling i en større socialhistorisk sammenhæng – virker rimelig, men er også et omfattende projekt, som en jubilæumsbog, der hovedsagelig bygger på sekundære kilder, selvfølgelig vanskeligt kan indfri. Det kunne have været pointeret stærkere, at der var forskelle indenfor håndværkergruppen, f. eks. mellem mestre og svende, samt at disse forskelle blev forstærket op gennem forrige århundrede. Svendenes antal steg, og der blev for den enkelte ikke udsigt til at kunne blive selvstændig mester, således som det tidligere havde været håndværkerens livsperspektiv. Der kom en stor gruppe håndværkere uden for lavene, der var ansat på andre betingelser. Svendeforeningerne gled ind i den fremspirende fagbevægelse, og den voksende gruppe af daglejere indeholdt en del forarmede håndværkere, ligesom en mængde håndværkere i 1860'erne og frem måtte ty til det offentlige fattigvæsen for at klare forsørgelsen af familien. Heroverfor stod de lavsbevidste håndværkere, »de agtede borgere«, med deres førindustrielle traditioner. Håndværkerstiftelsen var i høj grad mestrenes forening og stiftelserne et forsøg på at opretholde gruppens sociale status også i alderdommen.

Et andet problem i fremstillingen er, at hovedvægten helt klart ligger på de første hundrede års historie, som allerede tidligere er beskrevet af C. A. Clemmensen. Clemmensen har i sin bog benyttet stiftelsens arkiv, hvis ældste dele, dog ikke den af Clemmensen nævnte forhandlingsprotokol 1836–1907, siden 1958 befinder sig i Københavns Stadsarkiv.

Nu foreligger der en nydelig og letlæst jubilæumsbog, der inspirerer til videre læsning.

Lykke Pedersen

Kai Lemberg: Alli'vel så elsker vi byen. København og regionen gennem 100 år. Arkitektens Forlag og Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse. 1985, 190 s., ill., kr. 198.

Plandirektør Kai Lemberg er ansat ved byplanlægningsafdelingen i Københavns kommune (Plandirektoratet). I denne egenskab har han været placeret nær beslutningstagerne ved planlægningen af Københavns udvikling siden midten af 1960'erne. Det er derfor rimeligt nok, at forfatteren i forordet karakteriserer sin bog som et »personligt forsøg (min understregning) på gennem et tilbageblik over 100 år at beskrive sammenhængen« mellem Storkøbenhavns socio-økonomiske og politiske udvikling på den ene side og bebyggelsesudviklingen i bred forstand på den anden side. Som den gode embedsmand forfatteren er, forstår han dog at pakke sin holdning godt ind. Man leder således forgæves efter en klar *personlig* stillingtagen til de mange problemer, Københavns ud-

vikling har skabt i de forløbne 100 år. Forfatterens synspunkter skal findes i det gengivne stof og bag ved de refererede kritiske røster. Bogen har med sin håndfaste opbygning en tendens til staccatopræget deskriptiv opremsning af data vedrørende Københavns fysiske udvikling. Informationerne hober sig op, og man skal være godt kendt i sin by for at kunne følge med. Men opfylder man dette krav – altså at være Københavner – og helst én, der er lidt glad for sin by (jfr. titlen), men også kritisk over for udviklingen og planlægningens konsekvenser, kan man læse bogen med stort udbytte. Det gælder også selv om de historiske afsnit, spec. for efterkrigstiden, lægger sig temmelig tæt op ad Torben Ejlersens behandling af København efter 1945 i bind 6 af Københavns Historie (1983).

Bogen er som sagt bygget op efter en håndfast kronologisk disposition. En kort indledning opdeler hovedstadens sidste 100 år i otte tidsafsnit, der herefter gennemgås i otte kapitler med et klart tyngdepunkt på den nyeste tid efter 1960 (kap. 6–8, over halvdelen af bogen).

Kapitel 1 skildrer tiden 1885–1900 med vægt på den kapitalistiske »gründer-periodes« overbebyggelse af den gamle bykerne, den tilfældigt prægede udbygning af forstadskvartererne og det enkeltstående monumentalbyggeri i sin blanding af udenlandsk inspiration og nationalromantik. Kapitel 2 omhandler tidsrummet 1900–1918, hvor højkonjunkturen og byggeriet følges ad i et tempo, hvis rødder ret beset ligger i 1890ernes enestående økonomiske vækst. Perioden karakteriseres af begyndende byplanlægning, forøget trafik, industriel modernisering og arkitektonisk (og politisk) stilblanding samt ikke mindst de store indlemmelser af yderområderne i Københavns kommune kort efter århundredskiftet. Perioden 1918–1939 skildres i kapitel 3 under synsvinklen af den økonomiske afmatning over for den kraftige byudvikling, specielt på boligbyggeriets område, med den deraf følgende funktionelle opdeling af byens kvarterer – arkitektonisk afspejlet i funktionalismen og især byplanlægningens politiske gennemførelse ved byplanlovene i 1920'erne og 30'erne.

Stilstandsperioden under krigen behandles kort i kapitel 4, hvor man må tro, at det er stofmangel, der får forfatteren til at bruge plads på at sammenligne modstandsbevægelsens kamp mod samarbejdspolitikken med nutidens protestbevægelser mod myndighederne på Københavns rådhus. Den relativt langsomme vækst 1945–60 er hovedemnet i kapitel 5, hvor vægten ligger på omegnens udvikling i takt med befolkningsforøgelsen over for de centrale bydeles status-quo. De historisk baserede og byplansteoretiske forslag om bevaring af det gamle citymiljø og byudvikling langs 5 radiale linier fra centrum med friholdte grønne områder, som var hovedtanken i den fremsynede »Fingerplan« fra 1947, tildeles rimeligt nok en grundig behandling, ligesom diskussionen om sanering og bevaring refereres.

Kapitel 6 dækker perioden 1960–72. Det er som bekendt en periode med en hidtil uset økonomisk vækst, der afspejler sig i gigantplanerne om »Ørestad«, i den nye form for monumentalbyggeri i city: kontorhusene, byggesektorens industrialisering, en stadig stærkere funktionsopdeling med nye lokalcentre: »byer i byen« og endelig by- og landzoneloven delvis baseret på fingerplanen. Overfor den uhammede vækst og den socialdemokratiske velfærdsmyte skildres græsrodsbevægelserne i kølvandet på »ungdomsoprøret«, de stigende bevaringsinteresser og de første gágaders sejr over biltrafikkens dominans i byplanlægningen. Kapitel 7 behandler perioden 1872–80 med hovedvægt på

den økonomiske krise, stagnationen (også på planlægningsområdet), de politiske indgreb og ikke mindst marxismens opgør med funktionalismen »som instrument for kapitalens beherskelse af byggesektoren«. Desurbaniseringen – den nærmest lovmæssige udvikling af storbyerne, hvor bykernen langsomt affolkes til fordel for befolkningsvæksten i yderområderne – tildeles en central rolle, bl. a. karakteriseret ved det store boligbyggeri i fingerplanens sydvestlige del, Køge Bugt-området. Det er vel først og fremmest de skærpede politiske konflikter mellem de lokale græsrodsbevægelser og de traditionelle politiske myndigheder, der berettiger til, at perioden 1980–85 får sit eget kapitel 8. Hovedvægten ligger her på de mange (uløste) problemer af social, økonomisk og miljømæssig karakter, som den moderne storby med et vigende befolkningsunderlag står over for ved slutningen af dette århundrede.

Forfatteren lægger afgørende vægt på den generelle økonomiske udvikling. Det er gjort ud fra den materialistiske grundopfattelse, at »den fysiske planlægnings udvikling, rolle og resultater må ses i nøje sammenhæng med produktionsforholdene« (s. 12). Dataophobningen (hvortil der savnes et register over arkitekter og bygninger) og den deskriptive fremstilling af de politiske og økonomiske kræfters styring af Københavns udvikling betyder dog, at det er svært at gennemskue, hvordan en så centralt placeret person som Lemberg vurderer Københavns fortid, nutid og fremtid. Selv om det muligvis er uretfærdigt over for forfatteren, er Lembergs bog et markant udtryk for planlæggernes vanskeligheder ved at finde et ben at stå på, når det gælder København og omegns udvikling. Det er forholdsvis klart, at Lemberg er kritisk over for ejendomsrettens og det private initiativs dominerende rolle i byudviklingen. Som kontrast skildres Christiania og græsrodsbevægelserne med sympati, ligesom Lemberg priser beboerdemokratiet i det almennyttige boligbyggeri, der placerer Danmark mellem »de mest avancerede lande« (s. 128). Det sidste synspunkt får desværre også forfatteren til at fremhæve det socialdemokratiske prestigeprojekt Brøndby Strand over for nabokommunen Vallensbæks parcelhusudbygning uden »samlende identitet« (s. 142). Det må her være tilladt at spørge, hvor Lemberg finder den samlende identitet i Brøndby Strand og lignende byggerier, med mindre han tænker på fremmedgørelsen, sociale problemer og indvandrerghettoer. Og konsekvensen i forfatterens holdning til ejendomsretten er svært at få øje på, når det i forbindelse med behandlingen af Brøndby Strand forties, hvordan den offentlige ejendomsret her har prioriteret politiske hensyn højere end hensynet til bymiljø og mennesker. Netop storbyggeriet langs Køge Bugt står i skærende kontrast til de senere års forsøg på decentralisering og tilbagevenden til samlokalisering af bolig og erhverv, en udvikling Lemberg efter alt at dømme vurderer positivt.

For en historiker er det rart at se, at teoretisk og historisk engagerede arkitekter og planlæggere som Steen Eiler Rasmussen, Peter Bredsdorff og amerikaneren Lewis Mumford fremhæves i bogen. I sin glæde over Brøndby Strand-byggeriet skulle Lemberg så måske have nævnt, at netop Steen Eiler Rasmussens planer om en lav parkbebyggelse ved Brøndby Strand måtte vige for den kommunale (socialdemokratiske) jordspekulation samme steds. Det ville have været et godt og personligt vidnesbyrd om, hvordan arkitekternes og planlæggernes visioner gennem hele 100-året har måtte bøje sig for den økonomiske og politiske virkelighed.

Niels Peter Stilling

Kjeld Kayser: Københavnerbindingsværk. Nationalmuseet 1985. 320 sider, 260 illustrationer. Kr. 225,-.

Om byernes bindingsværkshuse, deres konstruktion og dekorative udsmykning har der i adskillige år eksisteret to vægtige bøger af Chr. Axel Jensen (Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden, 1933) og H. H. Engqvist (Aalborg bindingsværk, 1968) foruden kortere omtale i andre publikationer. Det har dog mest været renæssancens farvestrålende bygninger med dristige udkragninger og kontrastrige udkæringer, der har inspireret bygningshistorikerne. 1700-tallets glatte bindingsværk, der skulle overkalkes med kun een farve og så vidt muligt fremstå som grundmur, har hidtil ikke påkaldt sig samme opmærksomhed. »Værket« om denne oversete gruppe bindingsværksbygninger foreligger imidlertid nu for hovedstadens vedkommende.

Forfatteren, der er arkitekt og museumsinspektør, har i mange år sammen med Poul Strømstad stået for Nationalmuseets Købstadsundersøgelser, der i årenes løb har sat sig værdifulde frugter, først og fremmest bogen Ildebrandshuse (1966). I tilslutning til denne meget grundige undersøgelse af bygninger og beboere i en enkelt karré foretog Købstadsundersøgelserne en fuldstændig fotoregistrering af det tilbageværende københavnske bindingsværk kombineret med arkivundersøgelser. Registreringen tog først og fremmest sigte på de huse, der var opført efter branden i 1728 og omfatter derfor ikke Christianshavn, derimod – noget inkonsekvent – Sankt Annæ Øster og Vester kvarterer, der heller ikke berørtes af branden.

Bogen falder i to hoveddele, en der i en række afsnit skildrer baggrunden og byggeriets tekniske sider, og en »vejviser«, der består af en fotoregistrant over alle bevarede bindingsværkshuse, kvarter for kvarter, samt deres geografiske placering markeret på kvarterkort.

Traditionen for at bygge i bindingsværk var gammel, men branden i 1728 havde til fulde vist, hvor farlig denne byggemåde var. Overlandbygmester Kriegers bekendte skrift med tegningsforlæg havde bl. a. til formål at overbevise grundejerne om, at det var lige så billigt at bygge i grundmur, men alene det langt større materialeforbrug, der medgik til den øgede murtykkelse, viste noget andet, og det efter branden gennemførte forbud mod bindingsværkshuse måtte lempes: i 1729 blev bindingsværks baghuse tilladt, og i 1731 hævedes også forbudet mod gadehuse af bindingsværk. Det blev dog i 1737 atter strammet, således at gadesiderne herefter skulle være grundmurede. I mellemtiden var der opført 441 gadehuse helt af bindingsværk. Af dem er der i dag kun bevaret en halv snes. Mange gik til ved branden 1795, andre fik senere grundmurede gadesider, og endelig er en del blevet bortsaneret.

Den næsten enerådende hustype var »ildebrandhuset« med gennemgående kvist midt på facaden, evt. i hele dennes bredde (»falske gavlhuse«). Bogens mest interessante del er redegørelsen for de mange konstruktive detaljer og variationer: skråbånd og dokker, dobbelt stolpeværk, vinduer (tilsyneladende ofte fremstillet som lagervarer), portfagernes aflastning, udhæng, svaler, de enklere udformede bagsider og gavle og problemet med bjælkelagenes retning ved sammenbygninger. Ingen behøver mere at være i tvivl om, hvorvidt et hus er født med grundmuret facade, eller om denne senere har afløst en facade af bindingsværk; i det sidste tilfælde mangler gavlen nemlig yderstolpen.

Kjeld Kayser har gjort den interessante iagttagelse, at gavlkvisthuset er sjældent i Nordtyskland, men til gengæld har stor udbredelse i nedersachsiske byer som Göttingen, Münden og Bad Soden-Allendorph og forklarer dette forhold som en påvirkning fra de mange udenlandske håndværkere, der kom til København i genopbygningsårene og de danske håndværkeres vandringer i Europa. Der gøres dog opmærksom på, at typen også forekom i Danmark i slutningen af 1600-årene.

Kayser nævner trappehuset til Kronprinsensgade 14, opført mellem 1792 og 1796 som et af de sidste bindingsværkshuse i København, men kommer ikke ind på den konkrete årsag til at bindingsværksbyggeriet ophørte. Det skyldes, at det endelig ved rentekammerbeslutning af 24. juni 1795, gentaget i rådstueplakat af 4. juli samme år blev påbudt, at alle ydermure herefter skulle være af grundmur. Alligevel giver bogens »vejviser« flere eksempler på langt senere byggeri i bindingsværk (fig. 150, 168 og 183).

Til de bekendte katastrofer i byens historie, brandene i 1728 og 1795 samt bombardementet i 1807 føjer Kayser en fjerde: 1950ernes omfattende saneringer, der totalt ryddede uvurderlige bygningskulturelle værdier først og fremmest i Adelgade og Borgergade. En sammenligning mellem husene i den foreliggende bog og den eneste publicerede undersøgelse af et enkelt hus i saneringsområdet (H. H. Engqvist: En gård i Adelgaden, 1958) viser omfanget af dette tab.

Det er en svaghed, at det righoldige illustrationsmateriale nu er snart 20 år gammelt; meget ser anderledes ud i dag. Et enkelt hus i vejviseren over eksisterende bindingsværk (Nyhavn 55, baghuset), der tilmed var fredet, er nu nedrevet. Det er muligt, at bogen kunne have forhindret flere nedrivninger, hvis den var udgivet straks efter undersøgelsens afslutning. Ikke desto mindre må vi glæde os over, at den nu foreligger. Den har afhjulpet et stort savn.

Allan Tønnesen

Hans Edvard Nørregård-Nielsen: Kongens København. En Guldaldermosaik. Gyldendal. 1985. 287 s., ill., 290,- kr.

Bogen er skrevet af en kunsthistoriker, der også er velbevandret i litteratur, bistået af en fotospecialist, Ole Woldbye, der bl. a. har sørget for en fælles grå-gylden toning af de mange gamle Københavns-fotoer, alle forsynede af forfatteren med billedtekster, der har en selvstændig funktion i værket.

Bogen er en højere enhed af *faglig afhandling* (særlig det arkitektoniske stof, men også sammenstillingen af bydelskarakteriserende facts – kvarter for kvarter) og noget, der ligner *et stort lyrisk digt*, hvor mosaikken af samtids-tekstcitater (fra erindrings- og skønlitteraturtekster) indeholder en række af, til bestemte *københavnske steder* knyttede, »øjeblikke«, der som varierede motiver peger hen på et unævnt tema, der – i hvert fald på ét plan – vedrører *Guldalderens København*, forstået som perioden ca. 1830–55 – med *Søren Kierkegaard*-citater og -omtale som en rød tråd fra første til sidste side, men desuden med tilløb til at lade *Ole Kollerød*-citater og -omtale være et løbende modspil her til. Det sidste aspekt er desværre blevet ved tilløbet.

På et andet plan synes hovedemnet at være *muligheden af at bringe et stykke fortid nær*, dvs. at komplementariteten mellem *nutidsagttagelse* og *fortids eksistens kan brydes* – tilsyneladende ved en slags lad slentren med en art listige lynindfangninger af »øjeblikke« plus næsten umærkelig sammennitning af disse til et levende, virkeligt hele. Det siges med en art pseudobeskedenhed i forordet: »I »Kongens København« har det moret mig at følge bl. a. Søren Kierkegaard gennem hovedstadens gader. Uden filosofi og uden mål, bare for et øjeblik at fornemme, hvordan det kan have været at eksistere i den klassicistiske by bag den grønne vold.«

Indbefattende forordet er der femten kapitler, hvoraf de første fire er almene og principielle, kap. 5–11 er stedligt tilknyttet København inden for voldene, mens de fire sidste drejer sig om hovedstaden uden for voldene og havnen: Christianshavn, Østerbro, Nørrebro og Vesterbro. »Øjeblikkene« leveres foruden af Kierkegaard og Kollerød – og foruden fotoerne med billedtekster – af utallige andre, f. eks. med Vilh. Bergsøe som Christianshavneksperter (koleraen), Julie Sødring og Friederike Brun som Østerbroeksperter samt Henriette Lund og O. B. Wroblewsky som Nørrebroeksperter, mens Vesterbro er liciteret ud på mange. Af andre markante bidragydere kan nævnes Goldschmidt, Frdr. Hammerich, Kópke, Lundbye, Troels-Lund, P. V. Jacobsen, J. Plenge, Sibbern og Hans Brøchner.

Jeg vil eksemplificere bogens arbejdsgang ved at isolere kap. 5. »*Set fra Nytorv*« – jo den lokalitet, der husede Kierkegaards fødested og i en periode voksenhjem. »*Set fra*« er et symptomatisk udtryk, også vedr. *fotoerne med forfatter-billedtekster*. Fotoet s. 48 viser både det hus, hvorfra Kierkegaard så, og det, hvorfra Poul Martin Møller så i sit sidste leveår. I teksten til billedet s. 50 af Kierkegaards hus understreges det, at han som voksen »havde lejligheden over den høje stue ind mod Domhuset« – altså *den præcise synsvinkel*. Fotoet s. 51 gælder atter Poul Martin Møllers bolig: »Når Poul Martin Møller om morgenen så ud ad sine vinduer . . . lå torvene nogenlunde som her. I morgenlyset ser man . . .«; *præcist* (omend forkert, da skyggerne viser, at det er eftermiddag!). Fotoerne s. 53 og 54 fokuserer på Domhuset, med »streng romersk stil« og »enevældens barske ansigt« – en dobbelthed af *faglighed og besjæling* – sammenlign vedr. det sidste med, at han et sted i ordteksten har suppleret en faglig billedtekstlinie om, at Domhuset og Frue Kirke (begge af C. F. Hansen) »forudsætter hinandens eksistens«, med, at »som to standspersoner taler de to vældige huse med hinanden på tværs af vrimlen ved deres fod«. Den (torve-)vrimmel – som ordteksterne dvæler så meget ved – ses ikke på noget Nytorv-Gammelortov-foto, hvorfor forfatteren i kapitlet s. 58 har inddraget et foto af Højbro Plads med *amagerkonerne* til at bøde på mangelen. Også et foto af Garderhusarkasernen ved nuværende Esplanade (s. 65) med beredne husarer er inddraget, formentlig til påvisning af, hvad Nytorv-Domhusets *autoritet* hvilede på. – En egentlig beskrivelse af huse-nes arkitektur er ellers henvist til ordteksten.

I *ordteksten* må forfatteren selv tage sig af beskrivelsen af *husene*, da guldalderskribenterne slet ikke synes at have lagt mærke til, hvordan et nyt København efter branden 1795 og bombardementet 1807 skød op om dem. Han *har* skrevet grundigt og fagligt derom vedr. hele byen (i kap. 3, »Det klassiske København«), men har i kap. 5 særlige passager om *husene på Nytorv-Gammelortov* – her dog nærmest som *kulisser* omkring de mennesker, der boede der eller færdedes på og over torvene. Han nævner rækker af

borgerhuse og småpalæer ved Harsdorffs elever og C. F. Hansens Domhus og beskriver det hele som *en scene*: »rytmisk opdelt« og med »diskret individualitet« – en højere enhed af *faglighed og besjæling*. – Det er dog *menneskelivet* på og ved torvene, han interesserer sig for, både de talende (skrivende) og de beskrevne. Beboerne Kierkegaard, Orla Lehmann og Troels-Lund kikker eller *kan kikke over til hinanden*, men ellers beskriver de *torvelivet*, bl. a. med *sjoerverne* – i hvilken anledning forfatteren *associerer* (hvad han ofte gør) til, hvordan den sjusket påklædte digter-professor Poul Martin Møller en dag i 1837 på hjørnet af Gammeltorv (mærk: tid og sted) blev antaget for sjoer. – Forfatteren er fiks med sine steds- og tids-sammenbringninger af personer, men ærlig nok. Et sted udbryder han om Kierkegaard og Poul Martin Møller: »... *det ville være dejligt et øjeblik at have dem forenet på torvet*«. – Et andet sted nøjes han med at konstatere, at tre beboere, Lehmann, Kierkegaard og A. S. Ørsted repræsenterer *tre af tidens hovedsynspunkter* (vel nationalliberalismen, individualismen og konservatismen).

Kapitlet slutter med en *iscenesættelse* af to nationalhistoriske hændelser ved Nytorv-Gammeltorv og omegn: starten af *folketog*et til slottet i 1848 og *sejrsindtoget* i 1851 gennem æresporten – som stod netop dér: Begge dele *under den surmulende Kierkegaards vinduer* – og oplevet af andre udfra deres vinduer. Altsammen tekstligt dokumenteret.

Mange Københavns-elskere og -kyndige vil med fryd lade sig inspirere af denne bogs »stat op af graven, du slægt som døde« til at gense *stederne* på en om ikke ny så dog fornyet måde.

Så må de bære over med, at billedteksterne *to steder* er byttet om, at det er Tivoli-Bazaren fra 1865 og ikke den første, der er afbildet, samt at hele kildehenvisningsapparatet er overmåde læseruvenligt.

Paul Nørreslet

Miranda i Danmark. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787–1788 ved Haavard Rostrup. Forlaget Rhodos 1985. Indbundet kr. 288. 322 s., ill.

Historiske Meddelelsers læsere har i 1983 stiftet bekendtskab med Miranda, da Hans Chr. Bjerg bragte et uddrag af dagbogens københavnske del, ca. en trediedel af teksten. Af pladshensyn skal der derfor ikke her forklares om Miranda og hans rejse, men blot huskes på, at hans forargelse over de rædsler, han så i danske fængsler, gav stødet til en fængselsreform. Det var også væsentligst af pladshensyn, at der kun blev bragt uddrag af teksten her i Hist. Medd., selvom uddrag sjældent kan give læseren det samme udbytte som den fuldstændige tekst. Ligeegyldigt hvor omhyggeligt et uddrag tilrettelægges, vil der altid mangle dele, der er vigtige for forståelsen.

Men nu er der kommet en fuldstændig oversættelse. Haavard Rostrup har fået hjælp til oversættelsen fra spansk af Kirsten Schottländer, og der skal ikke lyde andet end ros for denne oversættelse. Mirandas sprog er ramt meget fint, af og til med en forældet vending, så læseren får fornemmelsen af 1700-tallet.

Dagbogen omfatter tiden fra 21. december 1787 til 29. marts 1788, fra Miranda gik i land i Helsingør til han kom til Pløn. Opholdet i København varede fra 23. december

Anmeldelser

1787 til 10. marts 1788. Det vil sige, at langt de fleste sider i bogen vedrører København, så den københavnhistorisk interesserede skal ikke af den grund undlade at købe bogen – ingen tager skade af at bevæge sig en smule uden for Valby Bakke. Mirandas rejse gik fra København videre til Nordsjælland og gennem Roskilde til Korsør, over Fyn og gennem Kolding, Haderslev, Åbenrå, Flensborg, Slesvig, Rendsborg og Kiel til Pløn. Ej heller bør det, at man i forvejen kender Hist. Medd. 1983, være nogen hindring for at man anskaffer sig Rostrups bog, for det er her, den fuldstændige og rigtige oversættelse af Mirandas dagbog bringes. Det kunne snarere prisen være, for 288 kr. er stadig ret mange penge for de fleste af os.

Hvad får man så for de penge? En yderst præsentabel bog på over 300 sider i pænt stort format med en stor, let læselig skrift, men alligevel med normalt antal typeenheder på siderne, rigt illustreret, endda med en del farvebilleder. Såvidt det kan skønnes, er der kun en enkelt fejl ved billederne: på side 65 er en film blevet vendt om, så kronprins Frederik (6) fremtræder spejlvendt, og hvad der er værre, helt hvid i ansigtet. Ærgerligt nok, for man kunne helt have undværet kronprinsens kontrafej på den side, side 70–71 står både han og prisen Louise Augusta, »la petite Struensee«, i hel figur i farver, smukt foreviget af Jens Juel.

Haavard Rostrup har indledt bogen med en omfattende beskrivelse af Mirandas eventyrlige liv, og til dagbogen har han udarbejdet et imponerende noteapparat, der absolut fortjener at blive læst. En enkelt ting: den traktor, som Miranda først tager ind til på Hotel Royal, må da vist være den svensk-engelske Thomas Shields, som var med i Benzelstierna-komplottet den følgende vinter? (Se f. eks. i stadsarkivet Carl Bruuns Collectanea X, s. 64f og 256ff samt borgerskabsprotokol 14. 12. 1791).

Bogen er i beundringsværdig grad fri for trykfejl.

Egil Skall

Politikens Kulturfører: København. Ved Jens Fleischer. 256 s., ill., 168,00 kr. Politikens forlag, 1985.

»København« er fjerde og sidste del af serien Politikens Kulturfører. De øvrige beskriver hver sin landsdel ud fra udflugter, mens denne rummer selvstændige artikler om personer og bygninger, begivenheder og begreber, som belyser den københavnske kultur. Emnerne er nævnt i alfabetisk rækkefølge og suppleret med forslag til byvandring, som kan gennemføres uafhængigt eller støttet af teksten. Det er en disposition, som egner sig til det koncentrerede stof og som giver et meget levende billede af et både kendt og ukendt København. At læse bogen igennem er som en tur i tid og rum. »Revolutionære strømninger« følger umiddelbart efter en beskrivelse af det brogede liv på Regensen, en arkitekturhistorisk gennemgang af Synagogen efter en artikel om svinehold med søde citater fra annoncer om bortløbne, bånd- og bjældepydede grise. Indlysende oplysninger veksler med de mest uventede. Man hører om alkymi, kaffedrikning og parykker, præsenteres for byens originaler og får genopfrisket Casinoteatret og hestesporvognen »Hønen«. Beskrivelserne er krydret med øjeblikbilleder, fra skilteflytning og kroningsfester til pestårenes overbelagte grave.

De mangfoldige facetter er fremstillet både fornøjeligt og velfunderet. En detalje som at Holbergs noget yngre kollega, jomfru Biehl, er gjort til enke, ville kun have glædet damen! Illustrationerne er en lige så god kombination af gængse og ganske utraditionelle ting som teksten og omfatter blandt andet et stik af det sneglegangssmykkede »Musikkens Tempel«, som kan have inspireret Christian IV til Rundetårn, samt et par blade af Metropolitanskolens julehæfte 1923 med bidrag fra gymnasiasterne Piet Hein og Scherfig. Helt vidunderligt er billedet af den lille jernbane, der i 1906 flyttede det kgl. bibliotek tværs over bibliotekshaven.

Jens Fleischer har taget brodden af den kritik, der kun alt for let kan rettes mod et værk som dette, ved som i de foregående bind at understrege, at der er tale om et skønssomt udvalg af emner. Men man får oftere lejlighed til at glæde sig over hvad der er med, end at ærgre sig over hvad der mangler. Og det er mest det øvrige materiales kvalitet, der får én til at savne endnu et par historier, om f.eks. reformationen og dens forspil i den belejrede og hungrende hovedstad, eller stormen på København. Sidstnævnte er strejft, men ikke sat i forbindelse med Stormgade.

Værre er, at vanskelighederne ved at udforme afsnittene som selvstændige enheder og få dem på plads i det alfabetiske system uden at spilde alt for mange spalter på gentagelser, har medført at flere emner er skjult under henvisninger til andre, eller spredt på så mange artikler, at det kan være svært at bevare overblikket. I denne forbindelse kan man kun beklage, at redaktionen ikke har stået mål med det arbejde, der er lagt i teksten. Krydshenvisningerne er temmelig tilfældige og det iøvrigt udmærket opdelt register mangelfuldt. Forholdet forværres af at de samme navne optræder i flere forskellige udgaver, som Valdemarsgade/Valdemarsvej eller Sophie Amalienborg/Charlotte Amalienborg. Vartov er uden forklaring, men yderst konsekvent, stavet *Vartov*. Og tager man turforslagene med, bliver det ikke bedre. Landmandsbanen på Holmens Kanal kan ved opslag under adressen identificeres som Den danske Bank, men Bakkehuset kan hverken findes under adresse eller egennavn, fordi tekst og registre kalder det »Gamle Valby Bakkehus«. Krydshenvisninger mellem tekst og turkort ville afbøde disse besværligheder og bidrage til at placere de forskellige detaljer. Et sidste hjertesuk gælder de manglende målestoksforhold på de ellers meget overskuelige kort. Den stakkel, der starter fra Hovedbanegården til Søndermarken i den tro, at det svarer til en tur omkring Slotsholmen! Et oversigtskort med de forskellige ture indtegnet, kunne også have været en hjælp.

Det er synd, at de rent praktiske forhold forringer bogens opslagsværdi. Men fejlene skulle nødvendigvis forhindre bogen i at blive købt, læst som en god roman og brugt, som guide og til at blive klogere på København og på en kultur, hvor vi alle, københavnere eller ej, har del.

Ulla Kjær

Hans Henrik Fajner: Amagerbanen. Tellus, København 1985. 62 s. kr. 97,60.

Der er skrevet mange bøger om danske privatbaner, og de bærer alle præg af at være skrevet af jernbaneentusiaster med stor interesse for teknik, køreplaner o.l.

Anmeldelser

Bogen om den 12 km lange jernbane på Amager er anderledes. Forfatteren, der har registreret Amagerbanens arkiv, nu i Tårnby lokalhistoriske arkiv, skildrer banen i en mere transporthistorisk sammenhæng. Først de mange forslag til jernbaner på øen, det ældst kendte er fra 1866 – og dernæst vanskelighederne ved at få dem realiseret. Dragør var f. eks. meget længe om at beslutte sig til at være med.

Afsnittene om driften af banen er præget af de store linjer. Det er naturligvis velgørende at være fri for alt for mange detaljer, men det kan dog undre, at forfatteren ikke nævner, at Københavns kommune siden 1923 var indehaver af aktiemajoriteten.

Et af argumenterne for at anlægge jernbane var, at derved kunne man løse et af de store problemer i datidens København, natrenovationens fjernelse. På Amager var der et stort marked for latrin, og i modsat retning kunne banen transportere kål og andre af landbrugernes produkter til hovedstaden. Men industrien på Amager var også interesseret i banetransport. Kunstgødningsfabrikken i Kastrup tegnede således en ganske pæn portion aktier i A/S Amagerbanen og stillede også gratis jord til rådighed for en station ved fabrikken.

Det første tog afgik den 17. juli 1907, og i en række år klarede banen sig pænt. Men efterhånden svandt en af de økonomiske grundpiller væk i takt med indførelsen af træk og slip i København. Også passagertrafikken blev af mindre og mindre betydning. Det sidste ordinære passagertog kørte den 1. april 1938, men da havde Amagerbanen allerede i 8 år drevet busruter på den grønne ø.

Under Anden Verdenskrig kom persontogene i gang igen, og godstrafikken fik et kraftigt opsving, bl. a. i forbindelse med udbygningen af Kastrup lufthavn. Lufthavnens fortsatte udbygning i efterkrigsårene betød, at banen i 1957 blev afkortet til Kastrup. En væsentlig del af transporterne bestod nu i olie og benzin fra Prøvestenen, hvilket blev afviklet på en lidet rationel måde. DSB stod for transporten fra godsbanegården til Amagerbro. Her skiftede man over til Amagerbanens lokomotiv, som kun kørte ca. 1 km, for Prøvestenen tilhører Københavns Havnevæsen, og så skulle der igen skiftes lokomotiv.

Efter lange forhandlinger endte Amagerbanens historie med at det nydannede HT pr. 1. oktober 1974 overtog Amagerbanens busruter og dertil hørende materiel, mens baneanlæg m. v. fra samme dato overgik til DSB.

A/S Amagerbanen trådte derefter i likvidation, og fra 14. oktober 1975 kunne aktiekapitalen indløses til pari – naturligvis i Amagerbanken.

Det er en velskrevet og velillustreret bog, med fyldige oversigter over økonomi og trafik, men man havde dog gerne set lidt mere om materiellet, f. eks. i form af et tillæg med tekniske data for lokomotiver og vogne.

Hans Kofoed

15